

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

CSAPODY MIKLÓS
DEMÉNY PÉTER
FECSKE CSABA
GÉCZI JÁNOS
INCZE MÓZES
KARSAI LÁSZLÓ
KEREKES ERZSÉBET
KOVÁCS VILMOS
PRITZ PÁL
SZABÓ PÉTER
SZAKÁLY SÁNDOR
SZÜTS-NOVÁK RITA

1

A DONI KATASZTRÓFA

III. FOLYAM
2023.
JANUÁR

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXIV/1. • 2023. JANUÁR

TARTALOM

PRITZ PÁL • A Barbarossa-terv – a mából	3
SZABÓ PÉTER • Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943) I.	15
SZAKÁLY SÁNDOR • Két tábornok a magyar királyi 2. honvéd hadseregből. Vitéz Jány Gusztáv vezérezredes – Stomm Marcel gróf, altábornagy	43
KOVÁCS VILMOS • A magyar királyi 2. honvéd hadsereg fegyverzete a keleti hadszíntéren 1942–1943	57
KARSAI LÁSZLÓ • Zsidó munkaszolgálatosok a Donnál 1942–1943-ban	74
CSAPODY MIKLÓS • Bakancsban a vér. Irodalom, emlékezet, feledés	86
GÉCZI JÁNOS • Akkó felé, Szasztok. Üdvözlitek, Vázlat (versek)	98
FECSKE CSABA • Nagy hó, Hazavezető (versek)	101
■ MŰHELY	
SZÚTS-NOVÁK RITA • Berta Ilona nőnevelési működése Gyertyánffy István <i>Epilógusa</i> nőképének alapján	104

■ TÉKA

DEMÉNY PÉTER • Elsétált az éjben (*Sasszé*) 113

KEREKES ERZSÉBET • Idea és tapasztalat összetartozásáról 116

■ ABSTRACTS 124

■ TÁMOGATÓINK NÉVSORA 127

■ KÉP

INCZE MÓZES

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem)

■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), GYÖRFFY GÁBOR (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, BALÁZS JÚLIA (titkárság, tördelés), DEÁK SZIDÓNIA (korrektúra)

■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS, POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága, a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, MOL Románia, a bukaresti Kulturális Minisztérium és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii și MOL România

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

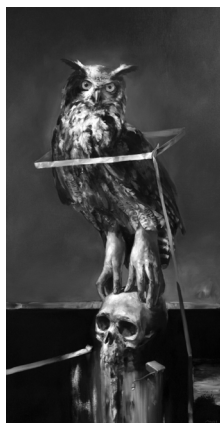
■ ISSN: 1222-8338

PRITZ PÁL

A BARBAROSSA-TERV – A MÁBÓL

A história bizonyosan a felejtés története is. Vajon ki emlékszik mostanság már a nyolc és fél évtizede megtörténtre? (Persze nem Fellini a mostani téma.) Amikor az erősen véleményformáló *Times* magazin 1938-ban Adolf Hitlert választotta az év emberének. Ami – ne köntörfalazzunk – pontosan tükrözötte káprázatos sikereit. Közben természetesen semmit sem tükrözhetett az 1945-ben majd bekövetkezőből. Amikor – történelmi mértékkel mérve csupán porszemnyivel odébb – a nemrégén még az év embere olyannyira a mélybe hullott, hogy elégetett földi maradványait is gondos kezek feltalálhatatlan helyre lapátolták. (Nehogy egyszer zarándokhellyé váljon. Sejtettek valamit, ami most itt kísért kertünk alatt.) Hiszen a második világégés mintegy 55 millió pusztulásának nem csekély mértékben ő, az ő rendszere, az ő birodalma volt az okozója. E meredélyek között járva is óvjuk meg magunkat – és a tisztelt Olvasót – a szokványos hibáktól. Tehát se a személyiség szerepét nem növeljük valótlanná – közben jól tudom, feleslegesen papolok –, és öklünket se rázzuk arra a rendszerre, amelynek a Führer (az egyik) formálója és egyben első helyre verekedett reprezentánsa volt.

Ha jót akarunk, akkor mindezt a maga történelmi gyökérzetével egybefogva adjuk elő. Azt tesszük.

**A Szovjetunió elleni
támadás tervét, a híres
„Fall Barbarossát” a
Führer 1940. december
18-án írta alá. Hitler
természetesen jól
ismerte Napóleon
1812. évi oroszországi
hadjáratának
mementóját, figyelmez-
tető üzenetét...**

Emlékezzünk

■ Amikor most fejet hajtunk azok emléke előtt, akik nyolc évtizede ember-telen körülmények között a Don-kanyarban küzdöttek, fagyoskodtak, megnyomorodtak, sokszor már ott a sírba szálltak, *nem hadász-vadász módra* mondjuk fel a leckét a Führer által 1940. december 18-án aláírt Fall Barbarossáról, vagyis a Szovjetunió megtámadását elrendelő dokumentumról. Az internet korában élünk. Amely áldást és átkot hozott ránk. Következőleg ne terheljük e jeles orgánum, a *Korunk* ugyancsak véges terjedelmét olyasmiknek az elmondásával, amit ma már akár egy ügyesebb, értelmesebb középiskolás diák is a világhálón könnyedén fellel, elolvashat. Beszéljünk inkább a nagyon is ide tartozó, és mégis az időben nagyon messzire nyúló előzményekről. És írjunk annak okáról is, vajon Hitler miért merevedett Budapesttel szemben szfinxszerű rejtélyességbe éppen akkor, amikor a Szovjetunió – minden elvakultsága mellett is bizonyosan ott volt a zsigereiben – reménytelen legyőzésére készült? Az az Adolf Hitler lett e téren tétlen, aki 1938-ban Csehszlovákia szétverésében kifejezetten kitüntetett (no, meg maradék állami létünket könnyedén a bőrünkre kockáztató) szerepet szánt Horthy Miklós Magyarországnak. És hasonló forgatókönyv szerint járt el 1941 tavaszán a királyi Jugoszlávia felszámolásában is. Felelünk arra is: ha így viselkedett 1941 júniusában, akkor fél esztendővel később miért lesz majd merőben más? Hiszen ekkor ismét ugyancsak cselekvővé válik Magyarországgal szemben. Nem nyugodott meg, amíg emberei (Joachim von Ribbentropot, majd Wilhelm Keitel-t küldte a nyakunkra) révén el nem érte, hogy megállapodás szülessen a magyar második hadsereg, vagyis a honvédség java keleti frontra küldéséről.

A gyökerek

■ Az európai népek összefogásának, közös államszervezetbe integrálásnak gondolata a 14–15. században sarjadt ki, a 17. században pedig már megfogalmazódnak olyan elképzelések, amelyek ezt az integrációt – a német etnikum kiváló tulajdonságai okán – német vezető szereppel kötötték egybe. Az igényelt szerep sokáig kizárólag „csak” Közép-Európára, illetve később is elsősorban erre a térségre vonatkozott. E térségnek a különböző alrégióiban már a 11. századtól német telepések jelentek meg, akik új hazájukban általában a termelési kultúra fejlesztésének, a civilizációs áldások terjesztésének voltak az úttörői.

Gottfried Wilhelm von Leibniz, Emmanuel Kant, Gottfried von Herder, Gottlieb Fichte írásaiban már megfogalmazódnak ezek a gondolatok. A Berlin Bagdadon át a Perzsa-öböllel összekötő – sok évtizedes munka nyomán 1940-re elkészült – vasútvonallal a német imperializmus a délkeleti térségek felé nyújtja ki a csápjait. Azon nemzetiszocialista elgondolások, hogy Európa Németországgal azonos, szintén eszmetörténeti gyökérzetűek: a német etnikum joga és kötelessége a nagy államszervezeti alakzat létrehozása.

A 19. század a liberalizmus diadalmaskodásának százada, ám a szabadság, testvériség, egyenlőség eszméjének bajnokai a népek közötti kapcsolatban korántsem voltak mindig következetesek. Például az 1848-as frankfurti nemzetgyűlés egyik képviselője a térség német megszervezését már azzal is

indokolja, hogy a Duna mentén a németektől délre lakó népeknek „sem igényük, sem hajlamuk nincs a függetlenségre”, egy másik honatyja pedig azt hirdette, hogy „ezek a népek csak a német nép befolyása alatt képesek önálló nemzeti életre”.

Az újkonzervativizmus megjelenésével a Mittel-Europa gondolköre a pángermanizmusban kapott újabb lendületet. Ez még kevésbé kecsegtette jóval az itt élő népeket, és általa még közelebb kerülünk a náciizmus világához.

Paul de Lagarde, a német konzervatív gondolkodás egyik reprezentatívja a nemzetiszocializmus előzményéhez legalább annyira hozzátartozik, mint a gyakran emlegetett Houston Stewart Chamberlain, a maga *A XIX. század alapjai* című, 1899-ben publikált fajelméleti munkájával. Lagarde-nak Hitlerre gyakorolt hatását, jelentőségét az is mutatja, hogy könyvtárában fő műve, a *Német írások* két példányban is helyet kapott.

Hitler e munkából látható egyetértéssel azt a részt jelölte meg, ahol Lagarde a belső forradalom elkerülhetetlenségét sugallja, majd annak megtörténte után így profétál: „Németország összes ereje állami akciókban fog kifejezésre jutni, és az állam nem a nemzet szolgálya lesz, hanem a nemzet urává és szurrogátumává válik.” Hitler és nemzetiszocialista „forradalma” valóban ezt a programot valósította meg, ennek az államnak a birtokában tudta a totális diktatúrát kiépíteni.

Lagarde is a térség minden németjének egyesítését tűzte a zászlajára. Az Anschlusson túl Orosz-Lengyelország elfoglalását, Nagy-Németországot szorgalmazott. A nem német ajkúaknak – a megérkező és germanizáló telepesekekkel szemben – szolgaszerepet szánt. A zsidókat, ha nem is Madagaszkárra, de Palesztinába akarta kitelepíteni. Lagarde-től mi, magyarok is megkapjuk a magunkét. E tehetségtelen nép – így Lagarde – a kelták példája nyomán fog a Kárpát-medencéből eltűnni. Lagarde az annak idején, majd később is számos ízben megfogalmazott tételt önti szavakba, amikor azt írja, hogy „a magyarok a szellemi élet terén sohasem alkottak semmit”. Hitler egyetértően húzta alá azt a részt is, ahol az olvasó arról tájékozódhatott, hogy „a magyarok, csehek és az Ausztria jogara alatt élő hasonló nemzetiségek terhet jelentenek a történelem számára”.

Megszületik a döntés

■ Hitler 1940. december derekára – a Franciaország felett 1940 júniusában aratott káprázatos siker birtokában és ugyanakkor az Anglia ellen eltervelt invázió sikere mind távolabbi időbe tolódása miatt – türelmetlenné vált. Megérlelődött benne, hogy vállalja a kétfrontos háború fantasztikus kockázatát. Vagyis leszámol a Szovjetunióval, mert ez az ország Anglia „szárazföldi kardja”. Ha kiveri London kezéből ezt a kardot, akkor már könnyebben tud majd a csodálva gyűlölt britekkel elbánni. A Szovjetunió elleni támadás tervét, a híres „Fall Barbarossát” a Führer 1940. december 18-án írta alá. Hitler természetesen jól ismerte Napóleon 1812. évi oroszországi hadjáratának mementóját, figyelmeztető üzenetét. Bizott ellenben abban, hogy az időközben bekövetkezett technikai fejlődés sikereinek birtokában az újabb kudarc elkerülhető lesz. Arra alapozott, hogy még a félelmetes orosz tél beköszönte előtt győzedelmeskedik, vagyis nem kell találkoznia „Tél tábornok” rémével. Vakhitében nem számolt „Sár tábornokkal”, azzal a körülménnyel, hogy már

az őszi esőzések beköszöntével hadainak erejét az időjárás béklyózza meg. A helyes felismerés ellen hatott az is, hogy míg korábban vakmerő döntései meghozatalánál folyton a haderő irányítóinak ellenvetéseivel kellett szembeülnie, addig most már ilyen hangok egyszerűen nem hallatszottak. A korábbi ellenkezők helyére állítottak nem a jogos ellenérvek, hanem gyávaságuk miatt hallgatnak. Hitler természetesen arra törekedett, hogy a kétfrontos küzdelem minél kevésbé legyen ténylegesen kétfrontos harc. Ennek jegyében 1941. január 9-én formálisan is későbbre halasztatja a szigetország ellen korábban elrendelt partraszállás újabb előkészületeit, jól bevált álságos megnyilvánulásait tovább folytatva pedig mindent megtesz a Szovjetunió elleni hadjárat előkészületeinek elleplezésére. A Machtergreifung nyolcadik évfordulóján a berlini sportpalotában nagy beszédet tart, s ebben a támadás tüzét megint Angliára, arra az országra irányította, amelynek „államművészete” – úgymond – az első világháborút eredményezte, amelynek ő mindenki másnál többször nyújtotta ki békejobbát, de, sajnos, hiába. Pedig az angolok senkiben sem reménykedhetnek. Aki azt hiszi, hogy Angliának segíthet, annak tudnia kell: minden hajó, amely a német torpedók elé kerül, el fog pusztulni. Hitlernek annál is inkább megvolt az oka, hogy indulatosan támadja Angliát, mert magát a díszes rendezvényt is azért kellett szokatlanul késői időpontban, délután fél ötkor elkezdni, mert a német fővárost angol bombatámadás fenyegette. (Természetesen ismerjük az angol és a brit szó tartalmi közötti különbséget. Azért írunk következetesen brit helyett angolt, mert Adolf Hitlernek esze ágában sem volt világalomra törni, kellő szerénységgel ő beérte volna Németország európai hegemoniájával és egyben országa világhatalmi pozíciójával. Kimondottan csodálta mind az angolok, mind az Amerikai Egyesült Államok teljesítményét. Szóval neki elegendő lett volna egy kollaboráns London, egy vele egy húron pendülő brit nemzetközösség. Ahogyan elérte a franciák kezes együttműködését is, óriási eredményt zsebelt be. Gondoljuk meg: a hatalmas szervezetségű és erejű vilmosi liberál-imperialista Németországnak négy esztendő alatt sem sikerült elérnie azt, amit ő 1940. május–júniusában megcselekedett. Párizs bevétele után a németek annyi francia parfümöt zsákmányoltak, hogy Berlin utcáin a szél – Albert Speer írja világhíres emlékirataiban – e bódító illatot szárnyaltatta.)

Tényleg nem számított Moszkvával szemben a magyar részvétel?

■ Nagy tévedés lenne ilyesmit állítani. Helyes válasz soha nem születik helyes kiindulási pont megválasztása nélkül. Sok bölcsessége volt Pierre Norának, aki ismeretelméleti fejtegetéseiben a történeti elbeszélés elkezdésénél a *belépési pont* alapvető jelentőségét hangsúlyozza. Nos, onnan kell elindulnunk, hogy 1941 májusában, júniusában, vagyis a királyi Jugoszlávia szétverése/szétesése nyomán sok szempontból már nem indokolt trianoni országról beszélni. Hiszen milyen trianoni az, amely a valóban trianoninak majd a duplájára gyarapodott? Az 1938–1941 között bekövetkező országnyi területi növekedés révén nem csupán hatalmas magyar ajkú tömegek kapták vissza a hajdani Szent István-i birodalom jelentette fedelet, hanem rengeteg idegen ajkú is. (A kik ettől már többnyire messze nem voltak elragadtatva.) Az ország ismét soknemzetiségűvé vált. Úgy, hogy a velük szembeni mentalitás – hiába óvott Teleki Pál, a bölcs államférfi tőle – még annál is rosszabb

lett, mint ahogyan nemzetiségeinket a dualista korszakban kezeltük. Vastag alapja volt ennek is. Hiszen az utódállamok nemzetiségi politikája – még a sok szempontból valóban polgári demokratikus Csehszlovákiában is – cefe-tebb volt, mint amit ők anno a magyar uralom alatt tapasztaltak.

Ezzel együtt is 1941 májusára, júniusára nem tért vissza a volt magyar birodalom valósága. Amelynek a tényét egyébként – tudjuk, aranyos – még belülről is sokan elvitatják. Való igaz, hogy az a nagyhatalom, amelynek – Hóman Bálint megfogalmazásában, s az őt utána verklizők dikciójában – három tengely mosta a partjait, az soha nem volt valóság. De e délibábozás a józan eszűek előtt nem takarhatja el: 1526 előtt Köztes-Európában, másként szólva Mittel-Európában, vagy Szűcs Jenő nevezetes esszéjére utalva a háromrégiós Európában, igenis létezett *regionális* hatalomként e közép-európai térségben magyar birodalom. Amely az 1867–1918 közötti dualista korszakban bizony feltámadt. (E tekintetben ne higgyünk az egyébként nagyszerű Németh Lászlónak, Szabó Dezsőnek, Bajcsy-Zsilinszky Endrének, Bibó Istvánnak és az ő utánuk verkliző nem keveseknek.) Mert az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharcnak bukásában is volt erre kisugárzása. E kisugárzás az abszolutizmus időszakában tényező maradt. Birtokában pedig a Deák Ferenc, Eötvös József, id. Andrássy Gyula nevével fémljelzett elit államférfiúi politizálásával a bismarcki Poroszország befolyásával, s messze nem utolsósorban az akkora már sok súlyos vereséget szenvedett Ferenc József kialakult hajlékonysága kamatoztatásával 1867-ben megszületett az a kiegyezés, amely Bécs–Budapest-központúvá formálta a Habsburgok birodalmát. Vagyis a magyarság egy korabeli európai nagyhatalomban jutott társnemzeti pozícióba.

Nos, ezért volt az, hogy a Szovjetunió megtámadása előtti pillanat már olyan helyzetben találta Magyarországot, amely nem tette lehetővé, hogy ebből a hadjáratból kimaradjon. Hitler pedig sokkal jobb taktikus volt annál, mintsem ne látta volna tisztán ezt a helyzetet. Jól tudta: ha ismét kér, ismét adnia kell. De többet már nem akart adni. Mert azzal saját maga alatt vágja a fát. Maga rongálja meg a szlovákok, románok, horvátok vele szembeni nagy előzékenységét: ők ugyanis azonnal beléptek a Szovjetunió elleni háborúba. Természetesen annak reményében, hogy az 1938–1941 közötti, számukra oly' hátrányos döntéseket hamarosan orvosoltatnak. Ezért tudta a Führer, hogy elég volt már az egyébként számára messze nem rokonszenves, társadalmi berendezkedésében kimondottan megvetett népséggel szembeni „jóságoskodásából”. Tudta, ez az ország kényszerpályán mozog, az pedig a malmára hajtja a vizet.

E helyzetnek nem csupán e kül-, de a belpolitikai tényezői is hatalmas nyomás alá helyezték – az egyébként messze nem kötélidegzetű – Bárdossy László magyar királyi miniszterelnököt. Akit döntően nem becsvágya, hanem balsorsa emelt ebbe a székbe. Aki magas állásában sem vesztette el önismeretét. Következőleg nem képzelte magát államférfiúnak. Tudta, hogy csupán köztisztviselő. Természetesen rangot jelent köztisztviselőnek lenni. Ám a helyzet kruciális voltához kevés volt pedánsan tisztviselni. Ráadásul Bárdossy negyed esztendeje sem volt még kormányfő. A fejére majd halált hozó perében 1945-ben elképesztő őszinteséggel bevallja: egyszerűen nem volt tisztában, hogy milyen törvények hatálya alatt kellett volna cselekednie.

Azt természetesen tudta, hogy felelős magyar miniszterelnök. De a státus és a pozíció sokszor nem esik egybe. Számára kiváltképpen nem esett egybe. Olyan rendies mentalitású országnak volt a kormányfője, ahol e rendies jelleg az azóta elmúlt – pedig mekkora vargabetűket kanyarító – évtizedek sem fakították ki. Sőt... A kormányzó 1868-ban, ő 1890-ben látta meg a napvilágot. Amikor Horthy Miklós 1920 márciusában leteszi államfői esküjét, akkor a kereken harmincesztendő Bárdossy László csak minisztériumi segédtitkár. Amikor miniszterelnök lesz, akkor a köztük lévő lebilincselően nagy korkülönbség súlyát számára tovább növelte az a tényező, hogy az 1920-ban sokak számára még oly nehezen elviselhető államfő időközben a magyarság szimbólumává emelkedett. Ráadásul tengerészként is katonáember, akinek véérébe ívódott, hogy a civileknél a katonák a különbek. Ezért is történhetett, hogy amikor június 26-án délben berontott hozzá Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnöke azzal a „biztos” hírrel, hogy Kassát nem provokált szovjet légitámadás érte, akkor csak egy dolog vezette: le kell mosni a gyalázatot.

Bárdossy László pedig nyelt egyet – és igazodott. Feledte, hogy felelős magyar miniszterelnök. Felelőtlenül viselkedett. Hiszen neki – ha valóban felelős – csak egy útja marad: visszaadja megbízatását. Nem ezt tette, hanem összehívta kormányát. Bárány népe persze, hogy tudta a dolgát. Bárdossy László pedig másnap a Házban – felettébb foghíjas padsorok előtt – bejelentette, hogy a történetek után Magyarország hadiállapotban lévőknek tekinti magát a Szovjetunióval.

Adolf Hitler már a délibábos jövőbe néz

■ A német katonák még fel sem tépték a szovjet állam határsorompóit, még folytak a támadás előkészületei, amikor a Führer – egész pontosan június 11-én – már a Barbarossa-terv sikeres végrehajtása utáni időkre történő felkészülést is meghatározta. Ha van dokumentum, amelyből pontosan meg lehet határozni, hogy a hadvezérként is magát csalhatatlanul nagynak gondoló, mert még mindig töretlen sikerek hullámán győztesen előreszárguló Adolf Hitler miképpen is akart az idővel versenyt futva a világ mennél nagyobb részének befolyásolójává válni, akkor minden bizonnyal ez az irat az.

A szovjet-orosz haderő legyőzése nyomán – olvashatjuk – Németország és Olaszország uralja majd katonailag az európai szárazföldet. „Egyelőre” az Ibériai-félsziget nélkül – írja a dokumentum, s ezzel Hitler tulajdonképpen kendőzetlen nyíltsággal kimondja: belátható időn belül egész Európa urává akar válni. Hiszen a valójában csak propagandaszólamként létező Berlin–Róma-tengelyen belül a németeké volt a túlsúly. A Führer minden bizonnyal azért akarta az Ibériai-félszigetet is közvetlenebb befolyása alá vonni, mert – Mussolinitól eltérően – Franco nem volt kellőképpen kezes szövetséges. Az európai térséget ekkor már semmiféle komoly veszély nem fogja fenyegetni, biztonságának megőrzéséhez pedig kevesebb haderőre lesz szükség. E megállapításhoz hozzátartozik egy olyan félmondat is, amely „a még tekintetbe jövő támadó operációkra” utal. Ez bizonyosan az Ibériai-félsziget meghódoltatása szándékaként értelmezendő. Hitler „belátható időn belül” Spanyolországot választás elé akarta állítani: hajlandó-e az angolok Gibraltárból történő kiűzéséhez csatlakozni, vagy sem. Mivel Madrid vonakodását Hitler

nagyon is kézenfekvőnek láthatta (meglehetősen rossz emléket őrzött a Francóval 1940 októberében történt találkozójáról), ezért készül eleve a fegyveres út igénybevételére is.

A vichyi Franciaországot Hitler hosszabb távon biztos és igencsak fontos feladatok ellátására kész és képes szövetségesnek gondolta. Az észak-afrikai háborút segítségével akarja megnyerni, a Földközi-tenger nyugati részén lévő brit flotta mozgásterét vele együtt akarja tovább korlátozni, sőt még Afrika északi és nyugati partjait és vele kooperálva akarja az angolok támadásától megvédeni.

A Szovjetunió legyőzése révén Hitler arra is számít, hogy megnövekedett hatalma birtokában Törökországra és Irakra olyan nyomást tud gyakorolni, amely révén ezek az országok segítségére lesznek az Anglia elleni küzdelemben.

A keleti villámháború biztos sikerében bízva már az esztendő késő őszen, a bekövetkező télen a Wehrmacht elé az alábbi stratégiai feladatokat állítja: a Földközi-tengeren és az Elő-Ázsiában lévő brit pozíciók ellen összpontosított támadást kell indítani. Ennek egyik elemeként a Líbiából Egyiptomon át kibontakozó német–olasz támadásnak a Szezei-csatornához kell eljutnia. Novemberre az előkészületeket be kell fejezni, és ennek keretében az Afrikában harcoló német hadtestet személyileg és anyagilag a lehető legjobb állapotba kell hozni annak érdekében, hogy újabb nagyobb német egységeket ne kelljen Észak-Afrikába küldeni.

Számolva azzal, hogy az angolok meg fogják erősíteni Közép- és Közép-Keleten pozícióikat (és természetesen magát a Szezei-csatornát is), az említett összpontosított támadás keretében a másik német hadműveletet Bulgáriából Törökországon keresztül kell kibontakoztatni annak érdekében, hogy a Szezeben lévő angol hadállásokat Keletről is megtámadhassák.

Végül, ha a Szovjetunió összeomlása megteremti a feltételt, akkor a Kaukázuson túli területekről egy motorizált expedíciós hadtesttel – a Bulgáriából induló erőkkal együttműködve – meg kell támadni Irakot.

A Franciaország felett aratott győzelem minél teljesebb kiaknázására, illetve Anglia pozíciójának gyengítésére Hitler 1940. november 27-én rendelte el a Gibraltár feletti ellenőrzés megszerzését célzó Felix-hadművelet előkészítését, amely akkor azonban nem járt eredménnyel. Az áthidalhatatlan nehézségek miatt az előkészületeket 1940. december 12-én leállították. Most – feltételezve a Szovjetunió gyors bukását – a keleti hadműveletekkel együtt ismét szőnyegre hozza ezt az ügyet is. A szoros feletti ellenőrzés megszerzése nyomán Spanyol-Marokkóban „csak” abban a mértékben akar szárazföldi csapatokat állomásoztatni, amennyire azt a Gibraltár feletti ellenőrzés biztonsága indokoltá teszi. Másként fogalmazva, ez természetesen a Spanyol-Marokkó feletti befolyás megszerzését is jelenti, hiszen csak annak birtokában van értelme az ottani tengelycsapatok állomásoztatása mérlegelésének. A kollaboráns Franciaországra történő támaszkodás gondolata szintén vörös fonálként húzódik végig a dokumentumon. Ez érthető is, hiszen minden sikere ellenére is Hitlernek jól kellett tudnia, hogy a németek erejének is megvannak a maga vaskos korlátai. A Gibraltár elfoglalására szőtt előző évi tervek kényszerű feladásának emléke is elevenen élhetett benne. Franco langyos magatartása is felértékelte a szemében a vichyi kormányzatot. Ezért fogalmaz úgy ebben a dokumentumban, hogy Észak- és Nyugat-Afrika partjainak védelmezésén túl nyugat-afrikai angol

gyarmatok megszerzése, valamint a De Gaulle által ellenőrzött területek feletti uralom visszaszerzése Vichy feladata, és ehhez szükséges a kollaboráns Franciaország megerősödése.

A Földközi-tengeri pozíciók elleni, három irányból összpontosított támadás mellett a keleti hadjárat befejeződése után teljes erővel ismét hozzá kell fogni a hadiflotta és a légierő együttes alkalmazásával a szigetország ostromához. A partraszállás céljára kell majd minden erőt összpontosítani, mert a sikeres invázióval Hitler kettős célt akart elérni: mind a szigetországot, mind pedig a világhatalmat összeroppantani. Arra a kérdésre, hogy mikor indul majd e gigantikus vállalkozás, végül a Führer kitérően válaszol: „még nem látható”. Vajon pillanatnyilag maga is visszarettent, vagy csupán arról van szó, hogy az egészen pontos kezdési időpontra vonatkoztatja a bizonytalanságot? – Megkockáztathatónak véljük, hogy mindkét felelet helyességét mérlegelni kell. Saját magát is erősíthette akkor, amikor mindennek kapcsán azt mondja, a legnagyobb hatást akkor érnék el, ha egyszerre támadnának a Gibraltárban, Egyiptomban és Palesztinában. Ez valójában már nem is három, hanem négy irányból való támadást jelentene, hiszen a Szezei-csatornánál lévő brit állásokat mind Egyiptom, mind Törökország irányából érte volna a csapás.

A nagyon is határozottan induló utasítás a vége táján jelentős mértékben elbizonytalanodik. Az utolsó bekezdésben Hitler arra kéri a fegyvernemek főparancsnokait, hogy ezen „előzetes szándékok” után tegyék meg „gondolati” és „szervezeti” előkészületeiket, majd annak eredményéről „kellő időben” tájékoztassák őt annak érdekében, hogy „végleges” utasításait – igaz: még a keleti hadjárat idején – kiadhassa. S végül arra is fel kell figyelnünk, hogy magát a dokumentumot nem Hitler, hanem Walter Warlimont vezérőrnagy, a haderő-főparancsnokság vezetési törzsének helyettes vezetője írta alá. Az 1939 áprilisa és 1945 áprilisa között kiadott 75 hadsereg-főparancsnoksági utasítások közül saját kezűleg Hitlert 33-at írt alá, a többi a főparancsnokság egyes vezetői látták el kézjegyükkel, írták alá.

1941. június 22-én a Szovjetunióra 153 német és 29 szövetséges hadosztály támadt. A június 11-i utasítás azzal számolt, hogy a győzelem után a megszállási feladatok ellátására elegendő lesz 60 hadosztály, sőt még ezek egy részét is Hitler elvonhatónak vélte az összpontosított támadás Kaukázuson túlról kibontakoztatandó eleméhez. A támadás előtti napon Mussolinihez intézett levelében a Führer ugyan azt írta, hogy a döntés révén lélekben felszabadult, mert a Moszkvával 1939 augusztusában kötött szövetség „igen gyakran kínos volt” számára, mert „valamilyen módon szakítást jelentett mindennel”, politikai pályafutásával, koncepciójával, korábbi kötelezettségeivel, mégis mielőtt e teher nyűgét vette a nyakába. Mert az állandó harc, az állandó küzdelem volt az életeleme, számára a béke tartós állapotként nem is létezett. A hadvezér Hitler még el sem kezdte azt a nagy háborút, amelybe majd – népét is szakadékba taszítva – belepusztul, s már a még nagyobb térségeket érintő háborúról vizionált. Ekképpen tehát a második világháborús német béketerveknek nincsenek szilárd körvonalai.

■ A tervezetéseket a valóság vastagon megmászította. Bár 1941. október 2-án a Wehrmacht Moszkva bevételére lendült támadásba, s olyan közel kerültek a győzelemhez, hogy a fagyoskodó német tisztek távcsövein már a Kreml tornyai is láthatóvá váltak, a villámháborús stratégia a szovjet főváros előtt mégis elbukott. (Itt is érdemes egy pillanatra megállnunk. Mert majd 1945 utáni sorsunkat befolyásoló dolog történt. A majd győzedelmes szovjet vezetés olyan Európát akart, amelyben efféle csúfság többé nem történhet meg. A kelet-európai szatellitövezet kialakításának ez volt az egyik döntő mozgatója. Putyin február 24-i agressziójára nincsen mentség. De a magyarázatot a történelem – íme – tálcán szállítja. Csak a balgák és rövidlátók lantolnak arról, hogy nem lehet tanulni a históriából. Persze, hogy bőven akadtak, akadnak alulteljesítők. És holnap sem lesz másként.) A Vörös Hadsereg a védelemre három vonalat létesített. A még 1941 áprilisában Japánnal megszületett meg-nemtámadási szerződés birtokában a távol-keleti katonai körzetből pihentebb csapatokat telepíthettek. Hatalmas kudarcuk a németeket arra kényszerítette, hogy szövetségeseiktől nagyobb áldozatvállalást követeljenek.

A villámháborús terv kudarca, Ribbentrop Budapestre érkezése

■ A Wehrmacht Moszkva alatti veresége, majd a Vörös Hadsereg ellentámadása Hitlert minden tartalék mozgósítására készítette. Ez húzta keresztül külügyminisztere tervét, aki magyarországi vadászatra készült. Minő fájdalom: december elején le kellett mondania a bizsergető időtöltést.

1942. január 6-tól 10-ig mégis Magyarországon tartózkodott. És annak keretében a vadászat is meglelt Mezőhegyesen. Arra pedig az államfő a meg-lepett Kállai Miklóst is meghívta. Mert ő akkor már kiszemelt új miniszter-elnök volt.

Hadd ismerje meg a német külügyminiszter leendő partnerét.

Bárdossy László menesztéséről azért döntöttek, mert kormányzása néhány hónapjának külpolitikai mérlege maga volt a katasztrófa: hadiállapot három világhatalommal. A tervről ugyan Von Ribbentropnak szót sem ejtettek, de a német valamit megsejthetett. Különben miért szegezte volna ennek az egykedvű vidéki bajszos magyarnak azt a kérdést, hogy képes lenne-e hazája Romániával és Bulgáriával együtt milliós hadsereget a bolsevizmus legyőzésére mozgósítani? A váltással azonban az államfő és környezete még várt. Kállay Miklós úgyszólván nehéz örökséget kap. Mielőtt elküldik az egyre inkább tehertétellé váló miniszterelnököt, teljesítsen még további két feladatot.

Ribbentrop követeléseit szorítsa vissza a minimumra, és szavaztassa meg a kormányzóhelyettesi poszt létesítését elrendelő törvényt.

Újév napján a Führer levelet intézett Horthy Miklóshoz, amelyben a magyar hadsereg részvételét kérte a tavasszal induló nagy hadjárathoz. Ribbentrop jövevényének célja felől tehát Budapesten semmi kétség sem lehetett.

Ribbentrop egyszerűen volt bombasztikus, álságos és durva. Szájából csak úgy áradtak a nagy szavak a feltétlen nagy német győzelemről, a bolsevizmus 1942-ben bekövetkező bukásáról, ám hamar rátért az egész magyar hadsereg Szovjetunióba küldését célzó követelésre. A kormányfő megrökönyö-

dött arcát látván minden teketóriázás nélkül fenyegetőzésbe csapott át. A Führer méltányos és szenvedélyes természetét hozta szóba. Megtörténhetik – riogatta vonakodó vendéglátóját –, hogy ilyen körülmények között a Nagy Vezér egyáltalán nem fog számot tartani a magyar segítségre.

– Nem hallgathatja el – folytatta –, hogy egy ilyen elhatározás nagyon rossz hatást váltana ki a német közvéleményből, a pártból és a kormányból.

– Az áldozatvállalás nagysága – váltott megint hangot, látván, hogy Bárdossy a kompromisszum útját keresi, ő pedig blöffölt, amikor az egész hadsereget kérte – a magyar területi igények majdani kielégítésével lesz szoros kapcsolatban.

A tárgyalások során ezek a látszólag baráti hangok voltak a legveszedelmesebbek. Hiszen az adott körülmények között, amikor a német égisz alatt informálisan lassan új kisantantta szerveződő szomszédok Magyarországnál lényegesen nagyobb áldozatokat hoztak a náci győzelem oltárán, akkor reálisan aligha lehetett újabb területi változtatásokra számítani. Éppen ezért jelezte december elején Bárdossy László Hans Franknak, a németek által megszállt lengyel területek főkormányzójának, hogy a galíciai határmódosítási kérelem immáron tárgytalan. Így ezek a szavak burkolt fenyegetést tartalmaztak: akkor nem változtat Berlin a korábbi területi döntéseken, ha a magyarok megfelelően teljesítenek...

És Ribbentrop nem csupán katonát kért. Ismét szóba hozta a kőolajszállításokat, mert a novemberi pótlólagos évi 40 ezer tonnás igényből Bárdossy csupán egyszeri jelleggel 6 ezer tonnát engedélyezett.

Most a német követelés újabb 60-80 ezer tonnára vonatkozott. A magyarországi németek soraiból pedig 20 ezer fiatal besorozását szorgalmazza a fegyveres SS-be. A német nemzetiség jelentős részével már hosszú évek óta sok gond volt. Ezért olyan feltételekkel született meg az igenlő válasz, ami legalább nem növelte ezeket a problémákat. E szerint kizárólag népi németek sorozhatóak, tehát olyanok, akik a Volksbund tagjai. Minden esetben be kell szerezni a szülők írásos engedélyét. (Magyarországon akkoron 24 év volt a nagykorúság feltétele.) Berlinnek vállalnia kellett, hogy ezeknek a fiataloknak birodalmi állampolgárságot ad, mert azok a sorozással egyidejűleg magyar állampolgárságukat elvesztették. A leglényegesebb kérdésben azonban Bárdossy – hiába kiabált több alkalommal Ribbentrop – nem vállalta, hogy egyedül vagy esetleg a németekkel szemben teljesen képlékeny honvédelmi miniszterrel kettesben döntsön. Hiszen a német kérés, akár részbeni teljesítése is a miniszterelnöki külügyminiszter minimálprogramja csődjét jelentette.

S a *Népszava* karácsonyi számának üzenete – az első komoly népfrontos összefogás a kormány politikájával szemben – számára sem volt kétséges...

Többször tárgyalhatta a kérdést a kormánnyal, és Horthy jelenlétéhez is ragaszkodott. Ribbentrop végül magyarországi tartózkodása utolsó napján, január 10-én kapta meg – Horthy Miklós és Bárdossy László együttes tolmácsolásában – a számára nagy megkönnyebbülést hozó választ: Magyarország ugyan nem bocsáthatja rendelkezésre hadseregét száz százalékban a keleti hadjárat céljára, de hajlandó lehetőségeinek legszélső határáig elmenni, azaz a hadjáratban az eddiginél lényegesen nagyobb erővel részt venni. Január 20-án pedig megállt Wilhelm Keitel, a Német Véderő Főparancsnokság főnöke a keretmegállapodás konkretizálására.

■ A Berlin melletti Wannsee nevű tónál 1942. január 20-án Reinhard Heydrich szervezte konferencia döntései ismertek, ellenben sok történész olyan iratot szeretett volna találni, amely perdöntő bizonyság lenne arra, hogy az Endlösungra Hitler adta ki az utasítást. Jóllehet ilyen irat nem született, de Hitler több ízben nyíltan pusztulással fenyegette meg a zsidóságot. 1939. január 30-án a birodalmi gyűlés 885 képviselője előtt a Kroll-Operában tartott ülésén mondott két és fél órás beszédjében a weimari korszak, a versailles-i békerendszer szokásos ócsárlása után leszögezte: „Nem lesz addig nyugalom Európában, amíg a zsidókérdést ki nem kapcsolják.” A zsidóság vagy más népekhez hasonlóan szolid tevékenységet fog folytatni, vagy pedig előbb vagy utóbb „elképzелhetetlen mértékű válságba pusztul bele”.

„És egy dolgot szeretnék – folytatta – ezen a talán nem csupán számunkra, németek számára nevezetes napon mondani: életemben gyakran voltam próféta, és gyakran kinevettek. A hatalomért folytatott harcom idején elsősorban a zsidó nép fogadta hahotával jövendöléseimet, hogy egyszer majd Németországban az állam és a nép vezetését átveszem, és azután – sok egyéb mellett – a zsidókérdést is megoldom. Azt gondolom, hogy ez a harsogó kacaj időközben Németországban a zsidóságnak már a torkába fojtódott.

Ma ismét jövendölök: ha az európai és Európán kívüli finánczsidóságnak ismét sikerülne a népeket világháborúba taszítani, akkor nem a Föld belsejének vizsgálása, hanem az európai zsidó faj megsemmisítése lesz az eredmény.”

Éppen két, majd három esztendővel később tartott beszédeiben Hitler abban a hiszemben – és azt állítván – ismételte meg fenyegetését, hogy azt első alkalommal 1939. szeptember elsején, a világháború kirobbantásának napján tette meg. A tévedés nyilván a lélektani esettanulmányok gazdag tárházába is beleillik, mert a tények sokadszori önkényes értelmezése – ti. a „gonosz” erők vitték újból és újból őt az erőszak útjára, Lengyelország megtámadására is azért került sor, mert nem fogadták el „békefeltételeit” – előbb-utóbb az eredményezi, hogy az illető maga is elhiszi, amit másokkal akar elhíttetni.

Am nem csupán a hatalmon lévő Hitler beszélt a zsidóság tervezett elpusztításáról. Hitlernek az a Dietrich Eckart nevű, a húszas évek Németországában viszonylag neves költő és műfordító volt az igazi mestere, aki az obskuran antiszemita-nacionalista Thule-társaságnak volt a tagja, aki a világháború után még ide-oda bolyongó Hitlerre a társaság okkultizmusban is gyökerező eszmevilágát rásugározta. Ennek a termékeny együttlétnak lett az egyik eredménye az az 1924-ben megjelent Eckart-mű, amely valójában inkább Hitler műve. *A bolsevizmus Mózesről Leninig. Nevelő célú beszélgetés Adolf Hitlerrel* című könyv olyannyira Hitler gondolatainak foglalata, hogy Miskolczy Ambrus meglehetősen meggyőzően ezt tartja a későbbi Führer első könyvének. Ebben a beszélgetésfüzérben – sok hajmeresztő kijelentés után – a zsidók iskoláinak és diplomáinak felégetését javasló Mester szavaira, ekképpen reagál a mesterét nyilvánvalóan meghaladó Tanítvány: „Az égetés nekünk átkozottul keveset segítene. Így van ez! Ha nem lett volna egy zsinagóga sem, egy zsidó iskola sem, ha az Ószövetség sem készült volna el, a zsidó szellem akkor is jelen lenne és hatna. Kezdetől fogva itt van, és nincs zsidó, aki ne testesítené meg.”

Ez a szellem hatotta át a nemzetiszocialista rendszert, ezért következett be a holokauszt, amely a hadvezér Hitler „békeprogramjának”, háborús célkitűzéseinek szerves része volt. A Barbarossa-terv mindennek csak egyik eleme. E terv – és vele az egész – azért nem sikerülhetett, mert az angolszász világ megértette, amit manapság sokan nem értenek: a két totális rendszer közötti különbséget.

■ **JEGYZETEK (HELYETT)**

A fentiek szakmai megalapozottságáért a szerző közel hat évtizedes munkássága szavatol. Konkrétan főleg az alábbi könyveimre, azok jegyzetapparátusára, az abban található szakirodalomra hivatkozom: *Magyar diplomácia a két háború között*. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1995.; *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Osiris, Bp., 1999.; *Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2005.; *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2011.; *A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág*. Újabb tanulmányok. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Bp., 2016.

SZABÓ PÉTER

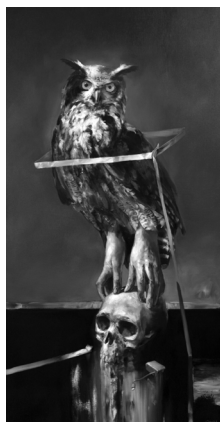
MAGYAROK A DON-KANYARBAN

A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története
(1942–1943) I.

**Wilhelm Keitel tábornagy román,
magyar és olasz tárgyalásai a Szovjet-
unió elleni hadműveletek megindítása
érdekében**

■ Az 1941–42. évi téli szovjet ellentámadás során a német seregtestek pótolhatatlan személyi és anyagi veszteségeket szenvedtek. Mindezek arra kényszerítették a német hadvezetést, hogy az 1942. tavaszi Szovjetunió elleni hadműveletnél nagyobb arányban vegye igénybe szövetséges haderőit. A német követelések először Hitlernek Mussolinihez, Antonescuhoz és Horthyhoz 1941. december 29. és 1942. január 1. között írt személyes leveleiben jutottak kifejezésre.

Hitler továbbra is számolt a román hadosztályok nagyarányú részvételével. Keitel tábornagy,¹ a Wehrmacht főparancsnokságának főnöke 1942. január végi bukaresti tárgyalásai során megállapodott Antonescu marsallal, hogy a keleti hadszíntéren harcoló és megszálló feladatokat ellátó román csapatok létszámát ismét 26 hadosztályra emeljék fel. A románok azonban két elvi feltétel teljesítésétől tették függővé e további részvételt: 1. Magyarország is vállaljon nagyobb szerepet a keleti hadjáratban; 2. Németország garantálja Románia területi állandóságát a háború időszaka alatt, szemben a magyar és bolgár köve-

**„A félelem
elhatalmasodott,
az ezred segélyhelyen
egy-másra jelentkeztek
a katonák, hogy lég-
nyomást kaptak – köz-
ben egyetlen tüzéségi
vagy aknagránát sem
robbant. Csend volt,
vészterhes csend.”**

A tanulmány 2. része a februári lapszámban jelenik meg.

telésekkel. Hitler Antonescuval történt találkozásakor mindkettőre ígéretet tett. Románia ezáltal haderejének kétharmadát bocsátotta rendelkezésre, mely kontingens a 3. és a 4. hadserege keretében hét hadtestbe összefogva 15 gyalog-, négy hegyi, hat lovas- és egy páncélosadosztályt jelentett. tíz hadosztálya maradt az országban, többségük a magyar-román határterületen állomásozott. E katonai részvétel ellenében Antonescu remélte, hogy a háború után Hitler beleegyezésével vissza lehet szerezni a Magyarországnak visszaadott Észak-Erdélyt és Székelyföldet. Az olasz részvétel jóval szerényebb méreteket öltött. A következő évben hat gyalog- és három hegyihadosztály, valamint egy gépkocsizó dandár képezte a keleti hadszíntéri olasz erőket. Mussolini egyrészt presztízszokokból, másrészt a német csapatok észak-afrikai és földközi-tengeri jelenlétének mintegy kompenzálásaként döntött erről. Felajánlása 1942 augusztusára realizálódott. A finn katonai vezetést az 1941-es késő őszi északi hadműveletek, különösen a Leningrád elleni támadás kudarca arra készítette, hogy a német követelések ellenére katonailag csak annyit kockáztasson, amennyi a visszafoglalt területek megtartására szükséges. Nem növelték az 1941 második felében harcba vetett 16 hadosztályuk számát. A nagy veszteségeket szenvedett szlovák erők 1942 elejére hadosztálynyira csökkent.

A magyar honvédség a 90 ezer fős ún. Kárpát-csoporttal (gyorshadtest, 1. hegyi- és 8. határvadászdandár) 1941. június 27-étől július 9-éig, majd ezt követően csak a gyorshadtesttel vett részt novemberig a szovjet hadműveletben. Novembertől öt megszálló dandár maradt az elfoglalt területen, melynek létszáma 40 ezer főt tett ki. Magyarországot illetően Ribbentrop külügyminiszterre, Keitel tábornagra és a német vezérkarra hárult az a feladat, hogy a honvédség eddiginél nagyobb katonai részvételét tárgyalások útján erőszakolják ki. Először Ribbentrop érkezett Magyarországra, aki 1942. január 6. és 9. között tartózkodott hazánkban. Tartózkodásának középpontjában a kormányzói kihallgatás és Bárdossy László miniszterelnökkel való tanácskozása állt. Súlyos katonai és gazdasági követelésekkel fordult vendéglátóihoz. Hitler kérését tolmácsolva Magyarország egész hadseregének részvételét igényelte ehhez. Ribbentrop magyar tárgyalópartnerei előtt nem titkolta el azt sem, hogy a román katonai vezetés a nagyobb magyar részvételtől tette függővé hadseregének teljes rendelkezésre bocsátását a keleti hadjáratukhoz. Bárdossy miniszterelnök tisztában volt azzal, hogy a német követelések elől már nem lehet elzárkózni, de minden erejével ezek mérséklésére törekedett.

A kormányzó és a miniszterelnök – a kormány tagjaival folytatott tárgyalását követően – a német követelésre január 9-én adta meg a választ. Magyarország ugyan nem bocsáthatja rendelkezésre teljes hadseregét a keleti hadjárat céljára, de hajlandó lehetőségeinek legszélső határáig elmenni, vagyis az eddiginél lényegesen nagyobb erőkkel részt venni. Ribbentrop elégedetten távozott Budapestről. A legfontosabb katonai kérdésben a magyar politikai vezetéstől pozitív választ kapott, és az olaj- és gabonaszállítások növelésébe is beleegyeztek. A birodalmi külügyminiszter távozása után Horthy január 10-ei válaszlevelében biztosította Hitlert, hogy a magyar hadsereg részt vesz az 1942. tavaszi hadműveletekben.

A német-magyar politikai vezetésnek ezen elvi megállapodása után a részletek megbeszélése a katonákra várt. Ribbentrop budapesti útja előtt az az instrukcióval látta el Keitel tábornagyot, hogy a magyar honvédség legalább kétharmadának részvételével számolhat a közelgő hadjáratban.

Keitel 1942. január 20-án a késő délelőtti órákban érkezett meg a magyar fővárosba. A honvédség vezetőivel folytatandó háromnapos tanácskozásból, az illetékesek azonban azt szűrték le, hogy Keitel hat dandárra számít, legfeljebb még egy német anyaggal ellátandó páncélosadosztályra. A német tábornagy követelése másnap messze túlhaladta a remélt mértéket. Keitel 15 hadosztályt, két hegyi dandárt, egy lovasdandárt, páncélosadosztályt és tíz megszálló hadosztályt követelt.²

A magyar honvédség egyharmadát (másutt kétharmadát) jelentő erőkontingens megállapítása a január 21-ei és 22-ei tárgyalások vitatárgyát képezte. Ebből kellett Bartha Károly szolgálaton kívüli vezérezredes honvédelmi miniszternek, illetve Szombathelyi vezérezredesnek a lehetőségekhez mérten lealkudniuk. Keitel ugyan nem kérte a honvédség zömét, de ha figyelembe vesszük, hogy a ténylegesen meglévő 21 dandárból öt már ukrán területen megszálló feladatot teljesített, komoly áldozatvállalásra kényszerítette a magyar hadvezetést. Szombathelyi és Bartha nem tartotta lehetségesnek a német követelés teljesítését. A Honvéd Vezérkar főnöke feltárta a honvédség gyengéit, a szervezés elhúzódsát és a félig megoldott felfegyverzéssel és kiképzéssel hiányosságokat. Utalt a szovjet hadsereg korszerűségére és tartalékjaira, valamint az országnak a Balkán és Románia felőli fenyegetettségére. A honvédség két vezetőjének tárgyalása Keitel tábornaggal hosszas alkudozások közepette zajlott. A magyar katonai vezetők ragaszkodtak az általuk remélt hatdandárnyi erőhöz, Keitel viszont ezt a megoldást sehogy sem tudta elfogadni. „Egyszer egy a nagyon heves összeütközés már-már arra készítette, hogy a tárgyalások megszakításával fenyegetődtek” – olvasható a tábornagy memoárjában.³ Keitel megfenyegette a magyarokat arra az esetre, ha nem adnának erőket a frontra. „Arra az esetre kilátásba helyezte, hogy akkor a románok lennének a kedvencek, és nem mi.”⁴ Hosszú alkudozás után a felek abban állapodtak meg, hogy a honvédség kilenc dandárt és egy páncélosadosztályt állít fel, melyeket három hadtestben fognak össze, a megszálló erők pedig öt dandárt fognak kitenni.

A megállapodásról a két katonai vezetés között semmiféle hivatalos dokumentum nem született, csupán feljegyzések készültek róla. Sem tartalmilag, sem formailag nem ütötte meg az államközi szerződés mértékét. Magyarország már hadviselő ország volt, háborús részvételének minden kérdésében a katonai vezetés és a minisztertanács határozott. A „gentlemen’s agreement” gyengéi a gyakorlatban azonnal kiütköztek, pontos, meghatározott dátumok és számok leszögezése nélkül a német ígéretet jórészt nem valósultak meg. A honvédség keleti hadszíntérről elvonuló csapatai kezdettől fogva drága árat fizettek ezért. A keleti hadszíntérről kivonuló hadsereg fegyverzeti és felszerelésbéli hiányosságainak pótlásáról is született megállapodás. A részletek megtárgyalását azonban a két vezérkar közötti megbeszélésekre halasztották. A megállapodásról készített feljegyzésben az anyagi segítség kérdését úgy rögzítették, hogy a magyar csapatok a németekével lehetőleg egyenértékű felszerelést fognak kapni, és az élelmezéséről is a német hadsereg gondoskodik.

A német tábornagy látogatása idején a honvédség harckocsizászlóaljai csupán könnyűharckocsikkal rendelkeztek. A Keittel tárgyaló magyar katonai vezetők ezért azt is szorgalmazták, hogy a kiküldendő hadsereg hadrendjébe beállított tábori páncélosadosztályt mielőbb lássák el a szükséges harckocsikkal és gépjárművekkel. A szóbeli ígéret ezúttal sem maradt el, a

Wehrmacht főparancsnokságának főnöke április elejéig ígérte a kért járművek leszállítását. A megállapodást követően Keitel még találkozott Bárdossyval és Horthy kormányzóval. A miniszterelnök hangsúlyozta előtte, hogy a rendelkezésre bocsátandó erő meghaladja azt a mértéket, amire ő számított, és igen súlyos politikai és gazdasági nehézségek elé állítják a kormányzatot. Horthy és a magyar katonai vezetés azonban kedvezőnek minősítette a megállapodást. A meglevő erőknél csak felét érintette a német kérés; Románia hadserege a keleti hadszíntéren továbbra is nagyobb mértékben fog „vérezni” és a németektől várt fegyverzet és felszerelés a későbbi időszakban emelheti a csapatok harcértékét.

A rendelkezésre bocsátott hadsereget, nevén nevezve a 2. hadsereget, „szövetség zálogaként” győzni, illetve a győzelem kivívásában jelképesen közreműködni küldték ki Ukrajnába. A magyar katonai vezetés – bár voltak bizonyos információi a Moszkva előtt megállított német hadsereg állapotáról, veszteségeiről és a szovjet hadsereg szívósságáról, tartalékairól – 1942-ben sem várt gyökeres fordulatot a háború menetében. Hosszan elnyúló háborúval számolt, amely nem a németek totális vereségével végződhet. Az 1942. januári tárgyalásokon tapasztalt magyar vonakodást – amely arra irányult, hogy a rendelkezésre álló erők minél nagyobb arányban maradjanak távol a hadműveletektől – tehát nem az esetleges vereség gondolata váltotta ki. A 2. hadsereg alkalmazására és feladatára nézve a kezdeti harcok előtt adott felvilágosítást a német hadvezetés. Míg ez nem vált ismertté, a magyar királyi Honvéd Vezérkar azzal is áltathatta magát, hogy a kiküldött hadsereg szerepe nem lesz más, mint a támadó német hadseregek mögött biztosító, de nem megszálló feladatok ellátása. A magyar részről tapasztalható vonakodás fő oka a feszült román–magyar viszony volt. Mivel Magyarország 1942 elejéig kisebb mértékben vette ki részét a háborúból, mint Románia, nem akarta katonai erejét a későbbiek során sem gyengíteni. A magyar hadvezetés a német politikai és katonai vezetőkkel folytatott tárgyalásai során nem tisztázta előre a kiküldendő hadsereg várható alkalmazási módját, annak idő- és területi határait, azt a német legfelsőbb katonai vezetés tartotta fenn magának.

A német haderő a kezdeti sikereket követően az 1941–42 fordulóján megindított szovjet ellentámadás során pótolhatatlan személyi és anyagi veszteségeket szenvedett. A német–szovjet arcvonal 1942. február végére 200–250 kilométerrel nyugatabbra merevedett meg. A német seregtesteken a kimerültség jelei mutatkoztak. Nem képeztek már olyan erőt, mellyel a 3000 kilométer széles arcvonal teljes hosszán támadó hadműveletekbe kezdjenek.

A 2. hadsereg szervezete, fegyverzete és felszerelése

■ A 2. hadsereg-parancsnokság által mozgósított 207 ezer fős személyi állomány összeállításánál a minisztertanács 1942. január 26-ai határozatához igazodva a magyar hadvezetést az a cél vezérelte, hogy a frontszolgálatra behívottak egyenlően terheljék az ország területét, és kismértékben érintsék a honvédség legjobban kiképzett állományát. A hadszíntérré kivonuló sorállomány nem haladhatta meg a honvédség egész sorállományának 20 százalékát, a mozgósított alakulatok tartalékállományuk felét vehették igénybe, a fennmaradó hányadot pedig 30–45 év közötti gyengén kiképzett póttartalékosokkal egészítették ki. Ezen utóbbiak alatt a trianoni katonai előírások mi-

att tényleges katonai szolgálatot nem teljesített, zömében 1901–1910 évfolyamú hadköteleseket értették. A nemzetiségek – főképpen románok – 20, a munkaszolgálatra kötelezett zsidók és a baloldali mozgalmak résztvevői pedig 10 százalék arányában kerültek be a hadsereg kötelékébe.⁵

A hadba vonultak többsége földművelésből élő kisbirtokos, illetve nap-számos volt. Rajtuk kívül kisiparosok, kereskedők, a tartalékos tisztek esetében pedig tisztviselők és tanítók kerültek be jelentős számban az elvonuló alakulatokba. A gyalogsági alakulatokban nemzetiségi katonákkal töltötték be a kocsis, szakács, sebesült- és lőszervivő beosztások 30-50 százalékát. A tisztikar neuralgikus személyeit a 45–50 év feletti ezred- és zászlóaljparancsnokok jelentették. Az első világháborúban részt vett törzstisztek közül sokuk már képtelen volt elviselni a harctéri megpróbáltatásokat, és rövid időn belül betegen tért vissza a hátszországba. A század- és szakaszparancsnokok esetében a hivatásos tiszthiány erősen éreztette hatását. A tartalékos tisztek katonai képzettsége, ha nem is volt arányban a beosztásukkal összefüggő feladatokkal, a harcok kritikus pillanataiban mégis jól helytálltak, és szoros kapcsolatban álltak a legénységgel is.

Míg a 2. hadsereg személyi állományának összeállításánál a legértékesebb korosztályok kémelése volt a cél, fegyverzeti-technikai viszonylatban megpróbálták a lehető legjobban felszerelni a kivonuló alakulatokat. Fegyverzetüket és felszerelésüket a honvédség összes csapattestétől egyenlően elvont anyagból és a német hadseregtől remélt kiegészítésekre hagyatkozva állították össze. A hátszországban rendelkezésre álló teljes fegyvermennyiség csaknem felét megkapta a 2. hadsereg, és az ország gépjárműállományának java részét is mozgósították részére. Fegyverzete és felszerelése azonban mind mennyiségben, mind minőségben elmaradt a német és a szovjet hadseregekétől, hiszen a honvédség alakulatait nem a katonai nagyhatalmak háborújában való részvételre készítették fel. A magyar politikai és katonai vezetés remélte, hogy az elvonuló alakulatok részvétele nem húzódik el, és rövid frontszolgálat után – ahogy 1941 végén gyorshadtestet –, hamarosan leváltják.

A mozgósításra a szombathelyi III. (6., 7. és 9. könnyűhadosztály, hadtestközvetlenek) a pécsi IV. (10., 12. és 13. könnyűhadosztály, hadtestközvetlenek) és a miskolci VII. (19., 20. és 23. könnyűhadosztály, hadtestközvetlenek) hadtestet jelölték ki. Mindhárom hadtest két könnyűhadosztályát mozgósíthatta hadrendi alakulatainak igénybevétele érdekében, a harmadik hiányzót egy idegen hadtest állományából kapták.⁶

A 2. hadsereg könnyűhadosztályai 1942. február 17. előtt gyalogdandárként működtek. Átnevezésük szerencsétlen elgondolásnak bizonyult. A honvédség hadműveleti egysége ugyanis az önálló dandár volt, amelynek harcereje hat zászlóaljból és hat ütegből állt. Ez egy német seregtest gyalogságát tekintve a 2/3-át, a tüzérséget illetően pedig a felét jelentette. A „hadosztályra” való átnevezés következtében a németek annyit vártak el tőlük, mint egy valódi hadosztálytól, teljesítményben és arcvonal-kiterjedésben egyaránt. Ezen könnyűhadosztályok a három gyalog (lövész, gránátos) ezreddel rendelkező német és a teljesen eltérő szervezésű szovjet hasonló hadosztályokhoz mérten a páncélelhárításban és a gyalogsági nehéz- és lőfegyverek számában és minőségében mutatkoztak gyengébbeknek.

A 2. hadsereggel elvonuló 13 500 fős könnyűhadosztályok két gyalogezredből, egy fogatolt könnyű tüzérezredből és a hadosztályközvetlen lovas,

légvédelmi gépágyús, híradós, a hadszíntéren felállított páncéltörő ágyús és – korabeli katonai elnevezéssel – seregvonat csapattestekből szerveződtek. Ezen utóbbi csapattestek elsődleges feladata az utánszállítás, a szolgálati ágak szállítási szükségleteinek kielégítése volt. A könnyűhadosztályok állománya főképpen szállító oszlopaik és tüzéségük fogatoltsága miatt duzzadt fel. Az arcvonalszolgálatot ellátó ún. harcos (ütközet) állományuk alig volt több mint 5000 fő.

A 4300 fős gyalogezredek három zászlóalj, az ezredközvetlen, illetve az ütközetben, menetben, illetve elhelyezésben szükséges lőszert, élelmiszert, műszaki és egészségügyi anyagokat szállító, ún. csapatvonat⁷-alakulatok alkották. A 30 tisztből és 964 főnyi legénységből álló zászlóaljai három puskásszázadból és egy géppuskás századból szerveződtek. A gyalogezredek alárendeltségébe nyolc ezredközvetlen alosztály tartozott, nevezetesen az egyik legnagyobb személyi állománnyal rendelkező árkászszázad, a gyalogezred légvédelmére hivatott kocsizó géppuskás század, a páncéltörő ágyús, valamint aknavető század, a helyi ellenállások letörésére és harc közvetlen támogatása érdekében beállított kísérő könnyű tábori ágyús üteg, a gyorstartalékként és felderítési feladatokra alkalmazott lovas- és kerékpáros szakaszok, valamint a távbeszélőszakaszok.

A hadosztályközvetlen közel 1000 fős könnyű tüzérezredek – a gyalogezredek kísérő könnyű tábori ágyús ütegeit is beleszámítva – 32 löveggel rendelkeztek. Lövegállományukból csupán a németektől kapott 37 M 10,5 cm-es (Göring) könnyűtarack származott az első világháborút követő évekből. Ütegei két osztályt alkottak, lövegeiket lovakkal vontatták. Két erdélyi, illetve székelyföldi hegyi huszárszázad is részt vett a 2. hadsereg kötelékében. Az 1. önálló hegyi huszárszázadot Schmertzing Egon őrnagy, a 2. önálló székely hegyi huszárszázadot pedig Kayser Vilmos alezredes vezette. Felehetően sok áttelepült, átmenekült, illetve székely származású honvéd is részese lehetett a Don mentén folytatott harcoknak.

A 2. hadsereg hadtestjei – három-három könnyűhadosztályaikon kívül – némi hadtestközvetlen osztállyal és alosztállyal is rendelkeztek. A hadtestközvetlen alakulatok közül a kerékpáros zászlóaljakra – ahogy a lovasszázadokra is – egyértelműen felderítési feladatok vártak. Két kerékpáros század, illetve egy-egy árkász, távbeszélő, kocsizó géppuskás és páncéltörő ágyús szakasz szerepelt hadrendjükben. A hadtestközvetlen tüzéség egy fogatolt, illetve egy gépvontatású közepes tarackos tüzérosztályból állott. Nem voltak teljes értékű tüzérosztályok, mivel a három helyett csak két üteggel rendelkeztek. A hadtestközvetlen légvédelmi tüzérosztályok egy ágyús és egy gépágyús üteggel vonultak ki a hadműveleti területre. A seregvonat-alakulatok közé beosztott géppuskás század is légvédelmi feladatokat látott még el. Az utánszállóaljak két utászszázaddal és a neki alárendelt egy-egy vegyi-harc- és gázmentesítő századdal alakultak meg, a szintén hadtestközvetlen híradózászlóaljakat pedig egyenként két könnyű és egy nehéz vezetékes század alkotta. A hadtestseregvonat-parancsnokságok alárendeltségébe a gépkocsi-, kocsi-, hadihíd, lőszerkezelő, üzemanyag-ellátó, élelmező, sebesültszállító, személyirányító és sütőoszlopok, kettő tábori kórház, hadtáp- és munkásszázadok tartoztak.⁸

A 2. hadsereg legnagyobb harcértékkel rendelkező seregteste a 12500 fős 1. tábori páncéloshadosztály volt. Legfőbb alakulata a 108 darab T 38 (t) ma-

gyar viszonylatban közepes, illetve 22 darab Pz. IV. F1 magyar viszonylatban nehéz harcokocsival elvonuló 30. harcokocsiezred volt, amely két zászlóaljával első ízben alakult meg a honvédség keretében. További jelentősebb csapat- teste a három lövészzászlóaljból álló 1. gépkocsizó lövészdandár (1942 decemberétől lövészezred), az 51. páncélvadász-zászlóalj, az 1. felderítő zászlóalj, az 1. és az 5. gépvontatású közepes tarackos tüzérosztály, a II. légvédelmi tüzérosztály, az 1. gyorshíradó-zászlóalj, az 1. gépkocsizó utászszázad, valamint az 1. gépkocsizó vonatosztály voltak. A német páncéloshadosztályok és a szovjet harcokocsihadtestek a magyar 1. tábori páncéloshadosztállyal összevetve mind harcokocsijaik, mind lövegeik tekintetében nagyobb harcértéket képviseltek.⁹

A jelképes méretű 1. repülőcsoport távolfelderítő osztálya 16, vadászrepülő-osztálya 22, bombázórepülő-osztálya pedig 14 repülőgéppel vonult ki a hadműveleti területre.¹⁰ Hadseregközvetlen alakulatnak számított még a 101. és a 150. gépvontatású nehéz-tüzérosztály, a 101. légvédelmi tüzérosztály, az 52. és az 53. híradó-zászlóalj, a 151. utász-zászlóalj, illetve a 101., 106. és 108. hadtápszászlóaljak.¹¹ Rajtuk kívül még 96 – ellátó, szállító, egészségügyi és műszaki – vonatalakulatot és 69 tábori munkásszázadot foglalt még magába a hadseregközvetlenek állománya.¹²

A keleti hadszíntérre elvonuló hadsereg fegyverzetének megbízhatóságát illetően komoly gondot okoztak a szokatlan ukrainai, illetve oroszországi viszonyok. Ezeket a magyar és német gyártmányú fegyvereket annak ellenére, hogy technikailag megfelelő színvonalon álltak, a nyugat- és közép-európaiaktól eltérő időjárási viszonyok között nem lehetett hatásosan használni. A nagy hidegben pedig teljesen használhatatlanná váltak. A hadműveleti területre való elvonulás idején a hadsereg páncéltörő ágyúi közül csak a németektől kapott 39 M 50 mm-es lövegek feleltek meg a szovjet közepes harcokocsikkal szemben. A nehéz harcokocsikat csak oly módon tudták megsemmisíteni, ha azokat egészen közel, 80-100 méteren belül engedték, és a legebezhetőbb pontokat (lánctalp, lövegtorony nyakrésze, háti rész) célozták meg. Az 50 mm-es páncéltörő ágyúkat a páncélvédelem súlypontján, főleg a könnyebb páncéltörő ágyús szakaszok megerősítésére vetették be. A 36 M 37 mm-es páncéltörő ágyúk nem jelentettek komoly veszélyt a szovjet harcokocsiknak. Repeszgránátjuk csak élő célok megsemmisítésére volt hatásos. A IV. és VII. hadtest alakulatait a 36 M 47 mm-es belga páncéltörő ágyúkkal látták el, azonban csak májusban szállították ki a csapatokhoz. Közepes harcokocsik megsemmisítésére tervezték felhasználni, többnyire eredménytelenül. A 97/38 (f) 7,5 cm páncéltörő ágyúkat a hadműveleti területen kapták meg a 2. hadsereg alakulatai. Ezen harceszközöket a németek a 97 M 7,5 cm francia tábori ágyú lengő részeinek az 50 mm páncéltörő ágyú talpára való szerelésével és egy csőszájfék felhelyezésével alkották. Kezdetben az ezredközvetlen páncéltörő ágyús századok kapták meg, majd a júliusban felállított hadosztályközvetlen páncéltörő ágyús századok fegyverzetét képezték.

A 2. hadsereg tüzérségének lövegállományából a németektől kapott 37 M 10,5 cm-es (Göring) könnyűtarack, az olasz gyártmányú 39 M 21 cm-es nehéz tarack, valamint a két magyar konstrukció, a gépvontatású 31 M 15 cm-es közepes tarack, illetve a 31 M 10,5 cm-es messzehordó nehéz ágyú származott kimondottan az első világháborút követő évekből. Egyértelműen csak ezek a lövegek feleltek meg a háborús követelményeknek.¹³

A 2. hadsereg „elit alakulatának” számított 1. tábori páncélosadosztály részben német, illetve a német hadsereg által zsákmányolt, részben pedig magyar páncélos járművekkel rendelkezett. Harckocsieszredének leghatásosabb páncélosai a német gyártmányú Pz. IV. F1 típusú közepes (magyar viszonylatban nehéz) harckocsik voltak. Ezek a német páncélosadosztályokban legnagyobb számban használt rövid csövű harckocsik 75 mm-es űrméretű ágyújukkal a második világháború első felében a legnagyobb tűzerejű német páncélosoknak számítottak. A siker reményében csupán a német páncélos-csapatok kiképzésének, vezetésének és taktikájának teljes mérvű elsajátítása által vehették fel a versenyt a T-34-es és KV típusú szovjet harckocsikkal. A harckocsiszázadok másik főbb páncélos járművei a csehszlovák eredetű és a háború elején továbbgyártott Pz. 38 (t) könnyű (magyar viszonylatban közepes) harckocsik voltak. A páncélosadosztály állományába tartozó 17 darab 38 M Toldi könnyűharckocsik jöllehet gyors és mozgékony harckocsik voltak, de gyenge páncélzatuk és fegyverzetük miatt többnyire felderítésre és a helyi ellenállások leküzdésére alkalmazták. A harckocsikon kívül az 1. tábori páncélosadosztály 14 darab 39 M Csaba felderítő páncélgépkocsival és 19 darab 36 M 40 mm-es légvédelmi gépágyúval felszerelt 40 M Nimród páncélvadászzsal is rendelkezett.¹⁴

A magyar csapatokat nagy nehézség elé állította ellátó részlegeinek elmaradottsága és állandó utánszállítási problémái. A honvédség hat harckészültségi gyakorlaton és részleges mozgósításon vett részt, illetve az 1941. évi ukrajnai hadműveletet megjárt gépjárműállományának nagy része 1942 elejére használhatatlan állapotba került. A 2. hadsereg alakulatai rendkívül szerény gépjárműállománnyal kerültek ki a keleti hadszíntérre. A magyar hadvezetés az 1. tábori páncélosadosztályt igyekezett legjobban ellátni gépjárművekkel. Ezen seregetest 453 motorkerékpárral, 325 személygépkocsival, 1491 tehergépkocsival és 106 különleges gépkocsival, illetve vontatóval vonult ki a hadműveleti területre. A gyalogezredekbe nem állítottak be gépjárművet. 20 fogatolt, 6 tartalék járművel, 26 taligával és 40 kerékpárral kellett megoldaniuk az utánszállítást. A nagy távolságok, a rossz útviszonyok és az időjárás lehetetlenné tették, hogy a fogatolt, kis teherbírású szekerek megfelelően ellássák a csapatokat. Egy szekér hasznos terhe mindössze 300–400 kg volt.

Az utánszállítás súlya a második világháborúban részt vett korszerű hadseregekben ezredeknél nagyobb alakulatok esetében már a gépkocsioszlopokon nyugodott. A 2. hadsereg könnyűadosztályait is ellátták már gépjárművekkel. 70 tehergépkocsija, 22 motorkerékpárja, 55 személygépkocsija és 17 egyéb gépkocsija viszont nem volt elegendő ahhoz, hogy 470 fogatolt járművet ne kelljen beállítania anyagszállításra. Ezen gépjárművek rendkívül sokféle típusban álltak rendelkezésre. Meghibásodott alkatrészeiknek pótlása a hadműveleti területen szinte lehetetlen volt. Gyakori kiesésük legfőbb oka mégis a rossz útviszonyokban és a nagy távolságú igénybevételekben keresendő. Használatukat az üzemanyaghiány is korlátozta.

A különböző gépjárművek közül legkevésbé a vontatók álltak a hadsereg rendelkezésére. Különösen az 1. tábori páncélosadosztály harckocsijainak vontatása állította megoldhatatlan feladat elé a magyar hadvezetést. Szükségből a legnagyobb mennyiségben gyártott másfél tonnás 38 M Botond teherjáró gépkocsikat használták vontatásra, melyek egyébként a gépkocsizó

lövészalosztályok rajgépkocsijai voltak. A sűrű igénybevételt ezen gépjárművek bírták legjobban.

A 2. hadsereg utánszállításában, valamint tüzérsége és nehézfegyverzete vontatásában is szerepet vállaló közel 70 ezres lóállománya három helyről származott. A legnagyobb létszámot a mozgósításkor bevonultatott polgári lovak és fogatok tették ki. Tulajdonosaik általában a leggyengébb lovaikat igyekeztek bevonultatni. A lóállományban akadtak ún. vállalkozó lovak is, melyek felvásárolt és a csapatoknál idomított lovak voltak, de tartásra gazdáknak adták ki azokat. A lóállomány legértékesebb része állami ménesekből, csikótelepekről és felvásárlásokból származott, melyek idomítása a csapatoknál történt.

A 2. hadsereg hadszíntérre küldését az újonnan megalakult és az erőtarthatékoló, illetve megőrző katonapolitikát megvalósítani igyekvő Kállay-kormány is elkerülhetetlennek és kényszerű lépésnek tartotta, de ennél több magyar kontingenst semmiképpen sem kívánt feláldozni a német szövetség céljaira. Mindazonáltal a keleti hadszíntérre kivonuló alakulatokat a győzelem kivívásában való jelképes közreműködés reményében indították útnak, későbbi tragikus sorsukat számos bizonytalansági tényező, köztük a német hadsereg Moszkva előtti megállítása ellenére 1942 tavaszán még nem lehetett előre megjósolni. A 2. hadsereg alakulatainak mozgósítására február 24-étől került sor. Hat hetet szántak a csapatok utóképzésére. A keleti hadszíntérre történő kiszállításukra április 11. és július 27. között három lépcsőben került sor. A magyar királyi honvédség történetében ez volt a legnagyobb méretű csapatszállítás, 822 darab 110 tengelyes szerelvényt vett igénybe.

Áttörés Tyim városánál és felvonulás a Don folyó vonalához

■ A Kurszkgig felvonuló, illetve az itt kirakott magyar kötelékek – egy hadtestnyi – kisebb része az ellenséges reguláris és partizán alakulatok ellen vívott harcok árán, nagyobb része pedig 1000-1200 kilométeres gyalogmenetben jutott ki július és augusztus folyamán a Donhoz. Jány vezérezredes¹⁵ a Wehrmacht 1942 kora nyári hadjáratára és ezen belül hadserege feladataira vonatkozóan az első tájékoztatást május 16-án közvetlenül Hitlertől kapta.

A 2. hadsereg elsőként kiszállított III. hadteste Kurszkg környékén csoportosult. A 9. és z. könnyűhadosztályára várostól keletre és délkeletre levő német 2. hadseregbeli XXXXVIII. páncéloshadtest két seregtestének felváltása várt. Kurszktól 60 kilométerre, keletre-délkeletre, egy észak-déli irányú, 40 kilométer széles védővonalat kellett átvenniük. A szemben levő, hasonló erőt képviselő szovjet csapatok május végétől igyekeztek a magyar harcélőrsők által védett területen a legfontosabb magaslati pontokat elfoglalni és azokon új védelmi állásokat kiépíteni. A meglehetősen leharcolt állapotba került 6. könnyűhadosztály június közepén érkezett ki a védelmi állásokhoz. Parancsnokságának jelentése alapján 90 hősi halottat, 314 sebesültet és 32 eltűntet vesztett a brjanszki erdőség partizáncsoportjai ellen vívott május 13. és 31. közötti eredménytelen harcok során.

A német hadvezetés hadműveleti terve szerint a Kurszkg térségéből kiinduló Weichs seregcsoportnak (német 4. páncélos és 2. tábori, illetve a magyar 2. hadsereg) és az attól délre csoportosuló német 6. hadseregnek az első ütemben Voronyezs általános irányban a Donhoz kellett előretörnie, majd

a másodikban a Don és az Oszkol folyók között bekerítendő szovjet csapatokat kellett megsemmisítenie. A német VII. hadtesttel megtámogatott magyar 2. hadseregnek mint déli szárnyhadseregnek konkrét feladata az volt, hogy Tyim előtt törje át a szovjet védelmi vonalat, és Sztarij Oszkol irányába mielőbb törjön előre a Don folyóhoz. Az említett kisváros elfoglalását a 9. könnyűhadosztály alakulataira bízta. A támadásban részt vevő magyar és német seregetesteket több nehéz, illetve közepes tüzérsztyállal, légvédelmi tüzérsztyállal, illetve egy-egy német páncélvadász- és rohamlövegosztyállal erősítették meg. E magyar és német sereg- és csapattestekkel szemben a Brjanszki Front bal szárnya (13. és 40. hadseregek), a német 6. hadsereggel szemben pedig a Délnyugati Front jobb szárnya (21. és 28. hadseregek) védekezett. Miután védelmi vonaluk megerősítésére tartalék nem állt rendelkezésre, a szovjet főparancsnokság utasítására a csapatok a Donig terjedő területet anyagi források tekintetében teljesen kiürítették, az utóvéd állások kiépítését és némi tartalék erő felvonultatását azonban csak június 20. után kezdték el.¹⁶

A hadművelet során a német és magyar csapatok 300 kilométer szélességben törték át a Brjanszki és Délnyugati Front arcvonalát, majd 150–170 kilométer mélyen előretörve elérték a Don és Voronyezs körzetét. Különösen a német 4. páncélos-hadsereg előretörése volt sikeres. A szovjet főparancsnokság ennek megakadályozására utasította a Brjanszki Front állományában levő tartalék páncélos csapatokat, hogy Sztarij Oszkol és Kasztornoje felől bocsátkozzanak harcba. Június 30-ától Kasztornoje, Gorsecsnoje térségében jelentős méretű páncéloscsata alakult ki. „Hatalmas rozstábla terült el előttünk, amelynek a végét nem lehetett látni, mert egy dombvonulat akadályozta a kilátást. A magas rozs nagyrészt eltakarta a katonákat, azonban sötét foltokként mégis meglátszottak, amint csatárláncban mozogtak a világos gabonában. Ez volt a vesztük, mert amint a dombtetőtől túl lefelé ereszkedtek, erős akna-, tüzérségi és géppuska tüzet kaptak. A visszavonuló utóvédek a következő dombról zúdítottak rájuk gyilkos tüzet” – olvasható dr. Viczián Antal címzetes zászlós, zászlóalj vezető orvos feljegyzéseiben.¹⁷ A szovjet csapatok visszavonulását csak július 2-ától rendelték el. Erre az időre már a Délnyugati Front jobb szárnyán védekező seregetestek körül is bezárult a gyűrű, teljes megsemmisítésük azonban utóvédjeik ellenállása miatt meghiúsult. Eközben a német 2. hadsereg alárendeltségébe tartozó 24. páncélos-hadosztyály július 6-án betört Voronyezsbe, és másnap a szovjet 40. hadsereg alakulatai kiszorultak a város északi és a nyugati részéről. A Voronyezs folyó magasabban fekvő bal partja és a környékbeli erdőség mindvégig a szovjet csapatok ellenőrzése alatt maradt. A három magyar seregetest közül a legnehezebb feladat kétségtelenül a nagykanizsai 9. könnyűhadosztályra hárult. Sávja előtt ugyanis egy műszakilag 10-15 kilométer mélységben kiépített védelmi vonal húzódott, melyet jelentős erejű szovjet utóvéd tartott. A seregetest a Kodizi, Prudok és Gnyilinszkije Dvori helységeknél, illetve a Tyimtől délnyugatra húzódó megerősített védőállás, az ún. „harckocsiárok-állás” előtt vívott súlyos harcok során elvesztette személyi állományának 20%-át.¹⁸

A „tyimi áttörésben” részt vett és 2500 fős véres veszteséget (elesett, megsebesült, hadifogságba esett) szenvedett III. hadtestbeli alakulatok július 7. és 10. között jutottak ki a Donhoz. A folyó vonalához történő eljutásig napi 25 kilométeres, pihenő nélküli gyalogmenet, illetve a kisebb bekerített szov-

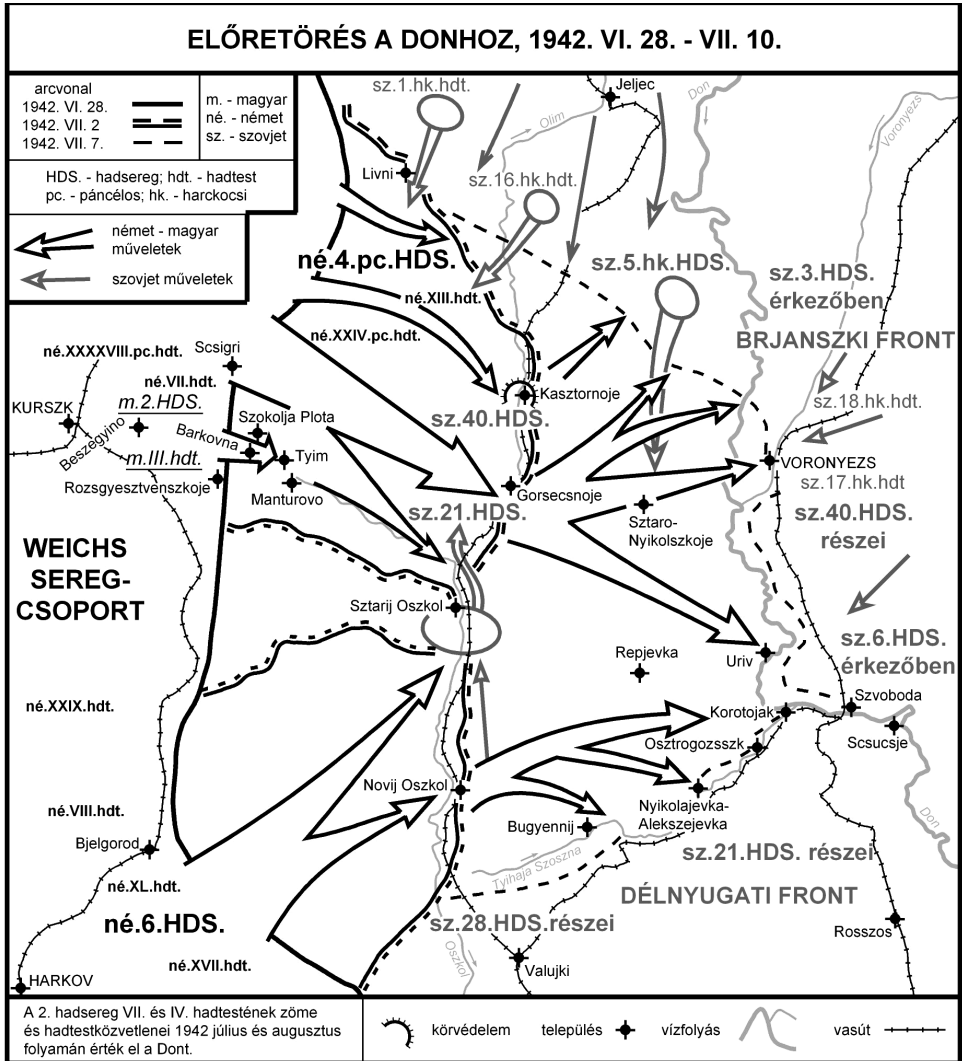
A 97/38 M 7,5 cm-es páncéltörő ágyú a tyimi előretörés idején, 1942. június 1.

jet csoportok felszámolása várt a kezdeti harcoktól megviselt nyugat- és észak-dunántúli alakulatokra. Utánszállításukkal és ellátásukkal a menet során mindvégig gondok voltak. Élelmezésük többnyire a helyszíni beszerzéstől függött. A csapatok csak a hadművelési területre szállításuk alatt élvezhették a hazai ízeiket, a hadszíntéren a német ellátó szerveknek kellett gondoskodniuk élelmezésükről.

A július hónapban tovább folytatódó német hadműveletek a német-szovjet arcvonal legdélibb szakaszára összpontosultak. A Voronyezsért folytatott, időlegesen több ízben fellángoló helység harcok és a kisebb katlancsaták miatt azonban már jócskán vesztek ütemükből. Július 9-én a német hadvezetés a Dél Hadseregcsoportot a hadműveletek nagyarányú kiterjedése miatt A és B hadseregcsoportra osztotta. A magyar 2. hadsereg a német 2., 6. tábori, illetve 4. páncélos, az olasz 8., valamint a román 3. és 4. hadseregekkel együtt a B hadseregcsoport alárendeltségébe került. Ezen hadseregcsoport északon elhelyezkedő hadseregeire – köztük a magyarra is – az a feladat hárult, hogy biztosítsák a Sztálingrád és a kaukázusi olajmezők felé irányuló hadműveletek sikerét.

A IV. hadtest seregestjei közül főképpen a 12. és a 13. könnyűhadosztály Donhoz történő előrevonása vett sok időt igénybe. Egyes csapattesteket a másfél hónapig tartó hosszú gyalogmenet során esetenként partizáncsoportok ellen is bevetették. A legnagyobb veszteség a IV. hadtest utász- és egyéb műszaki alakulatokat érte, melyeket Putyivl környékén egy nehézfegyverekkel felszerelt erős partizánegység támadott meg. A május 23. és 26. közötti összecsapásokban a gyalogsági harcra fel nem készített műszaki alosztályok 73 hősi halottat, 32 eltűntet és 80 sebesültet vesztek. Jelentős veszteséget szenvedett – 28 hősi halott, egy eltűnt és 9 sebesült – a 12. könnyűhadosztálybeli pécsi 38/I. zászlóalj is, melynek kikülönített csoportját július 16-án

egy rosszul előkészített akció során a Gluhovhoz közeli Dubovicsi erdős területén egy partizáncsoport kelepcébe csalta, és részben szétverte.

A hosszú menetektől és a kezdeti harcoktól kimerült magyar alakulatokat a német gyorscsapatok felváltása után azonnal védelmi állásba rendelték a Don folyó mentén. A 2. hadsereg előrevonása a folyóhoz augusztus 25-ére fejeződött be, ekkorra értek ki a június végi offenzívától megkímélt IV. és VII. hadtestbeli, illetve hadseregközvetlen alakulatok. A magyar hadsereg bal szomszédja a német 2., a jobb pedig a július 29-étől felvonuló olasz 8. hadsereg lett. Hosszabb arcvonalat jelöltek ki mindkét hadseregnek. A Donhoz kiterjedő magyar 2. hadseregbeli magyar alakulatok a nagyobb folyó menti településen jelentős ellenállásba ütköztek. A 7. könnyű tüzérezred részei július 11-én jutottak el Uriv község közvetlen közelébe. A faluba való bevonulásukkor a Donon átkelni nem tudó szovjet harcokcsikötélek, a helyi lakos-

ság és a belőlük verbuválódott partizánok végig tűz alatt tartották. A magyar csapatok reakciója az 1941. áprilisi délvidéki pánikjelenségeket idézte. Az adott helyzetben a saját csapataikat támogató lakossággal szemben megtorlások is történtek. A későbbiek során az arcvonalba eső községek lakosait mindenütt kitelepítették.

A 2. hadsereg 200 kilométer szélességben meghatározott védelmi vonalát mindössze 18 gyalogezrede szállhatta meg, ennél fogva a védelem mélységben történő kiépítésére és megfelelő tartalékok képzésére egyáltalán nem volt lehetőség. E cérnávékony védelmi vonalat csupán a harcos létszám, körülbelül 80-90 ezer ember tartotta. A hadsereg személyi állományának több mint fele ugyanis az arcvonal mögött elhelyezkedő hadsereg- és hadtestközvetlen ellátó, szállító, egészségügyi és műszaki alakulatoknál teljesített szolgálatot.

A 2. hadsereg-parancsnokság a védelem peremvonalát a többnyire zombékos, mocsaras partszakaszok miatt a Don partjától 2–6 kilométerre jelölte ki. A csapatok a gyenge erőkkel megszállt főellenállási vonalat ennél fogva mindenütt az erdő- és a községszéleken építették ki. Mögötte alakították ki a zászlóaljak tűzrendszerét, mely a különféle gyalogsági nehézfegyvereket magába foglaló, szélességben és mélységben rendszertelenül tagozott támpontokból állt. Ezek mögött már csak a tüzérség lövegei helyezkedtek el, melyek közül a fogatolt tábori tüzérezredekbe tartozókat – rövid hordtávolságuk miatt – a gyalogsághoz viszonylag közel kellett felállítani. A Donon való átkeelés nem jelentett leküzdhetetlen akadályt a szemben álló ellenséges csapatoknak.¹⁹

A ki nem telepített Don mögötti terület közigazgatásának megszervezése a 2. hadsereg arcvonal mögötti alakulatai által felállított egyes állomásparancsnokságok feladata volt, melyek e téren együttműködtek a tábori rendszeti szolgálattal. Ezen parancsnokságok községenként bírót (sztarosztát), községi tanácsot és polgári segédrendőrséget választottak, s e szervek elsősorban a helyi lakosság kötelező munkaszolgálatának és a mezőgazdasági termelés folytonosságának biztosításánál működtek közre. A hadművelési területre érvényes rendelkezések szigorú betartását a hadsereg mögöttes területein közigazgatási, közbiztonsági, tábori rendszeti, esetenként partizánellenes tevékenységet ellátó hadtápszászlóaljainak a csapatokhoz vezényelt alosztályai felügyelték. Tevékenységük főleg a lakosság mozgási szabadságának korlátozásából, idegen egyének ellenőrzéséből, fegyverek és kémtevékenység folytatására alkalmas berendezések felkutatásából, merényletek esetén túszok szedéséből és őrzéséből, illetve egyéb óvintézkedésekből állt.²⁰

A 2. hadsereg arcvonalhoz közeli hadművelési területén partizán tevékenységgel ugyan nem kellett számolni, de a Don túlsó oldalán védelmi állást foglalt szovjet seregtestek igyekeztek minél hatásosabb kémhálózatot kiépíteni a magyar csapatok által megszállt térségben. A felderítő feladatokat elvállaló személyek általában a Don menti falvak kitelepített lakosságából kerültek ki, illetve olyan szovjet katonákból, akiknek nem sikerült a visszavonuló szovjet csapatokkal átjutni a Don túlsó partjára, és polgári ruhát öltve szétszóródtak a 2. hadsereg védőkörletének mögöttes területein. A nagy kiterjedésű ún. hadtápterületén szolgálatot teljesítő kis létszámú és gyengén felszerelt 101., 106. és 108. hadtápszászlóalj tisztogatásainak június 28. és október 20. között közel 760 partizán esett áldozatul. Az egyéb „partizángya-

nús”, illetve katonaköteles személyeket az arcvonal mögött kialakított gyűjtőtáborokba internálták. Az egyes falvak magyar állomásparancsnokai is elrendelhettek kivégzéseket. Retorziót többnyire azon polgári személyek ellen alkalmaztak, akik nem tudták igazolni magukat, akik visszaszökdöstek a kitelepített Don menti falvaikba, illetve elsötétítés után a szabadban tartózkodtak. Fűvessi József tartalékos zászlós az alábbiakban emlékezett vissza a megszállt ukrán területen folytatott kíméletlen harcokra: „Sztaroszta jött, hogy a falu lakossága éhezik. Reviczky alezredes zászlóaljparancsnok engedélyével a „gulyáságyúk” BB levest főztek, és fél kenyeret kapott mindenki. Nekünk négyünknek jutott egy kenyér. Boldogok voltak. Meg is hálálták a jótettünket. Amikor kiindultunk a faluból, minden házból tüzeltek ránk. Nem maradtunk adósak. Kézigránáttal és golyószóróval viszonzottuk a „hálazsolozsmájukat”. Pedig milyen jó érzés volt bennünk, hogy a háborúban is lehet jót tenni. Sajnos a jó tett helyébe jót ne várj.”²¹

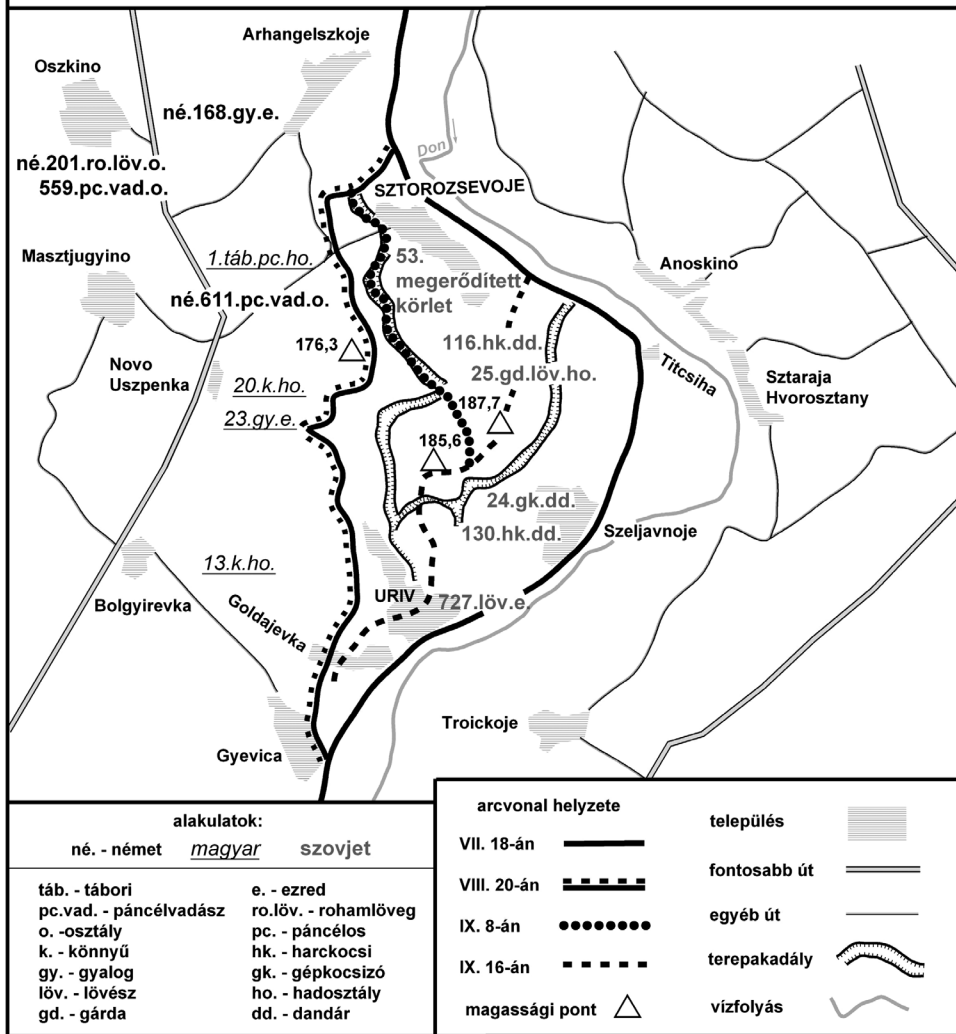
A Don mögötti települések lakosságát a védőállások kiépítését és tökéletesítését célzó kötelező munkaszolgálatuk mellett egyéb – a magyar hadsereg ellátása szempontjából elengedhetetlenül fontos – feladatok ellátására is igénybe vették. A 2. hadsereg seregtesteinek parancsnokságai már július végén rendelkeztek az élelmezési készletek téli időszakra történő felhalmozásáról és tartalékolásáról és az alárendeltségükbe tartozó alakulatokat utasították a kiürített területeken félbehagyott aratási és szénatermelési munkálatok végrehajtására. A szükséges munkaerőként elsősorban a helyi orosz lakosság, az orosz polgári munkásszázadok és a harchelyzethez mérten a saját csapatok jöhettek számításba.

A Don menti hídfőcsaták

■ A folyó mögött tartós védőállások kiépítésére kötelezett csapatokra a nyári hónapok folyamán az a feladat várt, hogy a Donon átkelő, a jobb parton több hídfőállást képező és azok területén szívós ellenállást tanúsító szovjet csapatokat vessék vissza a túlsó oldalra. A terepet jól ismerő ellenséges csapatok e hídfőket általában a Don kanyarulataiban építették ki, ennél fogva kizárták ezek megkerülésének vagy oldalba támadásuknak lehetőségét. Felszámolásuk egyedül csak arctámadással volt lehetséges. Területük 30 km² és 100 km² között változott. Mély horhosaikkal, erdőikkel, mocsaraikkal és fedett dombjaikkal jól védhető felvonulási területek voltak. Összeköttetésüket a túlsó parttal víz alatti és pontonhidak biztosították. A nagyobb hídfőállásokat egy-egy hadosztályerejű szovjet harccsoport védte, melyeknek személyi és anyagi utánpótlása folyamatosan és szinte észrevétlenül történt a Don bal partjáról. A szovjet hadvezetés célja e hídfőkkel egy nagyobb szabású hadművelet kiinduló bázisainak megeremtése és a voronyezs–davidovkai vasútvonal oltalma volt.²²

A legnagyobb és legveszélyesebb hídfőállás a Voronyezstől 60 kilométerre délre található Don-kanyarban létesült, melynek északi törésében Sztorozsevoje, déli törésében pedig Uriv község húzódott. A Potudany folyó torkolatától délre elterülő, Korotojak helységet és környékét magában foglaló keskeny területen is jelentős hídfőállást építettek ki a szovjet csapatok. Noha nem a Don egyik kanyarulatánál alakították ki, megléte mégis komoly veszélyforrást jelentett. A magyar hadsereg-parancsnokság ugyanis tartott

A 2. HADSEREG ARCVONALÁNAK HELYZETE AZ URIV-SZTOROZSEVOJEI HÍDFŐÁLLÁSBAN, 1942. VII. 12. - IX. 16.

attól, hogy a közeli, 20 kilométerre délnyugatra található – a magyar 2. és német 6. hadsereg utánszállítása szempontjából döntő jelentőségű – Osztrogozsck város elfoglalása is szerepel a szovjet tervekben. A szovjet csapatok harmadik jelentős hídfőállása a Scsucsjé és Perejezsaja községek által határolt mocsaras, ártéri erdővel borított Don-szegletben épült ki. A 2. hadsereg-parancsnokság kezdettől fogva nem fordított elég gondot e terület ellenőrzésére.²³

A július 18. és szeptember 16. között vívott veszteséges hídfőcsatákban a hadsereg alakulatainak java része részt vett, és augusztustól német alakulatok is bekapcsolódtak a harcokba. Az 1. tábori páncélos-hadosztálynak különösen nehéz szerep jutott, hiszen csapattestéit szinte valamennyi urivi és korotojaki ütközetnél bevetették. Az első Don menti hídfőcsatára a Sztorozsevoje és Uriv

községek által határolt területen rekedt, a folyón átkelni nem tudó, kellőképpen fel nem derített szovjet harcckocsicsoport megsemmisítése céljából került sor. A folyó jobb partján védekező szovjet csapatokat végül július 18-án az 1. tábori páncélosadosztály csapattestei által sikerült felszámolni. A harcckocsi- és páncélvadászszázadok mindenütt kiértek a folyóhoz, de a parti mocsárba befészkelte ellenség elleni támadásaik sikertelenül zárultak. A Don mögé visszavonuló és a magyar hadsereg gyengéit kitapasztaló szovjet 6. hadsereg alakulatai augusztustól erőteljes támadásokat indítottak, hogy a folyó nyugati partját is birtokukba vehessék, és ott hídfőállásokat foglaljanak el. Támadásaik eredményességében a magyar arcvonal hézagossága is közrejátszott. A 2. hadsereg nem védhette teljes állományával a széles védővonalát, ennél fogva az uriv-sztorozsevojei szakaszon védekező 7. könnyűadosztálynak 35, a Korotojak környéki folyópartot megszálló 10. könnyűadosztálynak pedig 52 kilométer széles arcvonalrész jutott.²⁴

A 30. harcckocsiezred PZ IV. F 1 típusú nehéz harcckocsijai útbán Uriv felé, 1942. augusztus

Az immáron szovjet kezdeményezésű, minden eddiginél hevesebb harcok augusztus 6-án lángoltak fel a magyar arcvonal egyes szakaszain. Az ellenséges csapatok legnagyobb sikereiket az Uriv és Sztorozsevoje által határolt Don-szegletben érték el. A folyón több helyütt átkelve a 7. könnyűadosztály zászlóaljait meghátrálásra kényszerítették, és lerohanták a seregtest egyes ütegállásait is. Estére részben már csak Urivot és Szeljavnojét tartották védőik, Sztorozsevoje és az otticsihai erdő a szovjet 25. gárda-lövészadosztály birtokába került. Az augusztus 6–7-i szovjet előretörés következtében elvesztett területeket a hónap folyamán nem sikerült visszafoglalni. A 20. könnyűadosztály és az 1. tábori páncélosadosztály harccsoportjai bevoná-

sával megindított augusztus 10-ei egyetlen nagyobb szabású vállalkozás az időközben jól megerősített Sztorozsevoje község szegélyénél tovább nem jutott előre. Az uriv–sztorozsevojei térségben bevetett 7. könnyűhadosztály augusztus 9-ig megállapított személyi vesztesége elérte a 4000 főt. Ebből 2700 főt láttak el az egészségügyi intézetek, 800 fő halt hősi halált, és 500 fő került fogságba.²⁵

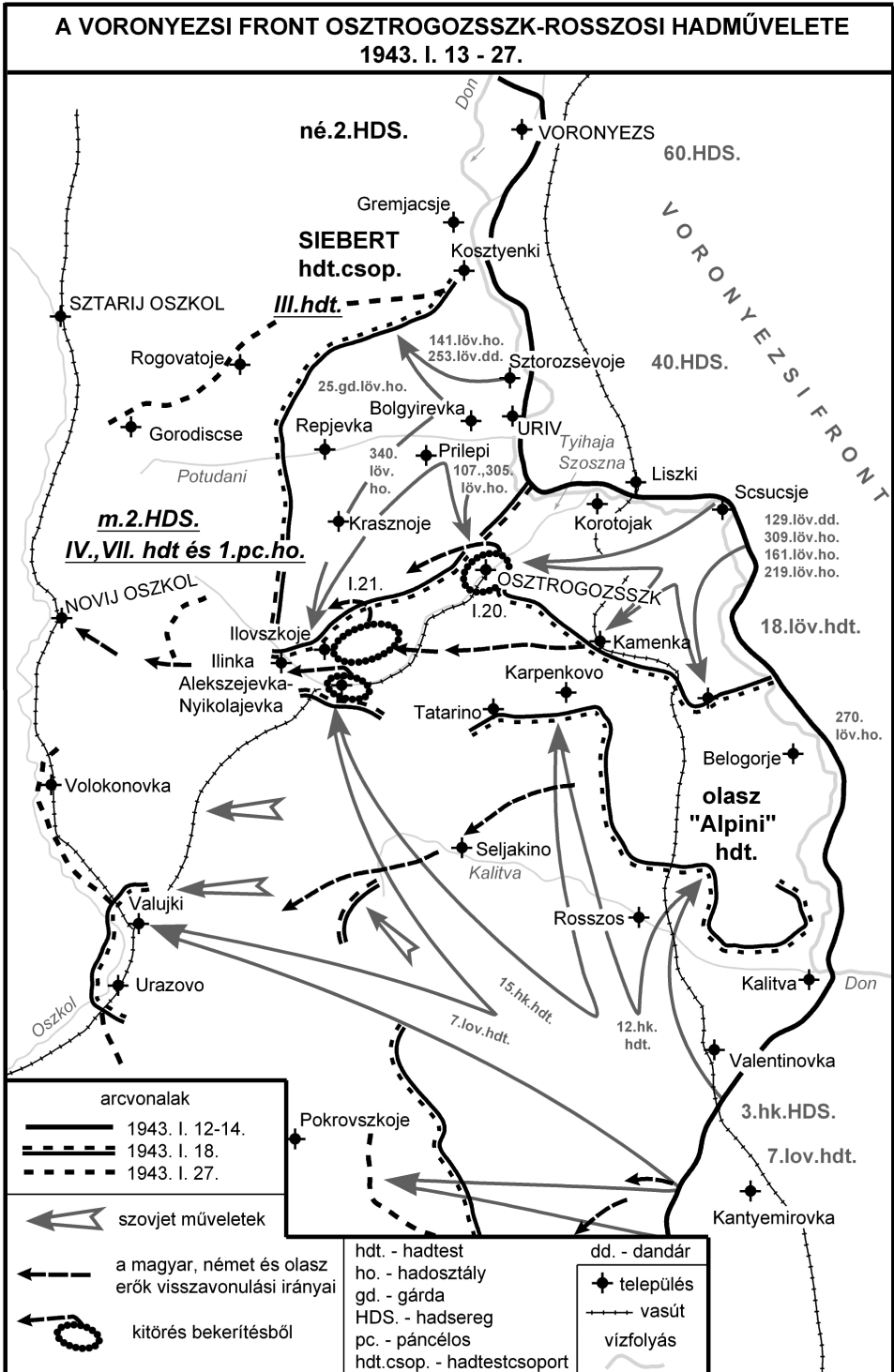
Augusztus 6-án a szovjet 174. lövészhadosztály részei Korotojak környékén is átkeltek a Donon, és áttörték a 10. könnyűhadosztály állásait. Az esti órákban Korotojak és az északabbra fekvő Averino területén már egy-egy zászlóalj erejű ellenséges harccsoport támadott. Ekkor még csak egy szűk hídfő és Korotojak nagyobbik része került birtokukba.

Az ellenség hídfőiben számos átcsoportosítás történt. A szovjet 6. hadsereg-parancsnokság által hídfőképzésre kijelölt területek közül az uriv–sztorozsevojei, illetve a Korotojak környéki egy-egy magasabban fekvő fennsík volt. A Potudany folyó mocsaras völgye választotta el ezeket egymástól. A 2. hadsereg-parancsnokság felismerte a hídfőkben rejlő veszélyeket, de nem rendelkezett elegendő erővel ahhoz, hogy egyszerre és hasonló méretben támadást indítson a folyó jobb partján befészkelte összes ellenséges alakulat megsemmisítésére. Az 1. tábori páncéloshadosztályt – mint egyetlen átütő erővel rendelkező seregtestet – semmiképpen sem akarta megosztani és részenként bevetni. A szemben álló szovjet 6. hadsereg sikeresen kihasználta ezt a helyzetet.²⁶

A 2. hadsereg alakulatai az uriv–sztorozsevojei ellenséges hídfőállás felszámolása érdekében egy, a Korotojaknál átkelt szovjet csapatok visszavetése céljából pedig kettő szervezett támadást indítottak augusztus folyamán. A vállalkozások – dacára a súlyos véráldozatoknak – átmeneti sikerek után javarészt eredménytelenek maradtak. A 2. hadsereg-parancsnokság nagy-szabású ellenséges célokot sejtve nem takarékoskodott seregtestei erejével a szovjet csapatok mielőbbi visszavetése érdekében. Ezen megállapítás leginkább a korotojaki hídfő birtokbavételére utasított 12. könnyűhadosztály augusztus 7-i támadására illett, mivel e seregtestet hathetes gyalogmenetet követően menetből, nyílt terepen vetették harcba a Don menti település házaiba befészkelte ellenséges csapatok ellen. Az 1. tábori páncéloshadosztály által támogatott vállalkozás jelentősebb eredményeket nem hozott, ráadásul a hídfőben fokozatosan megerősödött ellenség nyomására augusztus 11-ére nemcsak Korotojakot, hanem közvetlen környékét is fel kellett adni. A hídfőjükből kitörő 174. lövészhadosztálybeli alakulatok augusztus 13-án közelítették meg legjobban Osztrogozsszk városát. Az augusztus 6. és 20. közötti korotojaki harcok során a 12. könnyűhadosztály állományából 414-en estek el, 1736-an sebesültek meg, és 436 fő volt az eltűntek száma.²⁷

A két nagyobb hídfő felszámolása érdekében vívott eredménytelen harcokon kívül augusztus 8-ától a scsucsje-perejezsajai Don-kanyarban is jelentős szovjet hídfőképzési tevékenység vette kezdetét. A 19. könnyűhadosztály 13/III. zászlóalja által kevés erővel megszállt Perejezsaja és a tőle 2 kilométerre északra fekvő Scsucsje községek háromnapos harc folytán kerültek az ellenség kezére, s a hónap végére az említett települések környéki magaslatokat is egyre inkább a szovjet csapatok ellenőrizték. A miskolci seregtest 204 hősi halottat, 361 eltűntet és 940 sebesültet veszített az augusztus 7. és 13. közötti harcokban. Nagyobb erővel megindított vállalkozást ezen ellen-

séges hídfő felszámolása érdekében nem hajtottak végre, mindössze a 19. könnyűhadosztály egyes csapattestjeinek kudarcba fulladt augusztus 30-i

támadása érdemel említést. A magyar arcvonal ezen szakaszán roppant előnytelen védelmi viszonyok alakultak ki, mivel a magyar védőkörlet a magasabban fekvő és szinte felderíthetetlen ellenséges állásokból maximálisan betekinthető volt.

A német felettes parancsnokság tapasztalva azt, hogy a magyar hadsereg az arcvonalába beékelődött ellenséges hídfőállásokat saját erőből nem képes felszámolni, augusztus 29-én az alakulat nélküli német XXIV. páncéloshadtest-parancsnokságot bízta meg a 2. hadsereg védővonalán tevékenykedő és a hídfőcsatákban érintett magyar és német seregtestek vezetésével. A Freiherr von Langermann-Erlencamp páncélos tábornok²⁸ által irányított parancsnokság azt a konkrét feladatot kapta, hogy a Tyihaja Szoszna folyó és Sztorozsevoje között vegye át a védelem irányítását, majd alárendelt seregtesteivel indítson összefogott támadást első ütemben a korotojaki, második ütemben pedig az uriv–sztorozsevojei szovjet hídfőállás birtokbavétele érdekében. A Korotojajknál részeivel már harcba bocsátkozott 336. gyaloghadosztályon és számos tüzérosztályon kívül augusztus közepétől mint újabb német sereget a 168. gyaloghadosztály is a magyar arcvonal mögött helyezkedett el. „A 12. könnyűhadosztály négy küzdő zászlóaljából kettő Korotojaj déli és délkeleti részében bent van. Kettő zászlóalj Korotojaj délkeleti vasútterületén. Az ellentmondó részletjelentések miatt a városban küzdők helyzetét pontosan nem lehet megállapítani. [...] Az ellenség helyenként igen szívesen védekezik. A délután folyamán erős repülőkötelékek, 10–12 is egyszerre bombázták a küzdőket. Korotojaj erős tüzérségi és aknavetőtűz alatt áll keleti és északi irányból. A város délkeleti része sok helyen lángokban áll. Saját vadászvédelem különösen a délután folyamán igen gyengének bizonyult a nagy túlerővel szemben” – olvasható a 2. hadsereg hadinaplójából.²⁹ A két hónapig tartó Don menti hídfőcsaták kétségkívül legnagyobb sikerét a korotojaki ellenséges hídfő teljes felszámolása jelentette. A német 336. gyaloghadosztály csapatai három napig tartó kemény küzdelemben bunkerről bunkerra előrehaladva, szeptember 3-án este vették birtokukba a Don hídjától délnyugatra elterülő jól megerősített két templomdombot, melyek a szovjet védelem legfőbb támpillérei voltak.

A minden eddiginél nagyobb méretű harmadik uriv–sztorozsevojei hídfőcsata lefolytatásának alap gondolata az volt, hogy a főerő Sztorozsevoje elfoglalása után északról déli irányba támadva a Don mentén átkarolja, majd megsemmisíti a hídfőt megszálló szovjet csapatokat. A fő támadást végrehajtó csoportot a magyar 1. tábori páncélos- és a 20. könnyűhadosztály, illetve a német 168. gyaloghadosztály alkotta, Uriv, valamint az attól északra fekvő magaslatok elfoglalására pedig a 7. és a 13. könnyűhadosztály részei indították támadást. A szeptember 9. és 16. között lefolytatott nagyszabású ütközet Sztorozsevoje és néhány környékbeli magaslat elfoglalását eredményezte. Ezen csata személyi veszteségei messze felülmúlták a korábbiakat. Szeptember 9. és 13. között magyar részről 1237-en haltak hősi halált, 6163-an sebesültek meg, s 614-en tűntek el, német viszonylatban 217 fő volt az elesettek száma, 1222 a sebesülteké, s 133 az eltűnteké.³⁰

A 2. hadsereg teljes véres vesztesége (elesett, megsebesült, hadifogságba esett) a Don menti hídfőcsaták alatt 26-27 ezer főre tehető. A tisztikar 20%-a, a legénység 15%-a, a munkaszolgálatosok 6%-a esett ki október 1-jéig. A hadsereget anyagi téren is jelentős veszteségek érték, az 1. tábori páncé-

loshadosztály harcokcsijainak száma felére csökkent, a 7. könnyű tüzérezred pedig elvesztette lövegeanyagának java részét.³¹

A magyar csapatoknak a hídfőcsaták alatt tanúsított helytállását – a korotójaki augusztus 7-ei és a sztorozsevojei augusztus 10-ei jelentős ellenesleges sikereket követő Honvéd Vezérkar főnöki, illetve hadseregparancsnoki bírálatok kivételével – az eredménytelenségek ellenére általában még német részről sem érte lesújtó kritika. Noha a hadsereg harci szelleméről a doni arcvonalon tett szeptemberi szemléje után a Honvéd Vezérkar főnöke is pozitívabb képet festett, szinte valamennyi hadsereg-parancsnoksági tapasztalati jelentés a személyi állomány „bolsevizmus elleni” háborúra való lelki felkészítésének teljes hiányából kiindulva értékelte a csapatok helytállását. A helytállás valódi okait, a túlélésre törekvést és a köteleességteljesítést ekkor még nem emelték ki. A hadsereg legénységi és tartalékos tiszt állományával valóban nehéz volt megértetni a „bolsevizmus közeli veszélyét”, illetve a német nyomás eredményezte kényszerhelyzetet. A szovjet propaganda azonban hatásosan épített a lelkileg amúgy is gyengén felkészített legénység gondolat- és érzelmi világát élénken foglalkoztató dolgokra. A felváltás elmaradása, az otthonmaradottak bizonytalan helyzete, a honvédség tisztikárának és a legénységének 1938 óta történő aránytalan igénybevétele a terület-visszacsatolások és a hadiszolgálatok folyamán mind-mind szerepeltek az ellenséges propaganda eszköztárában. Bár az átálló fegyvertelenek részére bántatlanságot ígértek, kevés magyar honvéd és munkaszolgálatos választotta a szovjet-orosz hadifogságnak az első világháború alatt, s azt követően elhíresült kegyetlen és embertelen formáját.

Négy hónap állóháború és fronthétköznapiak

■ A német–szovjet arcvonal déli szakasza 1942. szeptember végére teljes egészében megmerevedett. A Kaukázuson túlra, a létfontosságú bakui olajmezőig a német csapatok nem jutottak el, s a kezdeményezés kicsúszott a német hadvezetés kezéből. A doni hídfőcsatákat követően a honvédalakulatok az elért vonalban védelemre rendezkedtek be. Kezdetben remélt gyors felváltásuknak lehetősége – a várható német ellenkezés és újabb követelés miatt – a magyar politikai és katonai vezetésben fel sem merült. A magyar katonai vezetésnek – jóllehet ismerte a 2. hadsereg problémáit – nem volt távlati terve a kialakult helyzet megoldására. Német részről várta a segítséget, és csupán a csapatok minimális mértékű fegyverzeti és felszerelésbeli kiegészítésére, illetve a személyi állomány fokozatos felváltására hajlott. Novemberben 35–36 ezer fős kontingens került ki az arcvonal mögé a harcoló állomány egy részének felváltására. Ezenkívül november és december hónapokban 63 menetszázadot is elindítottak a 2. hadsereg hadművelési területére. A védőállások kiépítése és a hadsereg utánpótlási vonalainak fenntartása céljából a 2. hadsereg-parancsnokság kérésére szeptember 19. és december 31. között további 87 táborig és különleges munkásszázadot szállítottak ki a hadsereg Don menti védőkörletébe. Mindezen létszámadatok együttléve a 2. hadsereg hadművelési területen frontszolgálatot teljesített 250 ezer fős állományából csaknem 40 ezren tartoztak a különböző munkásszázadokba.

A 2. hadsereg súlyos helyzete iránt tanúsított látszólagos érzéketlenség nem a magyar politikai és katonai vezetés részvétlenségéből és felületessé-

géből fakadt. A Kállay-kormány új elemekkel bővült bel- és külpolitikai célkitűzései gátolták a Don mentén helytálló hadsereg megsegítését. A magyar kormány legfőbb célkitűzése ugyanis az volt, hogy az egyre feszültebbé váló magyar–román viszonyra, s a bizonytalan külpolitikai helyzetre való tekintettel az országot kivezesse a háborúból. Óriási teherként nehezedett rá a román vezetésnek Észak-Erdély és a Székelyföld visszaszerzésére irányuló, egyre nyíltabban hangoztatott szándéka, s az, hogy Románia 36 seregtestből álló haderejének hátszágban maradt kontingensét – szám szerint 14 hadosztályt – többnyire az erdélyi határok mögött állomásoztatta. A magyar honvédelmi vezetést mindez arra készítette, hogy erőforrásainak nagy részét a háború befejeztével elkerülhetetlennek látszó magyar–román fegyveres konfliktusra – Szombathelyi Ferenc vezérezredes szavaival élve – „saját külön háborúnkra” tartalékolja. Miután a 2. hadsereg jelentősebb megerősítése csak a hátszági honvédségi erők további gyengítésével történhetett volna meg, ennek következményét a magyar katonai vezetés nem vállalhatta. Lényeges elhatározása volt, hogy a honvédséget fejleszti, és az ország határainak védelmére összpontosítja. Véget kívánt vetni a keleti hadszíntérré történő további csapatszállításoknak, azonban 1942 őszen sem tudott kitérni az újabb német követelések elől.

Az őszi és kora téli hónapok alatt a korábbiaknál is súlyosabb megterhelések vártak a Don menti védőállásokban arcvonalszolgálatot ellátó honvédelmi alakulatokra. Nagyobb szabású ellenséges felderítő vállalkozásokkal ugyan már nem kellett számolni, de a téli védelemre való felkészülés komoly fizikai igénybevételt követelő munkálatait fel kellett gyorsítani, és intenzívebbé kellett tenni. A felettes parancsnokságok kérlelhetetlen szigorral követelték az elérendő legnagyobb teljesítményt. A téli védelemre való felkészülés érdekében ezeken felül rendelkezések születtek a téli szállások elkészítéséről, az utánszállítás és a helyi mozgások biztosításáról, illetve az élelmiszerkészletek felhalmozásáról és tartalékolásáról is. Miután az akadályok telepítése, tüzelőállások, futóárkok, lakófedezékek tökéletesítése és a közlekedés – a szovjet csapatok állandó tűzérési és aknavetőtüze, illetve esetenkénti kisebb folyóátkelési vállalkozásai miatt – általában éjjel történt, mindezen feladatok ellátása és a szokatlan munkarend teljesen kimerítette az első vonalban levő gyalogsapattesteket. Munkálataikat nagyban akadályozta a szükséges deszka, fém és egyéb építőanyag, illetve a tuskésdrót és az aknák hiánya, a légénység rövid gyalogsági ásói pedig alkalmatlannak bizonyultak a néhol agyagos s kemény talaj feltörésére. Óriási teljesítményekre lett volna szükségük ahhoz, hogy szeptember közepétől a várt esős, havas időszak beköszönéig mindezen műszaki munkálatok befejezést nyerjenek. A gyalogzászlóaljak – a kisszámú utász-, illetve árkászszázadokkal közösen – ugyanis önmagukban már nem tudták ellátni e számukra létfontosságú feladatokat.

Fronthétköznapoknak általában azok a kisebb-nagyobb időegységek számítottak a harctereken küzdő katonák életében, amikor az öldöklő harcoktól mentesen, inkább saját maguk sorsával törődhetnek, s gondolataikban távoli szeretteiknél lehetnek. Természetesen ezek az órák, napok, hetek, esetleg hónapok is mozgalmasan teltek el, hiszen az ellenséges vonalak állandó figyelve, a védőállások tökéletesítése, fegyverek karbantartása, fogolyszerző és felderítő vállalkozások vagy esetleges utó kiképzések mind-mind velejárói voltak a harctéri szolgálatnak.

A 2. hadsereg alakulatainak esetében a fronthétköznapi időszak akkor köszöntött be, amikor az 1942 júliusa és szeptembere közötti Don menti hídfőcsaták után négy hónapig viszonylag nyugodt körülmények között folyamatos védelmet láttak el. Csakhogy a nagy kiterjedésű védőkörletek biztosítása, műszaki megerősítése és a szolgálat ellátása a még harcoktól mentes viszonyok közepette is nehéz feladatot jelentett. Miután a 2. hadsereg alakulatai hosszan elnyúló védőkörleteiket a rendelkezésre álló erővel és tűzgépekkel mélylési tagozódás és számottevő tartalék képzése nélkül támpontszerűen szállhatták meg, arcvonalból történő kivonásukra, pihentetésükre csak részlegesen és rövid ideig adódott lehetőség. Ebben még az első világháborús véres isonzói és piavei állásharcok monarchiabeli csapattesteitől is különböztek, hiszen azok három-négy hónapos első vonalbeli szolgálat után tartalékviszonyba kerülhettek, amelyet pihenésre, tisztálkodásra és az átélt borzalmak kiheverésére használhattak fel. A szinte megszakítás nélküli, nehéz és terhes Don menti úgynevezett árokszolgálat nemcsak testileg, hanem lelkiileg is kimerítette a honvédeket, a front mögötti szükséges tartalékok hiánya pedig mind a tisztekben, mind a legénységben egyaránt a gyengeség és az ebből adódó kiszolgáltatottság, bizonytalanság érzetét keltették.

A harcoktól mentes fronthétköznapi idején a 2. hadsereg állományát távol lévő szeretteik sorsán kívül leginkább a felváltásuk foglalkoztatta. Becsapottnak és kiszolgáltatottnak érezték magukat, hogy a téli hónapokban is az arcvonalban maradnak, és a hadsereg leromlott fegyverzeti és felszerelési állapotán, az utánszállítás katasztrófális helyzetén a hazai politikai és katonai vezetés a szükséges mértékben nem tud javítani. A honvédség propagandaszerveinek a „bolsevizmus közeli veszélyére” építő felhívásai hiábavaló és eredménytelen kísérleteknek bizonyultak a legénységi és tartalékos tisztii állomány körében.

A hiányos és elégtelen élelmezés is örökké visszatérő probléma volt a legénységnek. A csapatoknak a Donhoz történő felvonulásuk alatt német élelmezésre kellett áttérniük. A magyaros ételekhez szokott honvédek keserűen vették tudomásul, hogy a magyar csapatok élelmezéséről a hadszíntéren – a megszállt ukrán területen felhalmozott saját készleteiből – a német hadsereg fog gondoskodni. Ezen megállapodásban vállalt kötelezettségüket a németek a saját normaadagolásuk szerint teljesítették. Műméz, kondenzált tej, sajt, margarin, pudingpor, cukor, csokoládé és számtalan konzerv váltotta fel az ízes és tartalmas ételeket. Az első vonalban szolgálatot teljesítő honvédek többnyire naponta egyszer kaptak meleg ételt, este rendszerint hideg étellel kellett beérniük. A csapatok élelmiszer-szükségleteinek kiegészítése a gyakorlatban javarészt a helyszíni beszerzésekre, esetenként a helyi lakossággal való csereüzletekre korlátozódott, s csak kisebb részét tették ki a hadművelleti terület gazdasági kiaknázását végző német szervek általi juttatásai. 1942 késő ősztől azonban ezen lehetőségek is megszűntek.

Az arcvonaliszolgálatot teljesítő alakulatok állománya a harcoktól mentes időszak túlnyomó részében a védőállások kiépítésének és tőkéletesítésének nehéz fizikai munkálatait végezte. Az őszi és kora téli hónapokban a korábbiaknál is súlyosabb megterhelések vártak rájuk. Nagyobb szabású ellenséges felderítő vállalkozásokkal ugyan nem kellett számolni, de a téli védelemre való felkészülés komoly fizikai igénybevételt követelő munkálatait fel kellett gyorsítani és intenzívebbé kellett tenni. A hadosztály-, illetve ezredparancs-

noksági rendelkezések hangsúlyozták, hogy a hideg idő bekövetkeztéig minden ember fűthető és minden ló zárt elhelyezésben legyen, s az anyag oly módon legyen tárolva, hogy a tél folyamán tönkre ne menjen. A csapatoknak saját maguknak kellett biztosítaniuk a téli szállások elkészítéséhez szükséges anyagot fakitermeléssel vagy szükség esetén épületek faanyagának kibontásával. A védőállások fűtésére rajkályhák kiutalását ígérték a parancsnokságok. A szükséges műszaki és erősítési munkálatok mielőbbi befejezésével sietni kellett, hiszen erőfeszítésük a télies időjárási viszonyok közepette már komoly nehézségekbe ütköztek.

A magyar honvédeket jelentős mértékben megviselte az egyhangú és cseppet sem veszélytelen Don menti árokszolgálat. Az arcvonal fedezékében, bunkereiben tartózkodó frontkatonák számos betegségben szenvedtek. A jelentősebb harcoktól mentes őszi és téli hónapok alatt a 12. könnyűhadosztály 23 tisztje és 1141 főnyi legénysége betegedett meg, 80%-a pedig már nem tért vissza alakulatához. A leggyakoribb betegség a heveny bélhurut, bakanyelven ukránka volt. A két-három napig tartó magas lázzal, hasmenéssel és legyengüléssel együtt járó kellemetlen betegség a nem kielégítő elhelyezési és higiéniai viszonyok, illetve a rossz és esetenként fertőzött ivóvíz miatt tömegesen fordult elő a keleti hadszíntéren. A rosszulletek az eszméletvesztésig is fokozódhattak, kellő folyadékbevitel híján pedig a kiszáradás veszélye is fenyegette a honvédeket. Több alakulatnál tetvesedés és kiütéses tífusz is előfordult. A szokatlan hideg, a zsúfoltság és a tisztálkodási nehézségek meglehetősen kedveztek e fertőző betegségnek. A légy, a poloska, az egér, de különösen a kiütéses tífusz kórokozóját hordozó ruhatetű elszaporodása ellen szinte lehetetlen volt bármit is tenni.³²

Az őszi kezdetétől tömegesen jelentkeztek a honvédek, akik a nap legnagyobb részét nedves, nyirkos árokban töltötték, és pihenőjük alatt is földbe épített óvóhelyeken voltak kénytelenek tartózkodni. Bágyadtak, fáradtak, étvágytalanok voltak, lázuk fokozatosan megemelkedett, izom- és derékfájdalmakra, illetve mellkasi szúrásra panaszkodtak. Megállapítást nyert, hogy egy két hétig tartó meghűléses betegségről van szó, amelynek kialakulásában a helyi klimatikus viszonyok is közrejátszhattak. Ezen meghűléses betegségeknek számított a vese- és a tüdőgyulladás is.

A 2. hadsereg alakulatainál általában október elejétől mehettek rövid kétéhetes hátországi szabadságra a tiszték és a legénység egyaránt. 1943. január 1-jén például a magyar hadseregből csaknem tízezren tartózkodtak távol a doni hadszíntértől.

A harctéri szolgálatot teljesítő katonák közül sokan vezettek naplót, és feljegyezték bennük a velük történt nem mindennapi fronteseményeket. Mindezek írásba foglalása sokat jelentett a szülőföldjüktől, szeretteiktől messze elszakadt, idegen földön harcoló katonák számára. Egyrészt a gyötrelmeiket, a magukba fojtott érzéseket, indulatokat próbálták mintegy kibeszélni és ezáltal orvosolni, másrészt emlékezetes harctéri élményeiket és a megszállt oroszországi terület közállapotáról, lakosságáról szerzett megfigyeléseiket akarták megosztani környezetükkel.

A karácsony olyan eseménynek számított, amelyről mind a lövészárkokban, mind az arcvonal mögötti harcálláspontokon, mind a vonatkörletekben valamilyen formában igyekeztek megemlékezni a csapatok. Igyekezetük persze nem lehetett problémamentes. Vajon hogyan viselkedik az ellenség? Ho-

gyan lehet a katonáknak megkönnyíteni az otthonról való távollét elviselését a szeretet ünnepén? Az ünnepet megelőző napokban a honvédek nagy izgalommal várták az első levelek és csomagok megérkezését, amelyek részben el is jutottak hozzájuk. Bár a szenteste meghittségét valamennyien másképpen élték át, de az otthonuk és szeretteik utáni vágyakozás és a bizonytalan jövő mindannyiuk gondolataiban jelen volt. A védőállásban lévő honvédek általában egy-egy nagyobb bunkerben összegyűlve, tisztjeik rövid megemlékezését hallgatva csendben ünnepeltek. Az új év beköszöntének napján a kecskeméti 13. könnyűhadosztály arcvonalán egyperces díszzárótűzzel adóztak a hősi halottak emlékének. Mint később fogolyvallomásokból kiderült, ezáltal egy készülődőben levő ellenséges vállalkozást is megakadályoztak.³³

A 2. hadsereg állományának több mint fele, nevezetesen a különféle parancsnokságok, illetve az ellátó, utánszállító, egészségügyi, műszaki és egyéb kiszolgáló alakulatok tagjai, teljesen máshogy élték meg harctéri szolgálatukat. Védőkörleteiket a Don menti arcvonal mögött, egészen az Oszkol folyó vonaláig elhúzódó területen alakították ki. Viszonylag nyugalmas, eseménytelen frontthétköznapijaik, amelyeket esetenként ellenséges légitámadások, illetve kisebb partizán-rajtaütések zavartak meg, merőben másak voltak, mint az állandó veszélyhelyzetekben levő, pihenőnapjaik java részét is óvóhelyeiken töltő bajtársaiké. Élelmezési és ruházati ellátásukban többnyire nem jelentkeztek fennakadások, veszteségeik minimálisak voltak.

A frontszolgálatot teljesítő honvédek és hozzátartozóik közötti kapcsolattartás lehetséges formái rendkívüli jelentőségűnek számítottak. E kapcsolattartás működtetésére és fenntartására leginkább az ún. tábori postai levelezőlapok szolgáltak, melyeknek három fajtája létezett a háborús években. A hadművelleti területről vagy a hadszíntérről többnyire zöld színű lapokon adtak hírt magukról a katonák. Légipostai továbbításra a kék színű tábori levelezőlapokat használták, melyekhez válaszlapon is tartozott, amelyben a címzett is légipostán keresztül küldhette el válaszáát. A rózsaszínű tábori levelezőlapok a harctéri szolgálatot teljesítők tájékoztatására szolgáltak.

A hadiszolgálatukat megkezdő honvédek a tábori postaszolgálat bevezetését követően azonnal igyekeztek hírt adni magukról. Megnyugtató sorokat írtak családtagjaiknak, beszámoltak a háború sújtotta területeken tapasztalt mérhetetlen nyomorúságról, az „orosz paradicsom” furcsaságairól, a szokatlan időjárás körülményekről, s köszönetet mondtak a hozzájuk eljuttatott szeretetsomagokért, érdeklődő levelekért. Leveleiket esetenként a lakóhelyük környéki helyi lapok szerkesztőségébe is elküldték, melyek többnyire közzétették ezen általános érdeklődésre is számot tartó híradásokat. A front és a hátszág közötti efféle kapcsolattartás 1943. január 12-étől, a szovjet hadműveletek megkezdéstől egy hónapig szünetelt. A magyarországi napi- és hetilapok szűkszavúan, meglehetősen késéssel és az engedélyezett információs kereteket sem teljes mértékben kihasználva adtak hírt a 2. hadsereg arcvonalának áttöréséről s a honvédalakulatok sorsáról.³⁴

A védelmi munkálatok fontosságára való tekintettel az őszi hónapoktól mind több – kezdetben a hadsereg hátsó, hadtápkörzeteiben műszaki segédmunkát, útkarbantartási feladatokat ellátó – munkásszázadot rendeltek alá az első vonalban levő seregtesteknek. A tábori és a különleges munkásszázadok általában a közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljok, illetve műszaki

vezetési törzsek kötelékében tevékenykedtek a hadműveleti területen. Élelmezésük gyengébb volt a katonák fejadagjainál. A nehéz és megerőltető fizikai munka, az alultápláltság, a hideg és esetenként a 10-15 fős keretlegénység atrocitásai következtében a 2. hadsereg munkaszolgálatosainak zöme az 1942. őszi hónapoktól munkaképtelenné vált, szervezetük legyengült. Hiányos, elvonulásukkor viselt, nyári öltözetük miatt – ahogy többen a honvédek közül is – sok munkaszolgálatos fagyott meg a korán beköszöntő oroszországi tél folyamán. Emellett érvényben volt egy, a 2. hadsereg-parancsnokság 1/b. (kémelhárító, felderítő) osztálya által szeptember végén kiadott rendelkezés, amely a munkásszázadoknál történt szökések esetén a tábori bíróságokat tizedelés alkalmazására hatalmazta fel. A 105/11. tábori munkásszázadnál két ízben folyamodtak ezen kegyetlen büntetéshez. A korabeli veszteség-nyilvántartási kimutatások szerint december 31-ig 1796 munkaszolgálatos halt meg, 236 tűnt el, és 46-an estek hadifogságba.³⁵

A tervezett személyi pótlások és a felváltó alakulatok a 2. hadsereg személyi állományának fokozatos felváltása céljából november elejétől kerültek ki a hadműveleti területre. Az első lépcsőben 3 ezredparancsnokságot és 12 zászlóaljat szándékoztak felváltani hátországi csapatokkal. A hátországból útnak indított felváltó és menetalakulatok minimális egyéni fegyverzettel kerültek kiszállításra. Kirakási körzetüktől 40–50 kilométert kellett megtenniük az arcvonal mögötti kiképzőtáborokig. A központi utasítás az volt, hogy a fegyvereket és a téli felszerelést majd a leváltandó alakulatoktól fogják átvenni. A szovjet hadművelet kezdetekor így fordulhatott elő, hogy a felváltás előtt a felváltó, a felváltás után pedig a leváltott alakulatok csupán puskával rendelkeztek.³⁶

A november 19-én Sztálingrádnál elindított szovjet offenzíva december közepéig délről észak felé haladva egymás után tördelte le a német és a vele szövetséges hadseregek védelmi körzeteinek pillérjeit. December 17-én elérte a magyar 2. hadsereggel szomszédos olasz 8. hadsereg arcvonalát. A Délnyugati Front ezen hadműveletében részt vett a szovjet 6. hadsereg is, amely korábban a 2. hadsereg Don menti arcvonalával szemben védekezett. A 2. hadsereg-parancsnokság az olasz 8. hadseregnél bekövetkezett szovjet áttörés után már határozottan sürgette, hogy az általa kért fegyverzet, felszerelés és német csapaterősítés még a várt szovjet támadás előtt érkezzen ki arcvonalára.

A magyar segélykérésekre is reagálva, de leginkább a szomszédos olasz hadsereg részeinél elért szovjet sikerek hatására a német hadvezetés egy hadtestnyi köteléket csoportosított 1943. január 2-ától a 2. hadsereg védelmi vonala mögött. Ez Cramer vezérőrnagy³⁷ vezetésével szerveződött, s magába foglalta a német 26. gyaloghadosztályt, a német 168. gyaloghadosztály háromnegyed részét, a szintén német 700. páncélos köteléket és a 190. rohamlövegosztályt, valamint a magyar 1. tábori páncéloshadosztályt. Feladatát abban határozták meg, úgy csoportosuljon, hogy az áttört erőkkel szemben támadni tudjon. A 2. hadsereg-parancsnokságon ekkor még nem tudhatták, hogy a felettes német B hadseregcsoport légvonalban 700 kilométer széles szakaszán ez az egyetlen – ki nem nevezett – tartalék erő. De azt sem sejtették, hogy ezzel a hadtesttel a hadsereg legváltásosabb helyzetében sem Jány vezérezredes, sem közvetlen előljárója, Weichs vezérezredes sem rendelkezhet szabadon. Alakulatai végül 50-100 kilométerrel az arcvonal mögött úgy

helyezkedtek el, hogy a magyar védelmi vonal áttörését követő azonnali beavatkozásuk – ha el is rendelték volna – a télies útviszonyok miatt szóba sem jöhetett.

Védőállásaikat, óvóhelyeiket és futóárkaikat – egy-két kisebb arcvonalszakasz kivételével – nem tudták kellőképpen megerősíteni és berendezni a 2. hadsereg alakulatai. Bár váltóállások és az arcvonal mögötti reteszállások kiépítését is tervezték, ezek tökéletesítésére a hamar beköszöntött őszi csapadékos időjárás miatt már nem kerülhetett sor. Az 1943. januári szovjet offenzíva alatt többek között ezért kellett görcsösen ragaszkodniuk első vonalaik megtartásához, s visszavonulásuk a hátsó védőállások hiánya miatt ezért járt olyan nagy veszteségekkel. A csapatok erőállapota a téli hónapokra meglehetősen leromlott, ugyanis a keleti hadszíntér katasztrofális szállítási nehézségei, illetve szállítóeszközhiány miatt a hadsereg ételmezési és ruházati ellátása már alig működött. Számos téli ruházattal és élelmiszerral teli, arcvonal mögötti központi raktár készlete maradt kiosztatlanul. Jány Gusztáv vezérezredes tisztában volt azzal, hogy hadserege komolyabb összecsapást már nem tud kivédeni. Felváltását kérte, Horthy azonban ehhez nem járult hozzá. Az 1943. januári szovjet támadás időpontjában több tízezer teljesen fegyvertelen és rosszul kiképzett honvéd tartózkodott a hadseregnél.

A télies időjárási viszonyok beköszöntével a lovas és az utánszállítást végző alakulatoknak mindinkább meg kellett válni lóállományuktól, hiszen a szálás takarmány és a lótáp hiány miatt legyengült négy lábú társakra az arcvonal közelében a biztos pusztulás várt. A 2. hadsereg közel 60 000-es lóállomány csaknem 80%-át az arcvonaltól 100-150 kilométerrel távolabb létesített ún. „lóüdültető állomásokra” irányították, ezzel a hadsereg „mozgékonytsága” a nullára csökkent. A hadtest-, illetve hadosztályközvetlen huszárszázadok állománya – a kerékpáros zászlóaljakéhoz hasonlóan – a november végétől megalakuló sialakulatok állományát képezte. Ezen alakulatok zászlóalj és század kötelékben szerveződtek, felszerelésük a németektől kapott és saját erőből rögtönzött anyagokból állt.

Az 1943. januári szovjet hadművelet előtti hetekben a csapatok erőállapotának fokozatos romlásáról, az elhasználódott felszerelésről, ruházatról egyre aggasztóbb jelentések érkeztek be a hadsereg-parancsnokságra. A katonák körében tapasztalt nyomott hangulatról, a félelemérzetről Koppányi Sebestyén főhadnagy, a 4. gyalogezred-parancsnokság segédtisztje visszaemlékezésében az alábbiakat írta: „A mindennapok kérdése lett, hogy támadnak-e az oroszok, és ha igen, mikor? A parancsok egyre-másra érkeztek. Megerősíteni az állásokat, felkészülni egy esetleges szovjet támadás visszaverésére. De hogyan? A védőállásokban fázó, didergő katonák bújtak össze, s legtöbbször a bénult fásultság, a céltalanság félelme lett úrrá. A félelem elhatalmasodott, az ezred segélyhelyen egy-másra jelentkeztek a katonák, hogy légnyomást kaptak – közben egyetlen tüzérségi vagy aknagránát sem robbant. Csend volt, vészterhes csend.”³⁸

■ JEGYZETEK

1. Wilhelm Keitel (1882–1946) tábornagy. 1938. április 4-étől a német véderő-főparancsnokság főnöke, 1945. április 28-án birodalmi hadügyminiszter is. Háborús bűnösként 1946. október 16-án kivégezték.

2. Belvárosi Levéltár (a továbbiakban: BL) 1. a. Nb. 293/1946. Szálasi Ferenc népbírósági pere. 7. doboz.

3. Walter Görlitz: *Generaldelemdmarschall Keitel. Verbrecher oder Offizier?* Göttingen, 1961. 281.
4. Hadtörténelmi Levéltár, Központi Irattár (a továbbiakban: HL HM), Béke-előkészítő csoport és a párizsi konferencián részt vevő katonai bizottság anyaga. 3. doboz. A/II/1./ 215. bbk. Vk. 1845. Bajnóczy József vezérezredes vallomása.
5. HL HM Eln. 6. k. oszt. 1942/48819. és 1942/66573.
6. HL HM Hadrendi táblázatok gyűjtője HM Eln. 1. a. oszt. 1942/4200; HL 2. hadsereg iratai. 4. doboz. 2. hadsereg-parancsnokság hadinaplója, sz. n. iratok.
7. A vonatoszlopokba foglalt személy- vagy anyagszállításra létrehozott szervezet. Magába foglalta az ahhoz rendszeresített fogatolt vagy gépi szállítóeszközöket, málhás állatokat, vágóállatokat, valamint a hozzá tartozó személyzetet. Berger Károly: *A vezetés kézikönyve*. 1936. 277.
8. Szabó Péter – Számvéber Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország, 1941–1943*. Második, bővített kiadás. Püldo Kiadó, Bp., 2003. 122–123.
9. HL 2. hadsereg iratai. 4. doboz. 2. hadsereg-parancsnokság hadinaplója, sz. n. iratok.
10. HL 2. hadsereg iratai. 4. doboz. 2. hadsereg-parancsnokság hadinaplója, sz. n. iratok.
11. A hadtápalakulatok hivatása elsődlegesen a hadműveleti terület közigazgatási feladatainak ellátása volt. Berger Károly: i. m. 352.
12. Hadtörténelmi Levéltár, Vezérkari Főnökség (a továbbiakban: HL VKF), Eln. 1942/4329, HM Eln. 1. b. oszt. 1942./262812. A mozgósított tábori és honi munkásszázadoknál tényleges szolgálatot teljesítő zsidó származásúak létszáma 1942 júniusában 24 375 fő volt. HL. HM Eln. 6. k. oszt. 1942/48481.
13. Szabó–Számvéber: i. m. 115.
14. HL HM Hadrendi táblázatok gyűjtője HM Eln. 1. a. oszt. 1942/4000.; HL 2. hadsereg iratai. 4. doboz. 2. hadsereg-parancsnokság hadinaplója, sz. n. iratok.
15. Jány Gusztáv (1883–1947) altábornagy. 1928 és 1931 között a Ludovika Akadémia I. főcsoportjának parancsnoka volt. 1942. április és 1943. május között a 2. hadsereg parancsnokaként vett részt a Don menti hadműveletekben. Nyugdíjazása után visszavonultan élt. November végén Németországban telepedett le. 1946 októberében önként tért vissza Magyarországra, ahol a Népbíróság háborús bűnősként halálra ítélte és kivégezték. 1993-ban rehabilitálták.
16. CAMO Centralnij Arhiv Minyisztyersztva Oboroni Rossziszskoj Fegyveraciji / Orosz Védelmi Minisztérium Katonai Irattára / Podolszk / φ: 395, on: 9136, д:1048, л: 1. A 40. hadsereg lövész magasabb egységeinek személyi veszteségei. 1943. január 25–30. között
17. Dr. Viczián Antal: *Meghaltak a Donnál. (Sebészként a háborúban)*. (Szombathely) 1989. 103–104.
18. HL 2. hadsereg iratai. 7. doboz. 2. hadsereg-parancsnokság hadinaplója, sz. n. iratok.
19. HL 2. hadsereg iratai. 6. doboz. 511. számú naplómelléklet. Jány Gusztáv vezérezredes azt jelentette a Honvéd Vezérkar főnökének, hogy „a Don nem Duna, helyenként 60 m széles, partján embermagasságú sás és cserjék – például anyag, fedőlemez – sem állt rendelkezésre”.
20. HL 2. hadsereg iratai. 28. doboz. Tájékoztató a VII. hadtest anyagi helyzetéről, 1942. 12. 31-ig. 10–11.
21. Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény (a továbbiakban: HL TGY) 3745. 9. Füzessi József: *...ahogy én éltem meg a Don-kanyari pokoljárás*. Emlékirat 1942. április 24. és 1943. július 7. között a Don-kanyarban töltött „katonai edzőtáborozásomról” napló feljegyzéseim és emlékezetem alapján.
22. HL TGY 4364. 2–3.
23. Alekszej Petrovic Gyikan: *Gvaryejcü dvacaty pjatoj*. Moszkva, 1984. 20–21.
24. Uo.
25. HL 2. hadsereg iratai. 6. doboz. 2. hadsereg-parancsnokság hadinaplója, 433. számú naplómelléklet. A 7. könnyűhadosztály kezdettől 1942. augusztus 9-éig keletkezett nagyarányú veszteségeit a korabeli veszteség-nyitvántartási dokumentumok nem támasztják alá.
26. CAMO Centralnij Arhiv Minyisztyersztva Oboroni Rossziszskoj Fegyveraciji /Orosz Védelmi Minisztérium Katonai Irattára / Podolszk / φ: 203, on: 2843, л: 508, л: 1.
27. HL 2. hadsereg iratai. 6. doboz. 2. hadsereg-parancsnokság hadinaplója, 666. számú naplómelléklet.
28. Willibald Freiherr von Langermann und Erlencamp (Karlsruhe, 1890. márc. 29. – Sztorozsevoje, Szovjetunió) altábornagy. 1942. aug. 29. és okt. 3. között a német páncélos csapata tábornoka volt. Segédtitstijével, illetve Nagy Géza és Mike József ezredesekkel együtt aknátalát érte.
29. HL 2. hadsereg iratai. 6. doboz. 2. hadsereg-parancsnokság hadinaplója, 405. számú naplómelléklet.
30. HL 2. hadsereg iratai. 7. doboz. 2. hadsereg-parancsnokság hadinaplója, 887. számú naplómelléklet.

31. HL VKF Eln. 1. oszt. 1942. 19., sz. n. irat. A m. kir. Honvéd Vezérkar főnökének „Előadása” a Legfelső Honvédelmi Tanács 1942. okt. 5-i ülésén. I. rész. Veszteségek 13-14. o.; HL VKF Eln. 1. a, sz. n. iratok, NHJ 1942. aug. 19.; 37. számú hadijelentés (Tábori Újság, 1943. jan. 13.) szerint a megbetegedettek kivételével 4669 hősi halott, 20575 sebesült és 2619 eltűnt volt a 2. hadsereg vesztesége 1942. dec. 31-ig.
32. Bak Mihály: *Orvosok-sebesültek. Kórházvonaton a Dontól Dániáig.* Bp., 1987. 33–34.
33. Babucs Zoltán – Maruzs Roland – Szabó Péter: „*Légy győzelmelek tanúja...*” *A kecskeméti magyar királyi „Zrínyi Miklós” 7. honvéd gyalogezred a második világháborúban.* Nagykovácsi, 2008. 68.
34. Kecskeméti Közlöny 1942. augusztus 8. 3.; Új Fehérvár, 1942. augusztus 26. 4.
35. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára Nb. 987/1945, illetve Sz. M. B. 5808/1950. (Veszprémy Dezső és társai népbíróági pere.)
36. Honvédelmi Minisztérium békeelőkészítő csoport és a párizsi konferencián részt vevő katonai bizottság anyaga, M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke 1. a. osztály (a honvédség háborús felkészítése, hadműveleti ügye) osztály iratai, sz. n. iratok, napi jelentések.
37. Hans Cramer (Minden /Németország/, 1896. júl. 13. – Minden, /Németország/ 1968. okt. 28.) vezérőrnagy. 1943. jan. 1. és febr. 22. között a magyar 2. hadsereg hadműveleti területén két német gyaloghadosztályból, egy páncéloskötélékből, egy rohamlővegosztályból, valamint a magyar 1. tábori páncélosadosztályból alakulat meg.
38. HL TGY. 3115.; Koppányi Sebestyén: *Visszaemlékezésem... A 4. honvéd gyalogezred harctérre vonulása és tragédiája.* 65.

SZAKÁLY SÁNDOR

KÉT TÁBORNOK A MAGYAR KIRÁLYI 2. HONVÉD HADSEREGBŐL

Vitéz Jány Gusztáv vezérezredes – Stomm Marcel
gróf, altábornagy

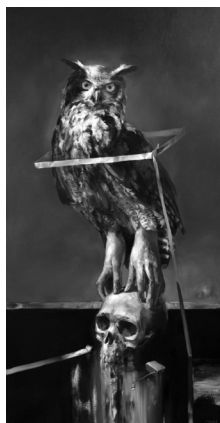
■ 1941 decemberében Moszkva előterében a német Wehrmacht elszenvedte első, jelentős vereségét. Az előretörő német csapatokat a szovjet Vörös Hadsereg alakulatai megállították, és vissza is szorították azokat.

A német politikai és katonai vezetés számára megnőtt a jelentősége a fegyvertársnak, együttműködő országoknak tekintett kisebb államoknak, így Magyarországnak is.

A német politikai vezetés az 1941 végére kisebb létszámú magyar katonai erők jelentős növelését kívánta elérni a magyar politikai és katonai vezetéssnél. Erre vonatkozó tárgyalásokat először a birodalmi külügyminiszter, Joachim von Ribbentrop¹ folytatott Budapesten, majd 1942 januárjában a Német Véderő Főparancsnokságának főnöke, Wilhelm Keitel² tábornagy, ugyancsak Budapesten.

A kemény hangú, vitákkal tarkított tárgyalások eredményeként a magyar fél „felajánlott” egy 200 ezer fős személyi állománnyal rendelkező hadsereget a németek „támogatására”, amely hadsereg kilenc gyalogdandárból, egy rögtönzött tábori páncélosadosztályból és egy repülőcsoportból állt.³

A keleti hadműveleti területre történő kiszállítása/kivonulása 1942. április 11-e és 1942. július 28-a között történt meg. A hadműveleti területre kiküldött magyar királyi 2. honvéd hadsereg felszereltségéről és kiképzéséről, a parancsnokok feladatairól a Honvéd Vezérkar főnöke, vitéz Szombathelyi Ferenc

Jány a súlyos veszteséget soha nem tudta feldolgozni magában. 1943. január 24-i hadseregparancsát – amelyben katonáit méltatlan vádakkal illette – később visszavonta, és megkövette mindazokat, akik a Don menti harcok részesei voltak.

vezérezredes⁴ többek között a következőket írta: „A drága magyar vérrrel takarékoskodni kell; ezt minden magyar pk.-nak kötelességévé teszem.”⁵ Ugyanebben a parancsában pedig utalt arra is, hogy „A vezetőség minden vonatkozásban minden tőle telhetőt megtett, hogy kivonuló 2. hds-ünk ne bocsájtassék el a hosszú útra – melynél hosszabb előtt magyar haderő még sohasem állott –, mint mostoha gyermek, hanem erőkhez képest a lehető leggazdagodóbban induljon el. És ha majd kint lesz, akkor sem akarjuk, hogy mostoha gyermeknek érezze magát, azért – mint már említettem – az összeköttetés fenntartása tekintetében is igyekszünk mindent megtenni.”⁶

A kivonuló magyar királyi 2. honvéd hadsereg parancsnoka vitéz Jány Gusztáv vezérezredes volt, aki e beosztását már 1940. március 1-jétől betöltötte, azonban a békehadrendi hadseregnek alárendelt sereg- és csapategyekben jelentős változásokat hajtottak végre.⁷ Az volt ugyanis a politikai vezetés döntése, hogy lehetőség szerint az ország egész területét egységesen „terheljék” meg a bevonultatások során és a hadsereg személyi összetétele is a magyar királyi honvédség egészének megfelelő arányokat tükrözzön.⁸

De ki is volt az a tábornok, aki a magyar királyi 2. honvéd hadsereget parancsnokolta, és akit 1945-től kezdődően háborús bűnösnek, 200 ezer magyar katonai és munkaszolgálatos hóhérának neveztek?

„Nem kérek kegyelmet, mert azzal bűnösségemet ismerném el” – válaszolt a népbírói tanácsvezető bíró, dr. Pálosi Béla⁹ „...kíván-e kegyelmért folyamodni” kérdésére Jány Gusztáv, a volt magyar királyi honvédség – vezérezredesi rendfokozatától minden jogalap nélkül megfosztott – egykori tábornoka, aki neve előtt már a vitézi jelzőt sem használhatta. Védője, dr. Jármay Zsigmond¹⁰ ügyvéd – számos más, háborús és népellenes bűncselekménnyel vádolt katonai és polgári személy korábbi és későbbi védője – azonban kegyelmért folyamodott.

A Magyar Köztársaság elnöke, Tildy Zoltán¹¹ református lelkész a kegyelmi kérvényt elutasította. Az egykori magyar királyi honvédség 1938. január 1-je és 1940. december 31-e közötti protestáns egyházi főgondnokát, a volt magyar királyi 2. honvéd hadsereg három éven keresztül parancsnokát 1947. november 26-án Budapesten golyó által kivégezték. Holttestét családja tagjainak kiadták, és november 28-án a rákoskeresztúri új köztemetőben végső nyugalomra helyezték. Fejfájára a neve helyett a következő mondatot írták: „Nem én vagyok erős, hanem aki mögöttem áll, Krisztus.” 1972-ben testvére¹² exhumáltatta, és földi maradványait a Farkasréti temetőben helyezték örök nyugalomra szülei sírjába.¹³

A Jány Gusztáv ellen hozott halálos ítéletet a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 1993. október 4-én hatályon kívül helyezte, és az ellene felhozott vádak alól bűncselekmény hiányában felmentette.

Vitéz Jány Gusztáv 1883. október 21-én született Rajkán Hautzinger Sándor lébényi kereskedő és Jány Vilma gyermekeként,¹⁴ evangélikus hitben nevelkedett. A család nemsokára Budapestre költözött, és az apa – aki 1874 és 1880 között a császári királyi 76. gyalogezredben szolgált, és őrmesteri rendfokozatot ért el – a Ganz-gyárnál lett magánhivatalnok, a fiatal Hautzinger Gusztáv pedig a budapesti (Deák téri) Evangélikus Főgimnázium diákja lett. Nem tartozott a legjobb tanulók közé. Elégséges összeredménnyel végezte tanulmányait, és az érettségi vizsgálaton is ezt az eredményt érte el.¹⁵

Hautzinger 1902. október 1-jén kezdte meg tanulmányait a magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémián „teljesen díjmentes államköltséges helyen”. A Ludovikán eltöltött három esztendő alatt osztályában a legjobb tanulók közé tartozott. A tantárgyak közül különösen a harcászat érdekelte. 1905. augusztus 18-án (1904. szeptember 1-jei ranggal) 9. rangszámmal – „igen jó” összeredménnyel avatták gyalogsági hadnaggyá a lugosi magyar királyi 8. honvéd gyalogezredhez,¹⁶ amelynek állományában 1907. december 1-jéig századszolgálatot teljesített, majd 1908. január 15-ig az egyévi önkéntes iskola oktatótisztje lett. Újabb századszolgálat következett 1908. augusztus 12-ig, amikor is a „kerékpárrészleg” parancsnokává nevezték ki.

A magasabb képzésre törekvő fiatal hadnagy 1908. október 15-e és 1909. július 31-e között végezte el Budapesten a „felsőbb honvéd tiszti tanfolyamot”, amelyet követően beiskolázták a bécsi császári és királyi Hadiiskolára, a Monarchia vezérkari tisztképző intézményébe, ahol már a Ludovikán is testi-lelki jó barátjával, nagybaczoni Nagy Vilmossal¹⁷ tanult együtt.

1912 nyarán befejezve hadiiskolai tanulmányait, a magyar királyi 82. honvéd gyalogdandár parancsnokságán – mint dandár vezérkari tiszt – kezdte meg szolgálatát az 1910. május 1-jével (13. rangszám) főhadnaggyá kinevezett Hautzinger Gusztáv. A vezérkarhoz beosztott főhadnagy 1915 szeptemberéig szolgált a veszprémi székhelyű honvéd seregtestnél, majd a császári és királyi XVIII. hadtestnél, a császári és királyi 55. gyaloghadosztálynál volt beosztott vezérkari tiszt, és a háború utolsó évében a nyugati fronton mint megfigyelő teljesített szolgálatot. 1918 szeptemberében a Honvédelmi Minisztérium 1. osztályára került az 1915. január 1-jétől vezérkari századosként szolgáló Hautzinger Gusztáv.

Az összeomlást követően a Hadügyminisztériumban szolgált, majd 1919. január 31-étől a szerveződő Székely Különítmény – későbbi nevén Székely Hadosztály – 1. dandárcsoport 1. segédtisztjeként harcolt a királyi román csapatok ellen. A székely hadosztály¹⁸ fegyverletétele (1919. április 26.) után előbb a szamosújvári börtönben tartották fogva, majd Brassóba internálták. Csak 1920. november 1-jén térhetett vissza Magyarországra, amikor is (1919. november 1-jei ranggal) vezérkari szolgálatot teljesítő őrnaggyá nevezték ki, és a debreceni vegyesdandár vezérkari főnöke lett. 1922. május 1-jével a debreceni katonai körlet 1. vezérkari tiszti beosztásába került az 1921. szeptember 1-jével (1. rangszám) vezérkari szolgálatot teljesítő alezredessé kinevezett Hautzinger Gusztáv. 1923. augusztus 1-jén a rejtési okok miatt a Ludovika Akadémia tiszti továbbképző tanfolyam nevet viselő vezérkari tisztképző intézmény¹⁹ harcászattanára lett a világháborúban magas kitüntetések²⁰ kiérdemlő Hautzinger Gusztáv, akit 1924. június 15-én a Vitézi Rend tagjává avattak.²¹ Azt megelőzően vette fel családnévként édesanyja nevét,²² és ettől kezdve vitéz Jány Gusztávként szerepelt.

Jányt kortársai kitűnő harcásznak tartották. Sok későbbi vezérkari tiszt került ki a kezei alól a vezérkari tisztképző intézményből, ahol 1928. május 1-jéig szolgált, amikor is az 1925. május 1-jével vezérkari szolgálatot teljesítő ezredessé kinevezett Jány Gusztávot vitéz nagybányai Horthy Miklós²³ államfő a székesfehérvári magyar királyi 2. honvéd vegyesdandár vezérkari főnöke beosztásába nevezte ki.

Háromesztendei székesfehérvári szolgálat után Jány Gusztáv a magyar királyi honvédség egyik legszebb és sokak által vágyott beosztásába került, a

magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémia I. főcsoport²⁴ parancsnoka lett 1931. szeptember 1-jével, és jövődő honvédtisztek százainak kiképzésében, nevelésében vehetett részt azt követően. Még ezen beosztásában nevezte ki az államfő 1934. november 1-jével tábornokká a szinte minden évben „kiválóra” minősített – világháborús teljesítményének értékelése „kimagasló” – Jányt.

A Ludovika Akadémia I. főcsoport éléről 1936. augusztus 1-jével a budapesti 1. vegyesdandár 1. gyalogsági parancsnoki beosztásába került, hogy három hónappal később, november 1-jén átvegye a szombathelyi magyar királyi 3. honvéd vegyesdandár parancsnoki beosztását. Az 1937. november 1-jén altábornaggyá kinevezett Jány Gusztávot a legfelsőbb hadúri parancs 1938. május 24-én beosztásából – a szombathelyi magyar királyi 3. vegyesdandár parancsnoka és vezénylő tábornoka – felmentette, és kinevezte Magyarország Kormányzója Katonai Irodájának főnökévé. E beosztás a legfontosabbak egyike volt, hiszen az államfő közvetlen környezetébe került, napi kapcsolatban volt vele, és minden a honvédség és az ország védelmi ügyeire vonatkozó kérdéssel szembesült.

Kortársi emlékezések szerint Jányt az „irodai szolgálat” nem vonzotta. Rövid időt töltött el a kormányzó közvetlen közelében. Kérésére 1939. január 4-én beosztásából Horthy Miklós felmentette, és 1939. február 1-jével a budapesti magyar királyi I. honvéd hadtest parancsnokává nevezte ki. Jány e beosztásában testi-lelki jó barátját, vitéz lófő nagybaczoni Nagy Vilmos altábornagyot követte, aki a magyar királyi honvédség főparancsnokának gyalogsági szemléelője lett.

A magyar királyi honvédségben végrehajtott szervezeti változások eredményeként 1940. március 1-jével három hadsereget állítottak fel. Jány Gusztáv a magyar királyi 2. honvéd hadsereg parancsnoka lett. Az 1. élére Nagy Vilmos, a 3. élére Gorondy-Novák Elemér²⁵ altábornagy került. Mindeközben Jány Gusztáv az 1940. március 5-én kelt legfelsőbb elhatározás nyomán elnyerte a „Magyar királyi titkos tanácsosi” méltóságot, 1940. november 5-én pedig a „Magyar királyi tábornoki becsületügyi választmány elnöke” lett.

A lébényi szatócs és gazdálkodó fia szinte elképzelhetetlen katonai karriert futott be. A magyar állam szinte minden legmagasabb kitüntetésében részesült,²⁶ és 1941. május 1-jével (1. rangszám) gyalogsági tábornoki kinevezést nyert. 1941. augusztus 17-én töltötte volna be a 36. tényleges szolgálati évet, ami után – szinte kivétel nélkül – minden tényleges állományú tiszt és tábornok nyugállományba helyezésére sor került. Az ő esetében azonban más javaslat fogalmazódott meg: „...bár 1941. évi augusztus 17-én 36. tényleges szolgálati évet betöltötte, és az 1940. évi december hó 23-án megtartott Katonai Koronatanács 1942. évi május hó 1-ével fogyatékbá vételét határozta el, 1943. május hó 1-ig hadseregpáncsnokul történő visszatartását javaslom, miután jelenleg más erre alkalmas tapasztalt hadtestparancsnok nem áll rendelkezésre”.²⁷

Jány Gusztáv így maradt a beosztásában, és a békehadrendi magyar királyi 2. honvéd hadseregből „átszervezett”, a keleti hadműveleti területre 1942. április 11-ével útnak indított 2. hadsereg parancsnoka lett. Az 1941. augusztusi rendfokozati elnevezések módosulása után vezérezredessé lett Jány 1942. augusztus 25-én megsebesült, és rövid ideig betegszabadságát töltötte Budapesten, majd ismét visszatért csapataihoz.

Amikor 1942 őszén az egykoron a Ludovika Akadémián és a császári és királyi hadiiskolán is társa, a barát, vitéz lófő nagybaczoni Nagy Vilmos nyugállományú vezérezredes, honvédelmi miniszter megszemlélte a magyar királyi 2. honvéd hadsereget,²⁸ Jány kihallgatáson kérte a minisztertől – az előírt formások betartásával és hangsúlyozásával –, hogy jelentse az államfőnek: felmentését kéri hadseregearcparancsnoki beosztásából, mert nem tud felelősséget vállalni a hadseregért. Annak helyzete, létszáma, fegyverzete a rá kimért feladat nagyságával össze nem vethető, s egy szovjet támadás tragikus következményekkel járhat a hadseregre nézve. A honvédelmi miniszter elő sem merte terjeszteni Jány kérelmét vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzóhoz, a Legfelsőbb Hadúrhoz. Jány pedig fegyelmezett katonaként teljesítette a parancsot, amit 1942 decemberében a Honvéd Vezérkar főnöke továbbított a számára: a végsőkéig kitartani szovjet támadás esetén. A „kíváncsi” Adolf Hitler,²⁹ a Német Birodalom vezetője, a „vezér és kancellár” juttatta el a magyar államfőhöz, és tőle került az tovább vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredesen keresztül Jányhoz.³⁰ Ő pedig ehhez tartotta magát mindaddig, amíg az előljáró német parancsnokságtól 1943 januárjának végén más parancs nem érkezett.

A magyar királyi 2. honvéd hadsereg emberfeletti teljesítményének köszönhetően sok tízezen – németek, olaszok, magyarok, románok – menekültek meg a haláltól, illetve a hadifogságtól. A 2. hadsereg 1943 januárja és áprilisa között mintegy 42 ezer hősi halottat és eltűntet, 26 ezer szovjet hadifogságba került katonát és munkaszolgálatost, és 28 ezer hazaszállított sebesültet veszített.³¹ Jány a súlyos veszteséget soha nem tudta feldolgozni magában. 1943. január 24-i hadseregearcparancsát³² – amelyben katonáit méltatlan vádakkal illette – később visszavonta, és megkövette mindazokat, akik a Don menti harcok részesei voltak.³³

1943. augusztus 5-ével parancsnoki beosztásából felmentette Jány Gusztávot az államfő, és 1943. november 1-jével (60 évesen) nyugállományba került. Visszavonultan élt feleségével Budapesten Múzeum körút 3. (II. emelet 5.) szám alatti lakásában. 1945-ben Magyarország szovjet megszállása előtt elhagyta az országot, és a Német Birodalomba távozott. Bajorországban amerikai fogságba került. Felesége halálát³⁴ követően visszatért Magyarországra, jöllehet feltételezhette, hogy mi vár rá. Eljutott hozzá a hír, hogy egykori tábornok- és vitézi rendbéli társa, vitéz nemes Vörös János³⁵, az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi minisztere 1945. június 19-én lefokozta, és a Honvédségből kicsapta.³⁶

Hazatérése – amelyről sokan próbálták lebeszélni – után Jányt a kaposvári „szűrőtáborban” vették őrizetbe³⁷ a Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Osztályának emberei, annak az osztálynak a beosztottja, amelynek élén egykori Ludovika Akadémiai tanítványa, Pálffy-Oesterreicher (később már csak Pálffy) György³⁸ állt. Utóbbi is a kihallgatói közé tartozott. Elítéléséig végig előzetes letartóztatásban volt.

Jány perének anyaga nem könnyen állt össze annak ellenére, hogy a nevében kiadott parancsokat, utasításokat magáénak ismerte el, nem tiltakozott. Közben a sajtóban gyilkosnak, hóhérnak és mindennek elmondták. Az érdekében fellépő Ravasz László³⁹ református püspököt is támadták, háborús bűnös védelmével vádolták.

Nagy nehezen összeállt a vádirat. A népbíróági tárgyalás 1947 szeptemberében az akkor már „megszokott mederben” zajlott. Mert vajon milyen lehetett az az eljárás, amelynek tanácsvezető bírója – a már említett dr. Pálosi Béla – kórházban, halálos ágyán így válaszolt egykori népbírótársának (a magyar királyi honvédségben 1944 végéig még hadbíró századosként, dr. tasnádi Major-Maróthy Ákos néven szolgált), dr. Major Ákosnak⁴⁰, utóbbi – „Ítéltél-e valaha utasításra?” – kérdésére: „Igen. Ki kellett hirdetnem a meggyőződésemmel ellentétes többségi döntést a Jány-ügyben is.”⁴¹

Jánynak nem voltak illúziói. Bátran és tisztességesen viselkedett vádlóival, a hamis tanúságtevőkkel szemben. Az ítélet kimondatott: golyó általi halál. Utolsó óráit családja férfitagjaival töltötte, majd elindult utolsó útjára, követte nem kevés egykori katonáját, bajtársát és barátját.

1993. október 4-én a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága bűncselekmény hiányában az ellene felhozott vádak alól felmentette Jány Gusztávot. Tisztessége, becsülete helyreállt. Vezérezredesi rendfokozatát azonban – amelynek elvétele minden jogszabályi háttér nélkül, törvénytelenül történt – a mai napig nem kapta vissza. Katonai becsületének helyreállítása közel negyedszázada várat magára. Vajon még meddig?

Gróf Stomm Marcel vezérőrnagy 1942. december 5-én többnapos vonatozás után érkezett ki a magyar királyi 2. honvéd hadsereg parancsnokságára és vette át a magyar királyi III. honvéd hadtestparancsnoki beosztást vitéz Dömötör János altábornagtól.⁴²

Stomm Marcel első világháborús hadi tapasztalatokkal rendelkező, csapattiszt és vezérkari tiszt beosztásokat valamint csapat- és seregtestparancsnoki beosztásokat már maga mögött tudó tábornok volt, aki a hadtestparancsnoki kinevezést katonai karrierje következő állomásának tekintette, amely beosztás általában az altábornagyi kinevezéssel is együtt járt.

Stomm Marcel életútja is a 19. században született, a katonatiszti hivatást választó magyar ifjak tipikus életútjának tekinthető azzal a különbséggel, hogy a katonatiszti hivatást választók közül a tábornoki rendfokozatokat viszonylag kevesen érhették el.

De miként is alakult Stomm Marcel életútja, katonai pályafutása?

Stomm Marcel 1890. december 24-én született Vácban ágostai hitvallású evangélikus, értelmiségi család első gyermekeként. Apja gróf Stomm Lajos állami szolgálatban álló kateszteri mérnök, anyja Jaminsky Camilla tanítónő, Jaminsky Marcel kateszteri főmérnök leánya.⁴³ A Stomm család angol (skót?) eredetű; néhány tagja a harmincéves háború – 1618–1648 – időszakában katonaként került a Német-római Birodalomba. A háború befejezése után a család tagjai a birodalomban telepedtek le, többségük tovább katonáskodott. Egyiküket katonai és diplomáciai érdemeiért II. József császár⁴⁴ birodalmi grófi rangra emelte. Ebből az ágból származott Stomm Marcel nagyapja, aki kateszteri mérnökként az 1850-es években Ausztriából került Magyarországra. A ma Felvidéknek nevezett területen telepedett meg, ahol felesége, Okolicsányi Berta révén és vásárlások útján mintegy 1200 holdas birtokhoz jutott. Különböző váltóügyletek miatt azonban a birtoktól rövidesen megválni kényszerült.⁴⁵

A Stomm családban angol, német, horvát, lengyel és magyar ősök vére keveredett. Stomm Lajos állami hivatalnok gyakori áthelyezései miatt fia Marcel számos helyen folytatta iskolai tanulmányait. Nyitrán kezdte 1896-

ban az elemi iskolát, ott tanult három évig. Kassán végezte el az elemi iskola negyedik és a polgári reáliskola első két osztályát. Majd Temesvár következett, ahol a harmadik és negyedik osztályt végezte. Végig kitűnő tanuló volt. Ezután szülei döntése nyomán a Pécsen működő magyar királyi honvéd hadapródiskolába felvételizett. Saját bevallása szerint jobban vonzotta ugyan a gépészmérnöki pálya, de a szülők kívánságára – amelyben minden bizonnyal közrejátszott az ingyenes taníttatás lehetősége, a családban élő katonai hagyományok emléke és a katonatiszti hivatás társadalmi megbecsültsége – a katonai hivatást választotta.

Stomm Marcel a hadapródiskolában is kitűnően tanult, s parancsnokai fölvételét javasolták a Ludovika Akadémiára. Az ehhez szükséges érettségi vizsgát a temesvári reáliskolában tette le jó eredménnyel.⁴⁶ 1908-ban kezdte meg tanulmányait a Ludovika Akadémián állami ingyenes helyen, s a hat félévből ötöt osztályelsőként végzett el. Jellemét tanárai így értékelték: „Hátározott, akaraterős, törekvő, nagy kötelességtudással, megbízható, jó befolyással.”⁴⁷ Magatartásáról az osztály jegyzékében ez olvasható: „Mintaszerű, igen szerény, igen jó modorú, céltudatos törekvéssel.”⁴⁸ Szorgalmának, képességeinek minősítése: „Igen jó tehetség, gyors felfogással, élénk emlékezőtehetséggel, szabatos előadással. Igen szorgalmas.”⁴⁹

1911. augusztus 18-án évfolyamelsőként 1. rangszámmal avatták gyalogsági hadnaggyá.⁵⁰ A kassai 9. honvéd gyalogezredben szakaszparancsnokként kezdte meg hivatásos katonatiszti szolgálatát. 1912-ben az ezred egyévi önkéntesi iskoláján tanított, a következő esztendőben pedig már sikeres fölvételi vizsgát tett a budapesti honvéd felsőbb tiszti tanfolyamra, amelynek elvégzése megnyitotta az utat a honvédtisztek előtt a vezérkari képesítést nyújtó Bécsi Hadiiskolára. Németnyelvtudásának fölfrissítésére és megerősítése végett Stommot 1913 novemberében áthelyezték az Egerben (Csehország) állomásozó császári és királyi 73. gyalogezredhez. 1914-ben került vissza a magyar királyi 9. honvéd gyalogezredhez, amellyel az első világháború kitörése után a frontra indult. Összesen 42 hónapot töltött különböző hadszíntereken. Katonai teljesítményeiért megkapta a III. osztályú Katonai Érdemkeresztet a hadidíszítményekkel és a kardokkal, valamint a Bronz és az Ezüst Katonai Érdemérmét a kardokkal.⁵¹ 1917-ben már mint százados⁵² elvégezte a laibachi vezérkari tanfolyamot.⁵³

A forradalmak alatt a Székely Hadosztály tisztjeként teljesített szolgálatot. 1919 áprilisában román hadifogságba került, de egy tisztársával – Füleky Dezső⁵⁴ – együtt júniusban megszökött, s a hónap végén jelentkezett Szegeden az ellenkormány szerveződő fegyveres erejébe. A Hadügyminisztérium hadműveleti osztályára osztották be. Ekkor ismerkedett meg Horthy Miklóssal, akinek hűségese híve lett.

Az ellenforradalom hatalomra kerülése után Stomm az elsők között lett a szerveződő Hadiakadémia hallgatója, amelyet 1921-ben sikeresen elvégzett. A Honvédelmi Minisztérium Elnöki D. (békevégrehajtó) osztályán dolgozott, 1924 és 1927 között pedig harcászatot és hadseregvezetést tanított a Ludovika Akadémián. Közben 1925 nyarán vezérkari törzstiszti vizsgát tett „B” eredménnyel, és 1926. május 1-én vezérkari szolgálatot teljesítő (vkszt.) őrnaggyá nevezte ki az államfő. A Ludovika Akadémiáról 1927 júliusában a Honvédelmi Minisztérium VI-2. (Honvéd Vezérkar főnöke) osztályára került, onnét azonban már novemberben hat hónapos időtartamra, nyelvtanu-

lásra Londonba vezényelték. Kiküldetésének letelte után a Honvédelmi Minisztérium VI-2. osztálya jugoszláv alosztályának a vezetését vette át, de alig egy év letelte után már Párizsban tökéletesíthette francianyelv tudását. Külföldi kiküldetései a katonai attaséi szolgálatra való felkészítést szolgálták. 1930 májusában tért haza Párizsból, ekkor a magyar királyi József nádor 2. honvéd gyalogezred budapesti zászlóaljának parancsnokává nevezték ki. Hat hónapos csapatszolgálata – minden korábbi beosztásához hasonlóan – kiváló minősítéssel zárult. Ezután ismét a Honvédelmi Minisztérium VI-2. osztályán teljesített szolgálatot, és készült fel a katonai attaséi feladatokra. 1931 februárjában vette át Londonba – de egyúttal Washingtonba is – szülő katonai attaséi beosztását. Három éven át tartó egyesült királyságbeli szolgálati ideje alatt Londonban élő rokonainál lakott, Washingtonban egyszer sem járt. Visszahúzódó életet élt, rendszeresen küldött jelentései alig különböztek a többi katonai attasé jelentéseitől, bár többször a szemére vetették, hogy jelentős eseményekről nem küldött jelentést a Honvéd Vezérkar főnökének. Még kiküldetésének évében, 1931-ben vkszt. alezredesi kinevezést nyert.⁵⁵

Hazatérése után, 1934 tavaszán a kecskeméti magyar királyi Zrínyi Miklós 7. honvéd gyalogezred I. zászlóaljának parancsnokává nevezték ki, 1936. november 1-jén lett ezredes, és egyidejűleg kihelyezték a vezérkari testületből. Ekkor ezredének lő- és fegyvertisztai beosztásába nevezték ki. 1937. május 1-től 1939. augusztus 1-jig a 7. honvéd gyalogezred parancsnokaként szolgált, azt követően pedig a magyar királyi 14. honvéd gyalogdandár parancsnoka volt. 1940. szeptember 1-jén tábornokká nevezte ki a Legfelsőbb Hadúr, Horthy Miklós kormányzó. Stomm seregtestével részt vett a Felvidék és a Délvidék visszacsatolásában. A Szovjetunió elleni háborúba való magyar bekapcsolódás után is dandárparancsnokként szolgált békehelyőrségben.

Kitüntetésként fogadta a korábban már jelezett hadtestparancsnoki kinevezését, amely addigi katonai pályafutása csúcspontjának számított.

Stomm Marcellt olyan állapotok fogadták az arcvonalon, hogy nem lehettek kétségei hadteste sorsát illetően egy esetleges szovjet támadás esetén.⁵⁶ Amikor az 1943. január 12-én megindult szovjet támadás elvágta csapatait a magyar királyi 2. honvéd hadseregtől, és Jány Gusztáv vezérezredes egyetértésével közvetlen német alárendeltségbe került, két héten át elfogadta új előljárójától, Siebert altábornagytól⁵⁷ a pusztulásra ítélt utóvéd szerepét. E szerep betöltése közben őt és csapatait német részről sorozatos méltánytalanságok érték, s rádöbben a harc folytatásának teljes értelmetlenségére, kilátástalanságára. Válaszút elé került: katonái megmentésének érdekében megtagadja Siebert további parancsainak teljesítését, vállalva ezzel egy esetleges fegyveres szembekerülés lehetőségét is, vagy leteszi a fegyvert a szovjet csapatok előtt. Reálisan ezzel a két megoldással számolhatott. Stomm vezérőrnagy azonban egy harmadik utat választott, melyet 1943. február 1-jén Krasznóje Olinban kiadott hadtestparancsnoksági parancsában közölt alárendeltjeivel:

„A m. kir. III. honv. hdt. 1943. jan. 12-től a Don-állások kézbentartásáért súlyos veszteségteljes harcokat vívott. Az Uriv-i áttörés következményeképpen a m. kir. 2. hds-től elválasztva a „Korpsgruppe” Siebert alárendeltségé-

be került. Ebben az alárendeltségben több mint 12 napon át biztosította a német 2. hds. tervszerű visszavonulásához szükséges időt.

A harcokban a magyar csapatok emberfeletti hősiességről tettek bizonyosságot. A mindinkább fellépő lőszer és élelemhiány, párosulva a szokatlan nagy hideggel, megtörte a védők ellenálló erejét. E perctől kezdve a német hadvezetés számára csak tehetélt jelentettünk. Előljáró parancsnokomnak ismételtlen bejelentettem csapataim helyzetét, kérve azoknak kivonását, és hátsóbb helyen való pihentetését és újból való szervezését. Sajnos ez nem történt meg, hanem lőszer, élelem és fedél nélkül a pusztá havon szenvedtették végig az orosz tél borzalmas éjszakáit. Láttam rajtatok, hogy napról napra sorvad testi és lelki erőtok, és hogy valamennyien a biztos pusztulás elé tekintünk. A német hadvezetés még az élelmet sem tudta biztosítani.

A mai nappal Siebert tábornok úrtól azt a parancsot kaptam, hogy vezesselek benneteket az Olim-pataktól nyugatra eső területre, ahol keresztül tudjuk magunkat nyugat felé törni. Azon az orosz hds.-en keresztül törni, amelyiken a német hds. teljesen felszerelt, teljes harcértékű hadosztályai sem voltak képesek.

E parancsot én nem tudom nektek továbbadni, mert nincs értelme, hogy az agyonfagyott, kiéhezett magyarok ezrei 10 töltnnyel puskánként, üres gyomorral, tehetetlenül pusztuljanak el.

A német hadvezetéség már a múltban kiadta a parancsot, hogy harcolni és a német hds.-nek szolgálatot teljesíteni akaró honvédeket átvesz, úgy bánnik velük, mint a többi szolgálatban álló népek fiaival.

A magyar nép történelmében többször előfordult már hasonló helyzetben, hogy egyes merész parancsnokok vezetése alatt még hihetetlen távol-ságra is áttörtek.

Ezek után kénytelen vagyok mindenkinek saját belátására bízni jövődjét, mivel élelmet, lőszert és végrehajtandó feladatot adni nem tudok.

A magyar haza mindenkor hálás szeretettel fog visszaemlékezni hős fiaira, akikhez hasonló sors csak keveseket ért a magyar nemzetben. Isten veletek magyar honvédek.

Gróf Stomm vörgy. hdt. pk.”⁵⁸

A magyar hadtörténelemben példa nélkül álló, vádiratnak is beillő drámai hangú parancsával Stomm vezérőrnagy lényegében föloszlatta hadtestét, sorsára hagyta katonáit. Egy válságba jutott ember kétségbeesett döntése volt ez, egy olyan emberé, aki összeroppant a kritikus helyzetben ránehezedő katonai és politikai felelősség súlya alatt. Nem akarta tovább kitenni katonáit az értelmetlen pusztulásnak, s volt bátorsága megtagadni német előljárójának a parancsát. Stomm döntése azonban nem katonai magatartásból fakadt, hiszen egy parancsnok soha, semmilyen körülmények között nem hagyhatja magára csapatait. Parancsából viszont eléggé egyértelműnek tűnik, hogy nem tartotta magát olyan „merész parancsnoknak”, aki képes kivezetni embereit a bekerítésből. Az pedig, hogy szembeforduljon a németekkel, illetve letegyje a fegyvert a szovjet csapatok előtt, és vállalja bármelyik lépés óhatatlan politikai következményeit, meghaladta erejét. Parancsa megrázó dokumentum emberi tisztességéről, egyedülálló elhatározása azonban csupán felemás lépés volt az adott helyzetben.

Stomm a parancs kiadása után szűkebb törzsével elindult a Siebert altábornagy által megadott nyugati irányba, és 1943. február 3-án elfagyott lábakkal szovjet hadifogságba került. Altábornagyi kinevezéséről már ott értesült.⁵⁹

A szovjet hadifogságban levő magyar katonák körében 1943 tavaszán felmerült a gondolata egy Magyar Nemzeti Bizottság létrehozásának. Voltak, akik úgy vélték, hogy a szovjet Vörös Hadsereg oldalán harcoló magyar katonai alakulatot – légiót kellene létrehozni, amelynek vezetését Stomm altábornagy láthatná el.⁶⁰

Stomm Marcel 1951. május 16-án tért haza a hadifogságból. Kihallgatása után rövidesen előzetes letartóztatásba helyezték, és vizsgálatot indítottak ellene: „...folytatólagosan elkövetett háborús bűntett” miatt készített ügyében vádiratot a budapesti központi katonai ügyészség. Vádpontok: a Délvidék megszállásakor öt polgári egyén agyonlövétése Szabadkán, a III. hadtest harcra kényszerítése a Dontól való visszavonulás során, több menekülő katona személyesen végrehajtott kivégzése 1942 végén.⁶¹ A halálos ítéletet kimondó határozatot követően, Péter Gábor altábornagy, az Államvédelmi Hatóság vezetője⁶² többek között ezt írta saját kezűleg a Stomm vallomására 1951. november 20-án: „Ebből a feljegyzésből is kiténik Stomm Marcel gazembersége ...köntörfalaz, szépítget és csúszómászómódra igyekszik a felelősség alól kibújni. Ezért külön akasztófát érdemel. Mégis mielőtt felakasztjuk, arra vonatkozólag még egyszer ki kell hallgatni, és azokról a részekről, amelyeket elismer, élesebben és konkrétan felvenni tőle a jegyzőkönyvet.”⁶³

Stomm ügyének többször elővétele után a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa az ítéletet kegyelméből életfogytiglani szabadságvesztés büntetésre változtatta, majd perújrafelvétel után a katonai bíróság 12 évi szabadságvesztésre ítélte Stommot.⁶⁴ 1954. augusztus 6-án kegyelemmel szabadult a váci fegyházból. 1956. augusztus 30-án feleségül vette Szurmay Blankát,⁶⁵ akivel Budapesten a Maros utca 14. száma alatt, illetve Budapest XVI. kerületében a Marx utca 23 szám alatt éltek.⁶⁶ 1963. május 24-én levélben fordult Kádár Jánoshoz,⁶⁷ a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkárához, egyben a Minisztertanács elnökéhez nyugellátást kérve. Kérélmét 1963. szeptember 10-én kelt válaszban elutasították.⁶⁸ 1968. április 25-én hunyt el Budapesten, a XVI. kerületben.⁶⁹

1989. május 30-án a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának Elnöki Tanácsa az ellene felhozott vádak alól felmentette.⁷⁰

A rövidítések feloldása

hds. – hadsereg

hdt. – hadtest

kir. – királyi

m. – magyar

pk. – parancsnok

s. k. – saját kezűleg

vkszt. – vezérkari szolgálatot teljesítő

vörgy. – vezérőrnagy

■ JEGYZETEK

1. Joachim Ribbentrop, Joachim, von (Wesel, 1893. április 30. – Nürnberg, 1946. október 16.) német diplomata, politikus, SS-főcsoportvezető. 1938. február 4. és 1945. április 29. között a Német Birodalom külügyminisztere.
2. Wilhelm Keitel, Keitel, Wilhelm (Helmscherode, 1882. szeptember 22. – Nürnberg, 1946. október 16.) hivatásos német katonatiszt 1901-től. Legmagasabb rendfokozata tábornagy (1940. július 19.) 1938. február 4. és 1945. április 26. között a német Véderő Főparancsnokság főnöke. A „titkos kormánytanács” tagja.
3. A tárgyalásokra vonatkozóan legújabban lásd: Szakály Sándor: *Két dokumentum a magyar királyi 2. honvéd hadsereg hadműveleti területre küldésének előzményeiről*. Honvédségi Szemle 2022. 3. szám (150. évf.) 130–139.
4. Szombathelyi (1934. május 19-ig Kanusz – másutt – Knauz) Ferenc (Győr, 1887. május 17 – Pérevárad /ma Petrovaradin, Szerbia/), 1946. november 4.) Hivatásos katonatiszt, vezérezredes. A magyar királyi Honvéd Vezérkar főnöke 1941. szeptember 6. – 1944. április 19 között. Életútjáról lásd: Dombrády Lóránd: *Szombathelyi Ferenc vezérezredes*. HM Hadtörténeti intézet és Múzeum, Bp., 2012.
5. A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. A Hadtörténelmi Intézet levéltárának anyagából összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Dr. Horváth Miklós. Második bővített kiadás. Zrínyi Kiadó, Bp., 1959. 52. (A továbbiakban: Horváth 1958)
6. Horváth 1958. 54.
7. A békehadrendbeli magyar királyi 2. honvéd hadsereg (Budapest) hadrendjébe a magyar királyi I. honvéd hadtest (Budapest), a magyar királyi II. honvéd hadtest (Székesfehérvár) és a magyar királyi VII. honvéd hadtest (Miskolc) tartozott. A kivonuló hadseregbe ezzel szemben a magyar királyi III. honvéd hadtest (Szombathely), a magyar királyi IV. honvéd hadtest (Pécs) és a magyar királyi VII. honvéd hadtest (Miskolc). A kivonuló hadtestek sereg- és csapatstestei egy része sem a békehadrendi volt. A hadsereg szerkezetére, történetére vonatkozóan lásd: Szabó Péter: *Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Kossuth Kiadó, Bp., 2019. (A továbbiakban: Szabó 2017) A hadrendre és a szűkebb parancsnoki karra: 567–592.
8. A mozgósításkor azt az igényt fogalmazták meg, hogy a hadműveleti területre kerülő hadseregben a sorállomány százalékos aránya ne lépje túl a 20 százalékot, és a Romániával határos területen elhelyezkedő magyar királyi VI. honvéd hadtest (Debrecen) és a magyar királyi IX. honvéd hadtest (Kolozsvár) területét az ne érintse. A magyar királyi honvédség egészében a sorállomány a mozgósított létszám 28 százalékát tette ki. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg esetében ez 1942 augusztusában 22,3 százalék, 1942 októberében 21,7 százalék volt. Lásd: Szakály Sándor: *Vita Nemeskürty Istvánnal*. In: Szakály Sándor: *Hadsereg, politika, társadalom*. Válogatott írások. Lánchíd Kiadó, Bp., 1991. 111–112.
9. Pálosi (1937-ig Kestler) Béla, Dr. (Újpest, 1908. május 25. – Budapest, 1964. január 10.) jogász, bír. 1945 és 1948. augusztus 10-e között a Budapesti Népbíróóság tanácselnökéként működött. Később különböző bír. tisztségeket töltött be, majd ügyvéd és jogtanácsos volt.
10. Jármay Zsigmond, dr. (Budapest, 1894. június 7. – Budapest, 1963. október 18.) Jogász, ügyvéd. 1945 után számos népbíróósági perben védő. 1958-ban ellene bűnvádi eljárás indult. „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés miatt” 1 év 8 hónap szabadságvesztésre ítélték.
11. Tildy Zoltán (Losonc, 1889. november 18. – Budapest, 1961. augusztus 1.), református lelkész, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt politikusa. 1945. november 15. – 1946. február 1.: Magyarország miniszterelnöke. 1946. február 1. – 1948. augusztus 3.: a Magyar Köztársaság elnöke.
12. Hautzinger Sándor (Lébény, 1885. november 21. /22.?!/ – Budapest, 1973. május 2.)
13. Budapest Farkasréti temető 1/6 (1/c) 2–16.
14. *Kivonat a Rajkai evangélikus egyházközség keresztelési anyakönyvéből*. IV. 122. Ezernyolcszáznyolcvanhárom. A kivonat a birtokomban.
15. Hadtörténelmi Levéltár (Budapest). (a továbbiakban HL) Ludovika Akadémia iratai 1902–1905. évfolyam avatottak.
16. Bachó László, dezséri (szerk.): *A magyar kir. Ludovika Akadémia története*. A magyar királyi honvéd Ludovika Akadémia kiadása. Bp., 1930. 932.
17. Nagy Vilmos, vitéz lőfő nagybacsoni (Parajd, 1884. május 30. – Piliscsaba, 1976. június 21.) Tényleges állományú honvédtiszt. Legmagasabb rendfokozat vezérezredes. 1942. szeptember 24-e és 1943. június 12-e között honvédelmi miniszter. Rövid életrajzi vázlatát lásd: Szakály Sándor: *Nagy Vilmos – az emberséges tábornok*. In: Faggyas Sándor (szerk.) *Protestáns hősök. Fél-*

- száz portré az elmúlt félévezred magyar történelméből. Press-Pannonica-Media – Amfipress. Bp., 2017. 262–265.
18. A Székely Hadosztály történetére vonatkozóan lásd: Gottfried Barna – Nagy Szabolcs: *A Székely Hadosztály története*. Gutenberg Kiadó, Csíkszereda, 2018. Második, bővített, javított kiadás.
19. A volt magyar királyi honvéd Hadiakadémia történetére vonatkozóan lásd: Oroszi Antal: *A magyar királyi honvéd Hadiakadémia története (1920–1945)*. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem. Bp., 2000.
20. Jány Gusztáv az első világháború éveit követő kitüntetések nyertje: Katonai Érdemkereszt III. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal (két ízben), Ezüst Katonai Érdemérem hadiszalagon, kardokkal (két ízben), Bronz Katonai Érdemérem hadiszalagon, kardokkal, német (porosz) II. osztályú Vaskereszt.
21. Vitézzé avatásának időpontja 1924. június 15. Vitézi igazolványa 894-924. *Vitézek Évkönyve 1927*. I. évf. József királyi herceg tábornagy fővédnöksége alatt szerkeszti Pekár Gyula. A „Vitézek Évkönyve” kiadása, Bp., é. n. 59.
22. A magyar királyi belügyminiszter Büm. 98.933/IX.-1924. szám alatt engedélyezte a névváltoztatást. Az engedély időpontja: 1924. június 17. HL Honvédelmi Minisztérium 1924. 8. osztály Elnöki 11.716, valamint a rajkai evangélikus egyházközség keresztelési anyakönyvének hivatkozott kivonata.
23. Horthy Miklós, vitéz nagybányai (Kenderes, 1868. június 18 – Estoril/Portugália/, 1957. február 9.) Tényleges állományú osztrák–magyar haditengerésztiszt. Legmagasabb rendfokozat altengernagy (1918. október 31.) A szegedi ellenkormány hadügyminisztere (1919. június 6. – 1919. július 12.), majd a Nemzeti Hadsereg fővezére 1920. március 1-ig. 1920. március 1-e és 1944. október 16-a között a Magyar Királyság államfője, kormányzó.
24. A magyar királyi honvéd Ludovika Akadémia 1931. október 1-jén kettévált. Két főcsoport jött létre. Az I. főcsoport 1939 után magyar királyi honvéd Ludovika Akadémia néven működött tovább, míg a II. főcsoportból jött létre a magyar királyi Bolyai János honvéd műszaki akadémia, illetve a magyar királyi Horthy Miklós – 1943-tól Horthy István – Repülőakadémia.
25. Gorondy-Novák (1932. május 30-ig Novák) Elemér (Budapest, 1885. február 23 – Cosquin/Argentína/, 1954. május 15.), tényleges állományú katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata vezérezredes. 1940. március 1-je és 1941. november 1-je között a magyar királyi 3. honvéd hadsereg parancsnoka. Életére és katonai pályafutására röviden lásd: Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Lexikon és Adattár. Ister Kiadó, Bp., 2003. Második, javított, kiegészített kiadás. 113–114.
26. Jány Gusztáv 1920 után elnyert kitüntetései: Magyar Érdemrend nagykeresztje hadiszalagon, kardokkal; Magyar Érdemrend nagykeresztje, Különös Dicsérő Elismerés Magyar Koronás Nagy Aranyérem újolag, Különös Dicsérő Elismerés Magyar Koronás Nagy Aranyérem, Magyar Érdemrend középkeresztje a csillaggal, Magyar Érdemrend tisztikeresztje, Nemzetvédelmi Kereszt, Háborús emlékérem kardokkal és sisakkal.
27. HL HM 1942. III. csoportfőnökség Elnöki 1.404
28. Nagy Vilmos nyugállományú vezérezredes, honvédelmi miniszter 1942. október 17-e és 19-e között szemlélte meg a magyar királyi 2. honvéd hadsereget.
29. Hitler, Adolf (Braunau am Inn, 1889. április 20. – Berlin, 1945. április 30.) Osztrák születésű német politikus. A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt vezetője, 1933. január 30-ától birodalmi kancellár, 1934. augusztus 2-ától birodalmi elnök. 1938. február 4-étől a német véderő (Wehrmacht) főparancsnoka és birodalmi hadügyminiszter is. 1941. december 19-étől a szárazföldi haderő (Heer) főparancsnoka is.
30. A parancsot lásd: Horváth 1958. 121.
31. Az 1943. január 1-je és 1943. április 6. közötti veszteségi adatokat lásd: Szabó 2017. 656–657. A korábbi veszteségekre vonatkozóan 620–628.
32. Jány 1943. január 24-i hadseregparancsát teljertartalmúlag első ízben Szakály Sándor adta közre (Szakály Sándor: *Három dokumentum a magyar 2. hadsereg doni katasztrófájáról*. Hadtörténelmi Közlemények 1981. 4. sz. 638–642. Addig csak részletek közöltek belőle. Vö. Horváth 1958. 179–180.
33. Erre vonatkozóan lásd: 30. számú hadseregparancs: Szabó 2017. 652–653. Az 1943. január 24-i hadseregparancs hatálytalanítására: Szabó 2017. 654., valamint a 45. számú hadseregparancs: Szabó 2017. 654–656.
34. Jány Gusztáv felelőse David Anna (? – Németország, 1945. július 10.)
35. Vörös János, vitéz nemes (Csabrendek, 1891. március 23. – Balatonfüred, 1968. július 23.) Tényleges állományú katonatiszt, legmagasabb rendfokozata vezérezredes. 1944. április 19. és 1944. októbert 16. között a magyar királyi Honvéd Vezérkar főnöke. 1944. december 22-e és

1945. november 15-e között az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi minisztere, 1944. december 23-a és 1946. február 21-e között a Honvéd Vezérkar főnöke (is).
36. A lefokozásról és a kicsapásról szóló rendelet mintegy négy hónappal annak hatályosulása után jelent meg. Honvédségi Közlöny, 1945. 18. sz. (1945. október 1.) 170.
37. Jány Gusztáv 1945. május 1-e és 1945. október 7-e között az amerikai katonai hatóságok őrizetében volt. Magyarországra történt visszaszállításakor, 1945. október 7-én vették őrizetbe Kaposvárot.
38. Pálffy (Oesterreicher, majd 1945-ig Pálffy-Oesterreicher) György (Temesvár, 1909. szeptember 16. – Budapest, 1949. szeptember 24.) Tényleges állományú honvédtiszt. Főhadnagy. 1939-ben kivált a magyar királyi honvédségből és lemondott a rendfokozatáról. 1945-től a Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Osztályának vezetője, a Határőrség parancsnoka, majd a Honvédség felügyelője, honvédelmi miniszterhelyettes. 1949-ben koholt vádak alapján halálra ítélték és kivégezték.
39. Ravasz László (Bánffyhunyadi, 1882. szeptember 29 – Leányfalu, 1975. augusztus 6.) Református lelkész, 1921 és 1948 között dunamelléki református püspök, a Magyar Tudományos Akadémia tagja (1925–1948).
40. Major Ákos (Major-Maróthy), dr. (Újpest, 1908. május 23. – Budapest, 1987. május 26.) a magyar királyi honvédség tényleges állományú honvéd hadbíró tisztje 1945-ig. Legmagasabb rendfokozata hadbíró százados. 1945-ben a Budapesti Népbíróság, majd 1946 és 1948 között a Népbíróságok Országos Tanácsának az elnöke. Később különböző bírói tisztségeket töltött be, illetve ügyvédként dolgozott.
41. Major Ákos, dr.: *Népbíráskodás forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései.* Sajtó alá rendezte és az előszót írta: Zinner Tibor. Műnerva Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1988. 446.
42. Dömötör (1928-ig Schreiber) János, vitéz (Komárom, 1889. február 11. – Budapest, 1972. június 27.) Tényleges állományú honvédtiszt. Legmagasabb rendfokozata altábornagy 1942. április 1.) A magyar királyi III. honvéd hadtest parancsnoka 1942. június 30. – 1943. november 15. (A parancsnoki teendőket Stomm beérkeztét követően 1942. december 6-án adta át.)
43. Stomm Marcel családjára vonatkozó adatokat itt és a továbbiakban is lásd: Hadtörténelmi Levéltár (Budapest), Filmtár 1729. (A továbbiakban HL Filmtár 1729.)
44. Habsburg-Lotharingiai József (Bécs, 1741. március 13. – Bécs, 1790. február 20.) II. József néven magyar király (1780–1790) és a Német-római Birodalom császár (1765–1790).
45. HL Filmtár 1729.
46. A magyar királyi honvéd Ludovika Akadémiára 1898-at követően sikeres érettségi vizsgát követően lehetett jelentkezni. a honvéd hadapródiskolák növendékei közül az első három évfolyamot kiváló eredménnyel végeztek is jelentkezhetek előljáróik javaslatára felvételre, de polgári középiskolában – gimnázium vagy reáliskola – „érettségi vizsgálatot” kellett tenniük. Érettségi nélkül a három évfolyamos honvéd főreáliskolából lehetett bekerülni a Ludovikára.
47. HL Ludovika Akadémia iratai. Osztálylajstrom 109/1910. II/c. osztály
48. HL Ludovika Akadémia iratai. Osztálylajstrom 1908/1909. I/c. osztály.
49. Uo.
50. *A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története.* Szerkesztette: dezséri Bachó László. A magyar királyi honvéd Ludovika Akadémia kiadása, Bp., 1930. 939.
51. Stomm az Ezüst Katonai Érdemérmét kardokkal két ízben kapta meg, és kiérdemelte a Károly-csapatkeresztet, valamint a porosz (német) Vaskereszt II. osztályát az I. világháborús teljesítményéért.
52. Századossá 1917. november 1-jével nevezte ki az uralkodó.
53. A világháború évei alatt a vezérkari tisztképzés szünetelt az Osztrák–Magyar Monarchiában. A Császári és Királyi Hadiiskola 1915 elején beszüntette a működését. A kieső vezérkari tisztú utánpótlás biztosítására 1917-ben Laibachban (ma Ljubljana, Szlovénia) néhány hetes vezérkari tanfolyamot indítottak. 1915-ben a körülfárt Przemyslben volt még ilyen tanfolyam, illetve 1918-ban Belgrádban.
54. Füleky (192?-ig Füleki) Dezső, vitéz (Törökbecse, 1887. május 9 – Budapest, 1975. szeptember 2.) tényleges állományú császári és királyi katonatiszt 1918 előtt. Legmagasabb rendfokozata magyar királyi honvéd altábornagy (1939. November 1.) 1919-ben mint a Székely Hadosztály vezérkari főnökének helyettese esett román hadifogságba. Stomm Marcellel együtt szökött meg onnét, és jelentkezett Szegeden a Nemzeti Hadseregbe szolgálattételre.
55. Alezredesi rangja. 1931. november 1.
56. A magyar királyi III. honvéd hadtest helyzetére és harcaira vonatkozóan lásd. Szabó Péter: *Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története 1942–1943.* (Budapest, 2017.) Kossuth Könyvkiadó. 372–388. valamint 508–543. old. (A továbbiakban Szabó 2017.)

57. Siebert, Friedrich (Ludwigshafen, 1888. július 7 – Würzburg, 1950. május 13.) A német Wehrmacht tábornoka. Legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok (1943. május 1.). 1942. október 10-től a német 2. hadsereg 57. gyaloghadosztályának parancsnoka altábornagyi rendfokozatban. 1943 januárjában kisebb német csapattestekből és a magyar királyi III. honvéd hadtestből létrehozott „Siebert csoport” parancsnoka, majd 1943., február 20-a és 1943. október 1-e között a német XIII. hadtest parancsnoka.
58. A parancsot legutóbb közölte: Szabó 2017. 651. old.
59. Altábornagy 1943. február 1. (5. rangszám). Beosztásából 1943. május 15-tel mentette fel az államfő.
60. Az ún. „magyar légióra” és abban Stomm szerepére vonatkozóan lásd: Szakály Sándor: *Stomm Marcel és a „magyar légió”*. Mozgó Világ, 1984. 6. szám. 67–74. old.
61. A vádirat másolata a birtokomban.
62. Péter (Eisenberger Benjamin) Gábor (Újfehértó, 1906. május 14. – Budapest, 1993. január 23.) Szabósegéd, az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja, egyik vezetője. 1945 után a magyar államvédelmi szervezet Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztály, Belügyminisztérium Államvédelmi Osztály, Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóság, Államvédelmi Hatóság – vezetője, 1953-ig. Legmagasabb rendfokozata altábornagy.
63. HL Filmtár 1729. A Budapesten, 1951. november 20-án készült feljegyzés.
64. HL Kb. 3062/1951.
65. Báró uzsocki Szurmay Blanka (Budapest, 1902. február 12. – Budapest, 1993. július 23.)
66. HL Kb. 3062/1951.
67. Kádár (?-ig Csermanek) János (Fiume, 1912. május 26. – Budapest, 1989. július 6.) írógépműszerész, az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja, egyik vezetője. 1945 után számos állami és párttisztviselője. Az adott időben a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára és a Minisztertanács elnöke.
68. HL Kb. 3062/1951.
69. Budapest XVI. kerületi anyakönyv 138/1968. A kivonat másolata a birtokomban.
70. Stomm Marcel nem bűnös. Magyar Távíratí Iroda. 1989. május

KOVÁCS VILMOS

A MAGYAR KIRÁLYI 2. HONVÉD HADSEREG FEGYVERZETE A KELETI HADSZÍNTÉREN 1942–1943

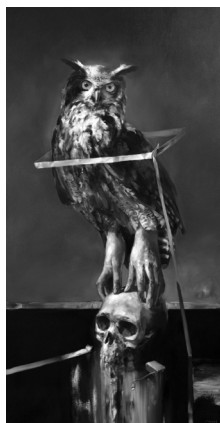
A magyar haderő az 1941. júniusi hadba lépésekor sem szervezetileg, sem felszerelésében nem állt készen egy, az ország teljes erejét követelő – legfőképpen a határainkon kívül – megvívandó háborúra. A Győri Program kedvező hatásai már érződtek, ugyanakkor komoly technikai elmaradást kellett volna behoznia a hadvezetésnek. Nem maradt idő kifuttatni a lelassult fegyverzeti programokat sem. A területgyarapítások időszaka 1938–1941 között már rámutatott az alapvető hiányosságokra a haderő felszereltsége terén.

A hadba lépés olyan három hadseregből, hozzávetőleg félmillió katonából álló haderőt ért, amelynek fegyverzete és felszerelése sem mennyiségében, sem minőségében nem volt összemérhető a nagyhatalmakéval. A kilenc hadtest fegyverzete és felszerelése korántsem volt egyforma, illetve mennyiségbeli eltérések is adódtak. A visszatért területeken felállított hadtestek fegyverzetét a magyar hadiiparnak elő kellett állítani, vagy azokat külföldről beszerezni a már meglévő hét hadtest hiányos felszerelésével párhuzamosan, amely nagyon komoly feszültségeket okozott a fegyverzeti ellátásban.

A magyar haderő felépítése hadsereg- és hadtestszinten 1942-ben:

1. hadsereg:

- VI. hadtest (Debrecen)

...az amúgy is gyengén motorizált hadsereg teljes gépjárműparkjának közel 80%-a odaveszett. Mindez azonban jelentéktelen veszteség ahhoz képest, amely az emberi életekben keletkezett. Jóval több, mint százezer katonánk halt hősi halált, esett fogságba vagy tűnt el a 2. honvéd hadsereg 1942–1943-as hadműveletei során.

- VIII. hadtest (Kassa, 1939. január 23-tól)
- IX. hadtest (Kolozsvár, 1940. november 15-től)

2. hadsereg:

- I. hadtest (Budapest)
- II. hadtest (Székesfehérvár)
- VII. hadtest (Miskolc)

3. hadsereg:

- III. hadtest (Szombathely)
- IV. hadtest (Pécs)
- V. hadtest (Szeged)

A magyar haderőt sohasem a nagyhatalmak ellenében készítették fel, hiszen ez irreális elvárás lett volna, így nem is szabad összehasonlítani a Magyarországnál jóval nagyobb haderőkkel. A magyar haderő értékelésekor azt kell figyelembe venni, hogy azt a szomszédos kisantant-országokkal szemben készítették fel, az esetleges területi igények, vagyis a revízió aláátmasztására, valamint az ország határainak megvédésére. Nem készült tehát olyan hadműveletre, amelyet határainktól 1500–2000 km-re, a magyarországtól markánsan eltérő katonaföldrajzi és időjárási viszonyok között kellett megvívni.

A magyar és a német politikai és katonai vezetés 1942. január 22-ei megállapodása értelmében a magyar hadvezetésnek kilenc gyalogdandárt (1942. február 17-étől könnyűhadosztályt), egy páncélosadosztályt és egy repülőköteléket kellett kiküldenie a keleti hadszíntérre. Ezzel a Honvédség seregteteinek több mint fele kapcsolódott be a második világháború hadműveleteibe.

Egy hadtest szervezete (1942. február 12-től, elvi létszáma mozgósítást követően 50 000 fő). Hadtestközvetlenek: egy-egy tábori és légvédelmi tüzérszázad, utászszázad, híradószázad. Három gyalogos seregtest, akkori megnevezéssel könnyűhadosztály.

A könnyűhadosztály állt:

- két gyalogezred
- tábori tüzérezred
- légvédelmi gépágyús üteg
- felderítőosztály
- utászszázad
- híradószázad

egyéb közvetlenek és a logisztikai ellátást szolgáló vonatcsapatból.

A hadosztályok harcértéke szovjet, német és magyar oldalon is a hadműveleti tervezés egyik fontos eleme volt, ezért a gyalogos-, vagy lövészadosztályok összehasonlításának van értelme. Mérvadó lehet a hadosztályok létszáma, amely a két gyalogezredből álló magyar könnyűhadosztályok hátrányát mutatja.

Létszámok:

- magyar könnyűhadosztály (közvetlenekkel együtt) kb. 13 500 fő,
- német gyaloghadosztály kb. 13 500 fő,
- szovjet lövészadosztály kb. 13 000 fő.

A magyar könnyűhadosztály csak hat, míg szovjet lövészhadosztály kilenc, a német hadosztály pedig tizenegy zászlóaljból és egy utász zászlóaljból – amely harcértékben erősebb volt – továbbá egy felderítő zászlóaljból állt.

A zászlóaljaknál nem pusztán a létszám jelentett mennyiségi hátrányt a magyar gyalogság vonatkozásában, hanem a zászlóaljakhoz rendelt nehézfegyverek száma és tűztámogatása is sokkal kisebb volt a szükségesnél. Az egy főre vetített fegyverek aránya jelentős hátrányt mutatott a magyar hadosztályoknál.

Fegyver	magyar	német	szovjet
Golyószóró	222	454	352
Géppuska	92	118	114
Géppisztoly	Változó (kevesebb, mint a német és szovjet)	876	639
Nehézpuska 12.7 mm	0	36	9
Nehézpuska 20 mm	38	99	279
Gránátvető 50 mm	36	87	76
Aknavető 82 mm	40	54	76
Aknavető 120 mm	0	0	18
Páncéltörő ágyú 37-47 mm	36	24	36
Páncéltörő ágyú 50 mm	4	6	0
Páncéltörő ágyú 75 mm	3-4	10	12
Könnyű gyalogsági löveg (75 mm – 105 mm)	0	24	0
Könnyű löveg (75 mm – 105 mm)	16	36	20
Közepes löveg (122 mm – 152 mm)	8	12	12

A hadosztályok főbb fegyverei¹

■ A magyar királyi 2. honvéd hadsereg a németek által kikényszerített mozgósításakor és felállításakor a hadvezetés – nyomatékositva a németek irányába, a részükről ígért nehézfegyverzet mielőbbi átadását – a teljes haderőben meglévő gyalogsági nehézfegyverek, a tábori és légvédelmi tüzérségi eszközök és egyéb felszerelések felét csoportosította a 2. hadsereg számára, amely így hazai viszonyokhoz mérten jelentősen megerősödött.

Az 1942. február 10-ei – 2. hadsereget érintő – honvédelmi miniszteri rendelet szerint:

„A szóban forgó alakulatok kellálladékát³ teljes mértékben fel kell tölteni. A rendelkezésre álló hadianyag közül hadi használhatóság szempontjából a rendelkezésre álló legjobbat kell adni.”

A szándékosan – a lehetőségekhez mérten is – gyengén felszerelt és úgy a frontra küldött hadsereg évtizedeken át belénk sulykolt toposza egyszerűen nem igaz.

A doni hadsereget a magyar viszonyok között a legjobb fegyverzettel és felszereléssel látták el. Azt, hogy ez mire volt elég a szovjet fegyverekkel szemben, az 1942. nyári–ősz és az 1943. téli hadműveletek eldöntötték.

A 2. hadsereg fegyverzetét és felszerelését illetően még a haderő felső vezetésében is jelentős eltérés volt. Ezt a nézetkülönbséget talán leginkább az alábbi két kijelentés mutatja meg számunkra:

„Felfegyverzés tekintetében nyugodtan állíthatjuk, hogy az elvonuló hadsereg mindazon korszerű fegyverekkel kellő számban rendelkezik, amellyel bármilyen ellenféllel szemben felveheti a harcot, és nem marad el semmiféle hadsereg mögött.”⁴

„A mi úgynevezett könnyűhadosztályunk bakancstalpon járó eszköz, amelynél nemcsak sok korszerű eszköz hiányzik, hanem teljesen hiányzik a korszerű szállító eszköz.”⁵

A magyar királyi 2. honvéd hadsereg magyar, illetve német forrásból átadott fegyverzete A gyalogság alapvető fegyverzete

■ A magyar könnyűhadosztályok gyalogságának alapvető fegyvere a különféle puskák voltak. Az első világháborúban alkalmazott Mannlicher-rendszerű puskák modernizálása során azokat az 1931 M 8 mm korszerű puskatöltény tüzelésére alakították át. A nagyobb teljesítményű puskákat a Fegyver- és Gépgyár Rt. szállította. Az átalakítást a fegyvereken a töltényűr fölé beütött „H” betűvel igazolták. A Fegyvergyár Rt. 1935-ben egy új ismétlőpuskával állt elő, amely egyszerűbb gyártása és műszaki paraméterei miatt felülmúlta elődjét. A 2. hadsereg gyalogos bakái már ezzel, az 1935 M puskával indultak a hadműveleti területre.

A puskás rajokban a svájci Solothurn-eredetű 1931 M 8 mm golyósórót rendszeresítették, amelyet a Danuvia Rt. biztosított a gyalogság számára. A svájci beszerzési vonalat erősítve rendszeresítették a szintén Danuvia-gyártó hátterű 1936 M 20 mm nehézpuskát. A gyalogság páncélelhárító képességének megteremtése érdekében szolgálatba állított repesz- és páncéltörő töltényekkel ellátott fegyver az 1942-es Szovjetunió elleni hadjáratban már a könnyűharckocsikkal szemben sem állta meg a helyét. A gyalogság – nagy pontosságát kihasználva – inkább ún. „pontlövő” fegyverként alkalmazta.

A géppuskás alegységek a vízhűtéses, vászonhevederes adogatású 1907/31 M 8 mm Schwarzlose-géppuskákkal voltak felszerelve. A logisztikai ellátás szempontjából rendkívül fontos volt, hogy a puska, a golyósóró, és a géppuska azonos 8 x 56R puskatöltényt tüzelt, amelyet magyarországi utánszállítással biztosítottak a csapatok számára.

A tiszteket és altiszteket a magyar gyártású, Browning-rendszerű 1929 M és 1937 M 9 mm űrméretű öntöltő pisztolyokkal látták el.

A 2. hadsereg gyalogsági fegyverzetének egyik legsúlyosabb problémáját a sorozatlövő kézfegyverek hiánya jelentette. Bár a géppisztolyok fontosságát felismerve hadvezetés 1939-ben rendszeresítette a Danuvia Rt. a Király Pál nevét viselő géppisztolyát, de a gyártás nem fedezte a szükséges igényeket. Az égető hiányt enyhítendő, 1942-ben a keleti hadszíntérre induló csapatok szakasz- és rajparancsnoki állománya, valamint a gépkocsizó lövészek egy része német 1940 M 9 mm MP-40 (sok esetben, pontatlanul Schmeissernek nevezett) géppisztolyokat kapott. A néhány ezer átadott géppisztoly csak töredéke volt a szükséges és a megígért mennyiségnek.

A lőszerellátás amúgy sem egyszerű rendszerébe így két újabb – eddig még nem használt – tölténytípus került. A Király-géppisztolyok ugyanis 9 x 25 mm Mauser-export, míg a német géppisztolyok 9 x 19 mm Parabellum pisztolytöltényt tüzeltek.

A 2. hadsereg lőszerellátása egyébként is komoly logisztikai feladat volt, mivel a szövetséges német hadiipar nem gyártotta a magyar kézfegyverek által használt töltények többségét. A lőszerutánpótlást nem lehetett az élelmezéshez hasonlóan a német ellátással megoldani. Ekkor már a Fegyver- és Gépgyárban gyártották a – 1942-ig a németek számára gyártott – Mauser-puskából kifejlesztett az 1943 M 7,92 mm ismétlőlőpuskát, de ez még nem került a doni hadsereg ellátásába.

A gyalogság fegyvereit illetően fontos szerep jutott a kézigránátoknak, amelyek a II. világháborúban már nélkülözhetetlen részét képezték a jól felszerelt katonának. 1942 tavaszán még legnagyobb mennyiségben – más magyar típusok mellett – a csapódó gyújtóval működő 1936 M Vécsey-gránát volt rendszerben. Emellett – jelentős mennyiségben – a fronton átadott német 1924 M nyeles és 1939 M tojás formájú kézigránátok egészítették ki a magyar gyalogos katona harci lehetőségeit.

Az 1936 M gránát nyílt célok elleni hatékonysága mellett alkalmatlan volt páncélosok és erődítések elleni közelharcra, gyakran pedig – puha talajra vagy hóba csapódva – nem robbant fel. A magyar 1942 M égőgyújtós kézigránát már jelentős javulást hozott e téren, de csak jóval később került tömeggyártásba.

A gyalogoszázadok és zászlóaljok szervezeteiben egyaránt helyet kaptak a meredek röppályán tüzelő gránát- és aknavető. A 45° fölötti lőszög egyben azt is jelentette, hogy az aknagránátok is meredeken csapódtak a célba. Ezáltal veszélyesek a felülről nyitott árkokban, horhosokban, fedezékben lévő gyalogságra és egyéb tűzfegyverekre.

A magyar haderő a puskás századok nehézfegyverszakaszában két 1939 M 5 cm gránátvetőt rendszeresített. A magyar fejlesztésű fegyver hatékonyan támogatta a gyalogság harcát.

A nagyobb, 1936/39 M 8 cm könnyű aknavetőket a gyalogos zászlóaljok nehézfegyver, valamint a gyalogezredek aknavető századaiba szervezték (négy, illetve nyolc aknavető). A gyalogság harcának tűztámogatására az aknavető elsőrangú fegyvernek bizonyult, mennyiségük azonban jelentősen alatta maradt a szovjet vagy a német zászlóaljakat és ezredeket tekintve, nem beszélve arról, hogy ebben az időben, a rendkívül hatékony 12 cm űrméretű közepes aknavető teljesen hiányoztak a magyar haderőből. Ezzel szemben a szovjetek nagy veszteségeket okoztak a magyar csapatoknak a kiválóan alkalmazott aknavetőikkel.⁶

A gyalogság fegyvereinek problémáiról a 2. hadsereg téli védelmi hadműveletével kapcsolatosan figyelemre méltó adalékot találunk Érsek Albert alezredes, a magyar királyi 51. honvéd gyalogezred II. zászlóaljparancsnokának 1943 áprilisában utólagosan felterjesztett harctudósításában. A zászlóaljparancsnok szerint zászlóalja a Scsucsjétől délnyugatra tartalékban volt elhelyezve, és három feltöltött lövész- és egy géppuskásszázadból állt. A gyalogsági puska állományból a zászlóaljánál 130 darab hiányzott az áttörés időszakában, amelynek javítása vagy pótlása már folyamatban volt, de még nem kapták meg. A nehézgyalogsági fegyverekkel fel volt töltve a zászlóalj.

A géppuskák az általuk okozott nagy füst miatt – a zászlóaljparancsnok véleménye szerint – nem feleltek meg a célnak, különösen az orosz aknavetők nagy létszámát és pontosságát tekintve, amelyeknek kiváló célpontokat nyújtottak. Az orosz géppisztolyok technikai adottságuk miatt messze felülmúlták a sajátot.

A puskák, bár békében kiválóan megfeleleltek, orosz viszonylatban, a nagy hidegben inkább precíz műszereknek tűntek, mint használható puskáknak. Az alezredes szerint néhány homokszemcse is működésképtelenné tette a závarzatot, télen pedig a hó bejutása után fagyottan nem lehetett mozgatni a zárat, illetve a kenőanyagként használt zsír is megdermedt.⁷

A legnagyobb szárazföldi tüzerő a tüzérség

■ A magyar könnyűhadosztályok a német és a szovjet hasonló seregtestekhez mérten szinte mindenben, így a tüzérségben és a páncélelhárításban is jelentősen gyengébbek voltak. A magyar hadosztályok 24 rendszeresített lövege számban és minőségben elmaradt a szovjet lövészhadosztályok 32, különösen a német hasonló egységek 48 lövege mögött.

A tüzérség elméleti szakemberei és parancsnokai pontosan látták a könnyűhadosztály tűztámogatásának hiányosságait, így a kiválóan képzett tüzértiszt Csataj Lajos tábornok, későbbi honvédelmi miniszter.

Csataj 1941. február 1-jén keltezett javaslatában a Honvédtüzérség lövegszámának 25%-os növelését kérte:

„A tábori tüzérséget feltétlenül tovább kell fejleszteni, mert az viszonylagosan is sokkal gyengébb, mint bármely más minket környező államé. Ha ebben az évben nem szánjuk rá magunkat egy a tervezethez hasonló, legalábbis 20-25%-os fejlesztésre, akkor a következő évben – miután még jobban lemaradtunk – egyszerűen egy még nagyobb %-os fejlesztés lenne szükséges.”⁸

Csataj meglátásai, jórészt be is igazolódtak a magyar hadsereg hadműveletei során már 1942-ben.

A honvédelmi miniszter 1942. február 10-én kiadott rendelete értelmében alakították ki a 2. hadsereg tüzérségét, hadosztály-, hadtest- és hadseregtagozatban egyaránt.

A könnyűhadosztályok tüzérsége

■ A könnyűhadosztályok tábori tüzérezredei két osztályból alakultak meg. Az első osztályban rendszerint két négylöveges üteg volt:

1. üteg – 1905/08 M 8 cm tábori ágyú
2. üteg – 1937 M 10,5 cm tarack

A tüzérezred második osztályát már négy négylöveges üteg alkotta:

- 3. üteg – 1914 M 10 cm tábori tarack
- 4. üteg – 1914 M 10 cm tábori tarack
- 5–6. üteg – 1914/39 M 15 cm közepes tarack⁹

Az ezred mind a 24 lövegét kivétel nélkül lovakkal vontatták. A gyalogezredek – észelve a tüzérség nagybani hiányát – mind emellett ún. kísérő 1905/08 M 8 cm lövegekkel felszerelt könnyű ágyús tábori ütegekkel látták el. Ezek feladata a gyalogezredek közvetlen irányzású tűzzel való támogatása volt. Így, ha nem is szervezetszerűen, de megerősítve a lövegek száma elérte a hadosztályonkénti 32-t.

A 8 cm ágyúkat a hadműveletek során lecserélték, az 1897/1938 M páncéltörő ágyú 1942 júniusától fokozatosan váltotta le az addig kísérő lövegként alkalmazott 1905/08 M könnyű tábori ágyúkat. Ez a váltás minőségi javulást hozott a gyalogezredek páncéltörő ágyús ütegeinek hatékonyságát illetően. Ettől kezdve az ezredparancsnok kezében komoly páncéltörő kapacitás állt rendelkezésre. A két szakaszból (2-2 löveg) álló üteg 800–1000 méter szélességű sávban bontakozott szét, amely így kellőképpen lefedhetett harcokcsiveszélyes irányokat.¹⁰

A hadtest közvetlen tüzérsége

■ A három gyaloghadosztályt magában foglaló hadtest is rendelkezett tüzérséggel, amely fölött a hadtest parancsnoka diszponált. A hadtest tüzérparancsnokának javaslata alapján a hadtest tüzérségének tűzével támogathatta a főerőkifejtés irányába harcoló hadosztályt.

A hadtest közvetlen tüzérség egy fogatolt, illetve egy gépvontatású közepes tarackos tüzérosztályból állt. A fogatolt tüzérosztályok két üteget 4-4 darab 1914/39 M 15 cm közepes tarackkal, a gépvontatású tüzérosztályok két üteget pedig szintén 4-4 darab 1931 M 15 cm vontatott közepes tarackkal szerelték fel. Nagy tűzerő, de a hadtest így is csak 16 löveggel rendelkezett közvetlenül, amely nem nyújtott megfelelő tűzerőt a támogatandó hadosztályok számára.¹¹

A hadtest közvetlen huszárütegek négy 1905/08 M 8 cm könnyű tábori ágyúval alakultak meg.¹²

A 2. hadsereg tábori tüzérségi löveganyaga¹³

A hadsereg közvetlen tüzérsége

■ A 2. hadsereg közvetlen alakulatait a magyar hadvezetés nem tudta olyan mértékben ellátni fegyverzettel, mint ahogy ezt a könnyűhadosztályoknál megtette. A 101. gépvontatású nehéz tüzérosztály így csak két üteggel, ütegenként kettő-kettő 1939 M 21 cm olasz gyártmányú nehéz tarackkal vonult el, amelyeket olasz Breda vontatóval mozgattak. A vontatók a Don folyóhoz való kijutás során csak akadozva tudták követni az előrenyomulást.

A 2. hadsereg kötelékébe vezényelt 150 gépvontatású nehéz tüzérosztály három üteget az előírt hat helyett egyaránt csak négy-négy 1931 M 10,5 cm löveggel szerelték fel. Vontatásukat Pavesi P4-100 járművekkel oldották meg, amelyek lassúságuk ellenére jól teljesítettek a sáros utakon.¹⁴

A löveg					
Űrmérete (cm)	Típusa	Neme	Legnagyobb lőtávolsága (km)	Szállítási mód	Tűzkészség ideje (perc)
8	1905/08 M	könnyű táborigyű	9,4	hatos fogat	
	1918 M		8,9		
10	1914 M	könnyű táborigyű	8,9		
	1937 M		10,8		
	1931 M	közepes gyű	19,5	gépvezetés két egységben	20-30
15	1914/35 M	közepes tarack	10,7	fogatolt	20-30
	1914/39 M				
	1931 M		14,6		
21	1940 M	nehéz tarack	15,1	gépvezetés két egységben	30-60
30,5	1916 M	nehéz mozsár	12,5		4 óra

A haderő két, 1911/16 M és 1916 M 30,5 cm nehéz mozsárát – a 2. hadsereg tüzérségének megerősítése céljából – 1942. december végén szállították ki a hadműveleti területre.

A 7. könnyűhadosztály tüzérezredének 1943. január 1. – február 28. közötti harctudósítása arról tanúskodik, hogy a hadosztály sávjában megerősítésként a 151. gépvezetésű nehéz mozsárüteg is tevékenykedett, amely egy 1916 M 30,5 cm mozsárból állt.¹⁵ Ez különösen érdekes a tekintetben, hogy a nagy űrméretű löveg elsősorban erődök rombolására készült, különösen nagy hatóerejű gránátjai rendkívül drágák voltak. A nehéz tüzérségi tűz hiánya indokolhatta csupán a kiszállításukat.

Az 1. táborigyű pánceleshadosztály 1. és 5. gépvezetésű tarackos tüzérsztyála egyaránt három-három üteggel rendelkezett, melyekbe négy-négy 1937 M 10,5 cm (Göring) könnyűtarackot állítottak be.

A hídfőcsaták még tartottak 1942. szeptember 1-jén, amikor a táborigyű tüzérség vesztesége már jelentős volt:

- 8 cm-es könnyűgyű – 2 db
- 10 cm-es könnyűtarack – 7 db
- 10,5 cm-es tarack – 3 db
- 15 cm-es tarack – 11 db

Az 1942. szeptember 1-jén kelt, Rakovszky György vezérőrnagy vezérkari főnök (1942. július 20. – szeptember 6. között) által jegyzett feljegyzés szerint a németek a 2. hadsereg számára kilátásba helyezték 17 könnyűtarackos üteg lövegeanyagának átadását (68-10,5 cm tarack), de ezt nem teljesítették. Az elmaradt tüzérsztyált a németek úgy pótolták, hogy öt német tüzérsztyált rendeltek a 2. hadsereg megerősítésére. Ezek az osztyályok nagyon hatéko-

nyak voltak, de nem oldották meg az addigra harcokban már elvesztett lövegek pótlását. Mindezek fölött a 2. hadsereg továbbra is igényt tartott 44 db német 1918 M 10,5 cm könnyűtarack szállítására, a doni védelmi vonal déli szárnyán lévő könnyűhadosztályok megerősítéséül.¹⁶

A 2. hadsereg légvédelmi tüzérsége

■ A gyalogezredeknel a repülőket elleni harcról a gyalogság rendszeresített fegyvereivel kellett gondoskodni. Éppen ezért a golyószórókat légvédelmi állvánnyal látták el, amely alkalmassá tette ezeket a fegyvereket az alacsony támadó repülőgépek elleni harcra.

A gyaloghadosztályok légvédelmét – a gyalogság fegyverei mellett – hat darab 1936 M 4 cm légvédelmi gépágyúval felszerelt üteg volt hivatva megoldani.¹⁷

A hadtest közvetlen légvédelmi tüzérosztályok egy ágyús – négy darab 1929 M 8 cm légvédelmi ágyú – és egy gépágyús – négy darab 1936 M 4 cm légvédelmi gépágyú – üteggel vonultak ki a hadműveleti területre.

A 2. hadsereg hadrendjébe a főparancsnokság közvetlen 101. légvédelmi tüzérosztálya mozgósította három – egyenként – négy, 1929/38 M 8 cm légvédelmi ágyúval felszerelt üteget. Az 1942–43-as hadrendben szereplő két légvédelmi gépágyús üteget hat-hat löveggel szerelték fel.

Az első tábori páncéloshadosztály repülőket elleni védelmét a légvédelmi tüzérosztály biztosította, amelynek két üteget – egyenként – négy 1929/38 M 8 cm Bofors légvédelmi ágyúval szerelték fel.¹⁸

Bár nem elsődlegesen légvédelmi feladattal, de ide tartozott a 19 darab, 1940 M Nimród páncélvadász- és légvédelmi gépágyú, amely az 1. tábori páncéloshadosztály, 51. páncélvadász zászlóaljában volt szervezve.¹⁹

A légvédelmi tüzérség lövegei

Lövegtípus	Lőtávolság magasságban (méter)	Tűzgyorsaság (lövés/perc)	Tömege tüzelőállásban (kg)	Lövedék kezdősebessége (m/ sec.)
1940 M Nimród	7000	120	11 000	850
1929/38 M 8 cm	9300	15-18	3309 (3340)	750 (780)
1936 M 4 cm	7000	120	2100	850

■ Ami a csapatnem hatékonyságát illeti a magyar légvédelem a 2. hadsereg egészét tekintve 1942. május–augusztus közötti négy hónap alatt 112 ellenes repülőgépet lőtt le! Ebből 85-öt a 4 cm gépágyúkkal (ezen belül 16-ot a páncéloshadosztály Nimródjai csak augusztus hónapban), valamint 27-et a 8 cm az ágyús ütegek semmisítettek meg. Az augusztusi hídfőcsaták intenzitását mutatja, hogy a légvédelem által lelőtt 112 gépből 84 (!) erre a hónapra jutott.²⁰

A 2. hadsereg kihívása a páncélelhárítás

■ Már 1942 elején nyilvánvaló volt, hogy a magyar hadosztályok páncéltörő képessége gyenge. Ezért a németek korszerű harckocsi elleni lövegeket ígértek a magyar hadvezetésnek. Ezek átadása azonban nem kezdődött meg időben, és a későbbiekben a fronton is vontatottan haladt.

A páncélelhárítás minden csapatnem számára elsőrendű feladat volt. Minden csapatnem, így a gyalogság, a tábori és légvédelmi tüzérség, a páncélos és műszaki csapatok, sőt a légiőr is ki kellett, hogy vegye a részét a páncélosok elleni harcból.

A páncélelhárítás – a 2. hadsereg védőállásai peremvonalához képest – legtávolabbi terepszakasza hozzávetőleg 1500-1800 méter lehetett. Ezen a távolságon tudtak harcba lépni a gyaloghadosztályokhoz szervezett páncéltörő ágyús századok és szakaszok.

A 2. hadsereg páncéltörő lövegeinek hatásadatai²¹

Típus és űrméret	Súly (kg)	Páncélatütés max. (mm)	Hatásos lőtávolság (m)
1936 M 3,7 cm	357	37 (180) ²²	800
1938 M 5 cm	1000	140 (180)	1000
1936 M 3,7 cm (Škoda)	370	37	900
7,62 cm (r) szovjet	1710	120	1000
97/38 M 7,5 cm francia	1190	90	1800
4,5 cm (r) szovjet	425	38	900
1936 M 4,7 cm belga	568	45	300

■ Az 1936 M 3,7 cm páncéltörő ágyúk páncélatütése olyan csekély volt, hogy csak a könnyűharckocsik ellen lehetett hatékony, ezt a tényt Jány Gusztáv vezérezredes a 2. hadsereg parancsnoka közölte is a németekkel, amikor jelentést tett a német Dél hadseregcsoport vezérkari főnökénél, Sodenstern gyalogsági tábornoknál a hadsereg harcértékéről. Jány a magyar királyi III. hadtest helyzetét a páncélelhárítást illetően felvázolta, hogy a 37 mm páncéltörő ágyúkkal a közepes és nehéz orosz harckocsikkal szemben védtelen a hadtest, tehát lelkiismeretlenség volna ebbe belenyugodni. Ennek hatására a Dél hadseregcsoport úgy rendelkezett, hogy a 2. német hadsereg gondoskodjék a III. magyar hadtest páncéltörő fegyverekkel történő megerősítéséről.²³

A magyar haderő hasonló problémával küszködött a belga eredetű 4,7 cm vagy a szovjet haderőtől zsákmányolt és rendszerbe állított 4,5 cm ágyúknál is. Ráadásul a belga ágyúknál lövegenként kb. 20 páncéltörő gránát és kereken 750 repeszgránát állt rendelkezésre, és több utánpótlás sem német, sem magyar részről nem volt lehetséges, ezért azok – lőszerűk felhasználása után – kiestek a hadrendből.²⁴

A 3,7 cm lövegek a gyalogos zászlóaljok nehézfegyverszázadaiba voltak szervezve, két szakaszban két-két (összesen négy) ágyú. A gyalogezredek közvetlen páncéltörő ágyús századaik nyolc lövegből álltak. A négy szakaszba osztott két-két lövegből csak a német 1938 M 5 cm ágyú volt igazán hatékony, a többi hat szintén a 3,7 cm ágyúk közül került ki.

A hatékony páncéltörő ágyúnak mondható lövegekből meglehetősen kevés állt rendelkezésre. A német 5 cm ágyúk a gyaloghadosztályok közvetlen páncéltörő ágyús századaiban nyertek beosztást, ide érkeztek a rendkívül akadozó német szállítások mellett a 1897/38 M 7,5 cm ágyúk is. Ezekben a századokban általában – a feltöltöttség függvényében – hat-nyolc löveg áll rendelkezésre.

A német 1938 M 5 cm ágyú eredetileg is birodalmi konstrukció volt, amely 1942-ben megfelelt az akkori szovjet páncélosok megsemmisítésére, amelyet korabeli harcírások is alátámasztanak:

A m. kir. 13. könnyűhadosztály légvédelmi gépágyús ütege 1943. január 10-én négy német 1938 M 5 cm páncéltörő ágyút kapott, amelyre megkezdték a tüzérlegénység átképzését. Másnap hatásbemutatót tartottak az újdonsült páncéltörő-kezelőknek, amely a harctudósítás szerint remekül sikerült. A német löveg páncéltörő gránátja átütötte egy kilótt T-34 közepes harckocsi 7 cm vastag torony páncélját.

A német 1897/38 M 7,5 cm löveg a már meglévő 5 cm ágyú alsó lövegtalpara épített, francia zsákmányból származó és átalakított ágyúcsőből készült. Az ezres nagyságrendben előállított, szükségmegoldásnak induló ágyú jó szolgálatot tett 1942–43-ban, amíg a német páncélelhárító eszközök új generációja rendszerbe állt. Ebben az időben a német és magyar viszonylatban egyaránt hatékony eszköz képes volt a szovjet közepes harckocsik – beleértve az akkor legkorszerűbbnek számító T-34 – leküzdésére. 1942. szeptember közepéig 46 darab 7,5 cm löveget adtak át a németek.

A 7,5 cm ágyúk átadásáról meghatározó mennyiségben csak 1942. december közepén van újabb hír. A megígért német páncéltörő ágyúk vonatkozásában Kovács Gyula vezérőrnagy a 2. hadsereg vezérkari főnöke (1942. szeptember 7-től) telefonbeszélgetést folytatott Homlok Sándor vezérőrnaggyal a berlini magyar katonai attaséval 1942. december 16-án, aki tájékoztatta a vezérkari főnököt, hogy 30 páncéltörő ágyú beérkezésével lehet számolni, amely még karácsony előtt meg fog érkezni.²⁵

Ez a szállítmány egy 1943. december 19-ei jelentés szerint meg is érkezett a magyar seregesthez.

A páncéltörő képesség ugrásszerű növekedését az a 200 darabos (később már 250 darabra változott) 7,5 cm páncéltörő ágyúkból álló kontingens hozhatta volna, amelyről v. Kovács Gyula vezérőrnagy tájékoztatta Vörös János vezérőrnagyot, a vezérkar hadművelleti csoportfőnökét 1943. január 7-én.

Még aznap meg is kapták a németek általi elosztást, amely

- 190 darabot szánt a gyaloghadosztályok megerősítésére,
- 32 darabot egy hadsereg közvetlen páncélvadász egységének létrehozására terveztek,
- 25 darabot kapott volna az 1. páncélos hadosztály
- három maradt volna tartalékban.

A 1897/38 M 7,5 cm-es lövegek közel harmadát gépvontatással kapta volna a 2. hadsereg.

A páncéltörő ágyúk esetében az események felgyorsultak, minden katonai vezető érezte, hogy a páncélelhárítás döntő lehet a küszöbönálló szovjet támadás megállításában. Január 8-án a berlini magyar attasé már 250 „új típusú” 7,5 cm páncéltörő löveg szállításáról tett jelentést.

Az új 1897/38 M 7,5 cm löveg osztatlan elismerést vívott ki a katonák között. A páncéltörő ágyú próbálövészetére a m. kir. 13. könnyűhadosztály páncéltörő ágyús századánál 1943. január 3-án került sor. Ekkor egy kilőtt szovjet harckocsira üreges (kumulatív) lövedékkel lőttek, amely óriási hatással bírt, eredménye pedig – a század harctudósításában lejegyzettek szerint – nagyon fellelkesítette a legénységet.

Bármennyire is hatékony volt azonban a löveg, az állományt nyilvánvalóan nem lehetett napok alatt kiképezni. Ebből következően az alegység harcértéke is kétséges lehetett. A legénység kiképzése január 17-én kezdődött volna. Minden az utolsó pillanatokban, illetve azon túl történt. A 250 új löveghez nem adtak kezelőállományt, ezért a hadosztályoknál a 4,7 cm lövegektől kellett elvonni minimum három katonát. Ahogyan Kovács Gyula vezérőrnagy találóan megjegyezte Vörös János vezérőrnagynak írt jelentésében: *„Végre fegyverekhez jutottunk hozzá, csak nem tudjuk kiszolgálni őket. A puskásszázadok rovására ezt nem lehet megtennem, mert a vége az lesz, hogy a hadsereg minden elől küzdő embere egy tűzgép mellett ül.”*²⁶

A gyaloghadosztályok megkezdték a lövegek fogadásának előkészítését. A m. kir. 19. könnyűhadosztály elgondolásában az új lövegek a hadosztály páncéltörő ágyús századát alkották volna. Az onnan kikerülő és részben már a gyalogezredeknel meglévő hat-hat 1938 M 5 cm páncéltörő ágyúból álltak volna a hadosztály két ezredének (a m. kir. 13. és 43. gyalogezredek) páncéltörő ágyús századai, kiegészülve két-két 1936 M 3,7 cm páncéltörő ágyúval. Ez utóbbiakat 1942 M nyeles páncélrobbantó gránáttal látták el, amelynek kumulatív hatása 180 mm homogén páncélt is átégette. Hátránya viszont, hogy az úrméret fölötti nyéllel egybeépített lövedékét a csőbe előlről kellett behelyezni, így a kezelőnek ki kellett mennie a lövegpajzs elé, ami rendkívül veszélyes volt. A lövedék alacsony találati valószínűsége miatt a harckocsit 150-200 m közel kellett engedni, hogy jó eséllyel találatot kapjanak.

A m. kir. 13. gyalogezred három, valamint a hadosztály másik – a m. kir. 43. – gyalogezred két zászlóalja egyenként hat 1936 M 4,7 cm belga páncéltörő ágyúból álló századdal rendelkezett. A németek által Belgiumban zsákmányolt és átadott lövegből 245 darab került a 2. hadsereghez, amelyek a nehezen leküzdhető páncélosok ellen (KV-1 nehéz, T-34 közepes harckocsik) szinte hatástalanok voltak.

A hadosztály tüzérségétől páncéltörő feladatok ellátására, valamint a szovjet kísérő gyalogság leválasztására közvetlen irányzású feladattal négy 1937 M 10,5 cm tarackot vezényeltek a megalakulandó páncéltörő harccsoportok állományába. A m. kir. 19. hadosztály a szervezési parancs (1943. január 5.) kiadása után az alábbi páncéltörő ágyúkkal rendelkezett volna:

- 9 db – 97/38 M 7,5 cm
- 12 db – 1938 M 5 cm
- 4 db – 1936 M 3,7 cm
- 32 db – 1936 M 4,7 cm belga
- 7 db – 4,5 cm zsákmányolt szovjet

Összesen: 21 db nagy hatóerejű és 43 korlátozottan alkalmazható löveg.²⁷

A gyalogságnál ugyanakkor páncélromboló járőröket szerveztek – szintén az utolsó pillanatokban – amelyek a feladata a harckocsik elleni közelharc lett volna. A járőrök kézigránáttal, gyújtópalackkal állították volna meg azokat a harckocsikat, amelyek átjutottak a lövegek páncélelhárító tűzrendszerén. Napok-hetek választották el a gyalogságot, hogy megkapják és kiképezik őket az újonnan kifejlesztett német mágneses tapadó akna használatára, amely 140 mm homogén páncélt, vagyis minden akkori szovjet harckocsi-típus páncélját át tudta ütni. A gyalogosnak, leküzdve a harckocsival szembeni félelmét, a vezető és a személyzet optikai holtterében kellett volna a páncélra tapasztani az aknát és elindítani a néhány másodperces késleltetett robbanást.

A páncélelhárító rendszer szerves részét képezték az robbanó és nem robbanó műszaki zárok. Az előbbieket alatt a védővonal előtt telepített aknazárok, aknamezők.

Az utóbbiak közül a legfontosabbak a különféle akadályrendszerek voltak, amelyeket a védelem főellenállási vonalában és mélységében, a páncélozott harcjárművek által járható irányok lezárására építettek ki. Ilyenek lehettek a harckocsiárkok, harckocsiakasztók, döngölt hófalak, úttorlaszok. Ezek a műszaki akadályok nagyon fontos szerepet játszottak a védelem szerkezetében, hiszen a harckocsi az akadályok előtt megtorpan, lelassít, esetleg elfordul, és így a könnyebben páncélozott, nagy találati felületet nyújtó oldalát mutatja a páncéltörő ágyú irányzójának.

A páncélelhárításból a légvédelmi lövegeknek is ki kellett venniük a részüket. 1942. július 28-án a légvédelmi tüzérség alkalmazására Rakovszky György vezérőrnagy által kiadott parancs tartalmazta a páncélelhárításra vonatkozó elveket.

1943. január 9-én kipróbálták a 40 mm légvédelmi gépágyú hatását T-34 harckocsi ellen, és az alábbiakat állapították meg:

- Szemből: 100 m-ig jó, 200 m-ig kielégítő, de csak a lánctalpra leadott lövéssel
- Oldalról: 100 m-ig jó, 200 m-ig kielégítő az oldalpáncél ellen, kivéve a toronypáncélt

A harckocsikat tehát nagyon közel kellett engedni a tüzelőállásokhoz. Ebből kiindulva a tüzelőállásokat addig kellett mélyíteni, ameddig nem gátolta a kilövést. A gépágyúk a közepes harckocsik lánctalpainak, illetve optikai szerkezeteinek megromlásában is eredményeket értek el. Ezért a légvédelmi gépágyúk – alapfeladatuk ellátása mellett – szerves részei voltak a hadsereg páncélelhárító rendszerének.

Az egyik legjobb páncélelhárító fegyver a harckocsi

■ A 2. hadsereg 1. tábori páncéloshadosztály gerincét – a tábori és légvédelmi tüzér-, valamint számos más hadosztály közvetlen alakulata mellett – az 1. gépkocsizó lövészdandár (három gépkocsizó lövészszázlój) és a 30. harckocsiezred alkotta.

A hadosztály felállításához a németek azt ígérték, hogy saját hadosztályaik színvonalára emelik annak fegyverzetét. Az 1942 áprilisában megalakult harckocsiezrednek csak két zászlóalj tudták ellátni harckocsikkal. Az ez-

red végül is jórészt T-38 könnyű (német megnevezés szerint Panzer 38t), valamint 7,5 cm löveggel felszerelt Panzer-IV F1 közepes harckocsikat kapott német forrásból, amely kiegészült néhány magyar gyártású 1938 M Toldi harckocsival.

30. harckocsiezred

Ezredtörzs (hat T-38 és két 1938 M Toldi könnyűharckocsi)

30/I. és 30/II. – egyező szervezetű – harckocsi zászlóaljok:

- a zászlóaljtörzsben egy 1938 M Toldi könnyűharckocsi
- harckocsiszakaszban hat T-38 könnyűharckocsi
- két könnyűharckocsi-század (20-20 T-38 könnyűharckocsi)
- közepesharckocsi-század (11 – Panzer IV F1 közepes és három T-38 könnyűharckocsi)

Összesen:

104 db – T-38 könnyűharckocsi

22 db – Panzer IV F1 közepes

4 db – 1938 M Toldi könnyűharckocsi

A harckocsik hatékonysága a szovjet harckocsikkal szemben változó megítélés alá eshet. A könnyű T-38 csak saját kategóriájában a szovjet T-60 és T-70 könnyűharckocsik elleni harcban érhetett el eredményeket, amelyek ugyan nem számítottak nehezen leküzdhető páncélos céloknak, de jelentős arányát képezték a szovjet támadó csoportosításnak.

Jány Gusztáv vezérezredes egy utólagos, 1943 közepén írt értékelésében a páncélosokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy az első tábori páncélosadosztály T-38 harckocsijai az előretörő T-34 és KV-II. harckocsikkal nem tudta felvenni a harcot. A szovjet harckocsik szinte percek alatt lőtték ki az eléjük kerülő magyar harckocsikat. Kizárólag a Pz. IV. volt, ami megfelelően vezetve hatásos volt a szovjet harckocsikkal szemben, azonban viszonylag gyengébb páncélzatuk miatt ezek is alulmaradtak a harcban. „A mi Nimród-páncélvadászaink és T-38 harckocsijaink nem tudnak kárt ütni a korszerű szovjet harckocsiban, a nyitott toronyból kigúnyoltak az oroszok bennünket a harmadik urivi csatában.”²⁸

Az 1. tábori páncélosadosztály a mindkét félnek óriási veszteségeket okozó hídfőcsaták során odáig jutott, hogy augusztus 16-ára már csak 63 T-38, 10 Pz-IV, és öt Toldi harckocsi maradt üzemképes állapotban, bár hozzá kell tenni, hogy a veszteségeként elkönyvelt harckocsik jelentős része javítható állapotban maradt, vagyis a harcokból való kiesésük csak ideiglenes volt.²⁹

A páncélosadosztály 1. felderítő zászlóaljának páncélos gépkocsizó százada 14 db 1939 M Csaba felderítő páncélgépkocsival vonult ki a frontra. A magyar Weisz Manfréd-gyár által fejlesztett és gyártott páncélgépkocsik a felderítő feladatok ellátásában jól vizsgáztak a fronton.

A gépkocsizó lövészdandár katonáinak fegyverzete nem sokban különbözött a gyalogezredek katonáinak gyalogsági fegyvereitől. De arányaiban jóval több géppuskával és géppisztollyal (zászlóaljanként 50-50 darab német 9 mm-es MP-40) látták el a gépkocsizó lövészeket.

■ A Donhoz kivonult magyar seregetest fegyverzetének, haditechnikai eszközeinek átfogó értékelését nagyon röviden a korabeli jelentések is felvázolják. Kovács Gyula ezredes (később vezérőrnagy) 1942. augusztus 17-én kelt feljegyzésében az alábbiakat említi: „Ha összefoglaló képet akarunk adni a 2. magyar hadseregnél eddig tapasztaltakról, az alábbiakat kell kiemelni:

a. A kivonult magyar hadsereg szervezése, felfegyverkezése nem korszerű, azt csak megközelíti. A legfontosabb harceszközök hiányoznak, vagy pedig a hadsereg nagyságához képest elenyésző létszámban vannak meg.

b. A hadsereg hadosztályai tehát csak névben azonosak az orosz és német hadosztályokkal. A gyakorlatban azonban a nekünk juttatott feladatok még hadosztály-kiméretűek, mert az elnevezés minden felvilágosítás ellenére megtévesztő maradt.”³⁰

A hadsereg parancsnoka, Jány Gusztáv vezérezredes 1943. június 21-én egy összegzésben a fegyverzettel és felszereléssel kapcsolatban feljegyzi, hogy a gyalogság puskáival és golyószóráival nem volt gond. Azt írja: „A 2. hds. hadrendjét, ha valaki megnézte, azt kellett mondania, hogy jól felfegyverzett.”

Ugyanakkor a hadseregpáncsnok a géppuskákat elavultnak, nehéznek minősítette, a géppisztolyok számát rendkívül kevésnek. Feljegyzi, hogy a páncéltörő lövegek hatása csak könnyűharckocsik ellen volt elegendő. A 47 mm belga ágyú, amely a páncéltörő képesség zömét adta, alkalmatlan volt a feladatának ellátására. Bár a németek 100 darab 75 mm páncéltörő löveget ígértek, a 2. hadsereg mindössze 44 darabot kapott.³¹ Ezek a lövegek is nagy súlyúak, nehezen mozgatóak, gyenge manőverezőképességűek voltak. Leszögezi, hogy a továbbiakban az önjáró páncéltörő lövegek hozhatnak megoldást. Megállapítja továbbá, hogy védelemben amennyiben az első lövéssel nem találták el a harckocsit, akkor a harckocsi kitért, oldalról támadta vagy egyszerűen legázolta a lövegeket. Bár az 1936 M 37 mm páncéltörő ágyú kapott úrméret fölötti nyeles, kiváló hatású páncéltörő gránátokat, de ennél is csak az első lövés lehetett hatékony, hiszen újratölteni csak a pajzson kívülről lehetett, amely rendkívüli kockázatot jelentett a kezelő számára. Bár a németek folyamatosan ígérték a megfelelő páncéltörő löveganyag biztosítását, annak csak töredéke érkezett meg.

Jány az utólagos értékelésében ekképpen jellemzi a 2. hadsereg eredetileg is nehéz helyzetét: „A III. hdt. csapatai beérkeztük után kényszerültek a Don mentén álló német csapatokat felváltani. 1200 km gyalogmenet után olyan kiterjedésben, mely még harcedzett gazdagon felfegyverzett csapatnak is sok lett volna. 230 km-re 9 dd, (dandár – a szerző) mert ho.-nak (hadosztály – a szerző) nevezni nem lehet, csak fátyol, melyet védeni csak addig lehet, míg komoly támadás nem éri.”³²

Az biztos, hogy a rendelkezésre álló fegyverek – minőséget és mennyiséget egyaránt vizsgálva – nem voltak elegendőek a 2. hadsereg részére kiszabott feladat megvalósításához. Ugyanakkor a hadműveletek során így is nagyon komoly veszteséget tudtak okozni a szovjet haderőnek. A 2. hadsereg páncéllhárítása, kiegészülve a nagyon jelentős német erővel komoly, közel 50%-os pusztítást okozott 1943 januárjában a támadó szovjet hadműveleti

csoportosítás harckocsijaiban. Ugyanakkor a magyar királyi 2. honvéd hadsereg óriási veszteséget szenvedett mind előerőben, mind pedig fegyverben és felszerelésben. A magyar seregetest nehézfegyverzete lényegében odavesztett, és ezt az anyagi veszteséget a magyar haderő a háború végéig sem tudta pótolni.

A m. kir. 2. honvéd hadsereg 1943. február 15-én kiadott harctudósítása szerint a hadsereg-parancsnokság a német B. hadseregcsoportnak tett jelentése alapján a fegyverzeti anyagban mindössze:

- 41 437 puská, 7 501 pisztoly, 578 géppisztoly, 238 golyószóró,
- 245 géppuska, 7 nehézpuska,
- 3 db 75 mm páncéltörő ágyú, 1 db 8 cm táborigyű, 2 db 10,5 cm könnyűtarack, 27 db 10,5 cm ködvető, 15 db 4 cm légvédelmi gépágyú maradt.

A hatalmas, több mint 8 000 darabos gépjárműparkból mindössze 1 200 tehergépkocsi, 500 személygépkocsi, 50 motorkerékpár és 150 egyéb gépjármű maradt. Ez egyben azt is jelentette, hogy az amúgy is gyengén motorizált hadsereg teljes gépjárműparkjának közel 80%-a odavesztett.³³

Mindez azonban jelentéktelen veszteség ahhoz képest, amely az emberi életekben keletkezett. Jóval több, mint százezer katonánk halt hősi halált, esett fogságba vagy tűnt el a 2. honvéd hadsereg 1942–1943-as hadműveletei során.

■ JEGYZETEK

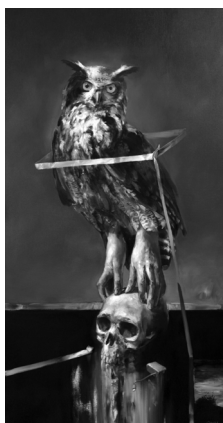
1. Kovács Vilmos: *A Magyar Királyi honvédség fegyverzete A 2. hadsereg frontra küldésének időszakában és a doni hadműveletben, 1942–43.* Rubicon 2019. 1. sz. (A továbbiakban: Kovács, Rubicon) 27.
2. HL HM HIM eln. 6/k. 1942/M 46
3. A kellálladék az adott katonai szervezet fegyverzetének és felszerelésének szükséges és előírt mennyiségét jelenti.
4. Szombathelyi Ferenc vezérezredes a magyar királyi Honvéd Vezérkar főnöke 1942. április 12.
5. Kovács Gyula vezérkari ezredes, magyar királyi 2. hadsereg hadműveleti osztályvezető 1942. augusztus 9. Kovács, Rubicon 25.
6. Kovács, Rubicon 27.
7. HM HIM HL M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 30d, H, szn3 006-009
8. Balla Tibor – Csikány Tamás – Gulyás Géza – Horváth Csaba – Kovács Vilmos: *A magyar tüzérség 100 éve 1913 – 2013.* Zrínyi Kiadó, Bp., 2014. (A továbbiakban: A magyar tüzérség) 171. 9. Uo. 195.
10. HM HIM HL M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 5d, A. szn. 5.2.-5
11. A MÁVAG egy 8 cm-es légvédelmi ágyú és két, azonos fejlesztésű löveg talpon elhelyezett 10,5, illetve 15 cm űrméretű táborigyű gyártási jogát és dokumentációját vásárolta meg a svéd Bofors AG cégtől. A diósgyőri lövegüzem ezeket a lövegeket gyártotta 1931M gépvontatású ágyú, illetve tarack, a légvédelmi löveg esetében 1928M 8 cm ágyú néven.
12. A magyar tüzérség 196.
13. Uo. 199.
14. Uo. 197.
15. HM HIM HL M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 22d, F, szn1 001
16. HM HIM HL M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 6d, A, 722.
17. A MÁVAG 1935-ben kötött újabb szerződést az Bofors AB gyárral a – magyar néven – 1936 M 4 cm-es könnyű légvédelmi löveg gyártásáról, amelyet Diósgyőrben állítottak elő.
18. A magyar tüzérség 189.
19. A páncélvadász és légvédelmi gépágyú svédországi prototípusát L-62 néven az AB Landsverk és az AB Bofors cégek közösen fejlesztették ki, amelyet 1938 decemberében teljes körű gyártási joggal vásárolt meg a MÁVAG. A gyár a 135 darabból álló megrendelési kontingenst hiánytalanul átadta a Honvédség részére.
20. HM HIM HL M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 7d, A, 800 001.
21. Kovács Vilmos: *Ani a cső elé kerül.* Regiment 2007. 2. sz.
22. Zárójelben az 1942 M űrméret fölötti ún. nyeles páncélgránáttal

23. HM HIM HL M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 5d, A, 8001-8001b.
24. HM HIM HL M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 7d, 384002.
25. HM HIM HL. M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 8 d, 1677.
26. Kovács, Rubicon 28.
27. HM HIM HL. M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 8 d, 1677.
28. HM HIM HL, M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 9d.,1061 1–16.
29. HM HIM HL, M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 6d, 548.
30. HM HIM HL, M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 6d, A, 680.
31. A számadatok nem feltétlenül egyeznek a levéltári források által feltárt adatokkal. Kovács Gyula vezérőrnagy a hadsereg vezérkari főnöke 1943. januári jelentésében már 250 páncéltörő ágyúról ír, amelyet a németek ígértek.
32. HM HIM HL, M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 9d.,1061, 1–16.
33. HM HIM HL M. kir. 2. hadsereg 1940–1944, 11d, A, 1094 0102.

KARSAI LÁSZLÓ

ZSIDÓ MUNKASZOLGÁLATOSOK A DONNÁL 1942–1943-BAN

Az nem igaz, hogy a munkaszolgálatos századok tulajdonképpen „mozgó vesztőhelyek” voltak, vagyis hogy az egész szervezet célja a zsidók tömeges lemészárlása lett volna.

Minden jogfosztás, megalázás, elszegényítés, az 1941-es deportálások és az 1942. januári újvidéki mézszárlás borzalmai ellenére 1944. március 19-ig, Magyarország német megszállásáig a magyar zsidók többségének élete nem forgott veszélyben.¹ Amikor 1941. június 27-én minden ok és értelmes cél nélkül Magyarország csatlakozott a náci Németország Szovjetunió ellen indított „megsemmisítő” háborújához, népiirtó agressziójához, a magyar állami propagandisták is, követve náci szövetségeseinket, „antikommunista kereszteshadjáratról” kezdtek harsogni. Ez ugyan nem volt igaz, de azt természetesnek tekinthetjük, hogy ilyen „kereszteshadjárásban” zsidók nem harcolhattak fegyverrel a nácik oldalán. 1942 októberében Kállay Miklós miniszterelnök a kormánypárt vezetői előtt tartott „programadó” politikai beszédében hangsúlyozta, hogy hűségesen harcolunk, kitartunk a náci Németország oldalán. Azzal dicsekedett, hogy már kb. 130 000 hold zsidó birtokot adtak át a Vitézi Széknek, és megígérte, hogy a zsidókra külön vagyonadót vetnek ki. Kállay azt is elárulta, hogy olyan utasítást adott ki, miszerint: „... az összes hadköteles sorban lévő zsidókat, [sic!] tekintet nélkül katonai alkalmasságukra, munkatáborba kell behívni”.² Amiről nem beszélt a miniszterelnök, az ennél a végre sem hajtott „utasításánál” sokkal fontosabb volt. Nem árulhatta el a kormánypárt korifeu-

sainak, hogy megtagadta a németek követelését: a zsidókra nem tűztek sárga csillagot, nem zárták őket gettókba, gyűjtőtáborokba, és nem deportálták őket valahová „keletre”, vagyis a náci haláltáborokba. Kállay és a politikai elit mérsékeltebb erői (Horthy Miklós kormányzó támogatásával) kül- és belpolitikai okokból folytattak „zsidóvédő” politikát. Tartottak attól, hogy több százezer zsidó deportálása gazdasági-társadalmi zavarokhoz vezetne. Azt hitték, és ma már tudjuk, ebben tévedtek, hogy az antifasiszta nagyhatalmak vezetőit érdekli, mi történik a zsidókkal a nácik által megszállt területeken, illetve a nácikkal szövetséges országokban. Jól tudták, hogy a nácik 1942 folyamán hozzákezdtek, és szisztematikusan folytatták a zsidók tömeges lemészárlását, és ekkor még (ellentétben 1944-gyel) visszariadtak attól, hogy tömeggyilkosok kezére adják a magyar zsidókat. Budapesten az is közismert volt, Mussolini és tábornokai is „zsidóvédők” voltak, nemcsak az olasz zsidókat nem adták a náci tömeggyilkosok kezére, de még az olaszok által megszállt franciaországi, jugoszláviai és görögországi területekről sem engedték deportálni a zsidókat. 1942 késő őszen Antonescu is megtiltotta az óromán területeken élő zsidók deportálását, ő is felfigyelt arra, hogy még az 1940 júniusától német megszállás alatt lévő Franciaországból, Pétain marsall kollaboráns kormányának vonakodása, hol nyílt, hol rejtett ellenállása miatt milyen nehézkesen, vontatottan halad a zsidók deportálása. Amikor ugyancsak 1942 őszen még a kicsiny szlovák bábállam vezetői is leállították a deportálásokat, a magyar illetékesek már meg sem lepődtek azon, hogy a nácik itt sem tudtak mit tenni.³

Magyarországon a 18–48 év közötti zsidó férfiakat kényszerítették arra, hogy 1939–1940-ben még fegyverrel, egyenruhában, majd 1941-től fegyvertelenül, a honvédség keretein belül szolgálják hazájukat. A különleges munkásszázadok megszervezésének 1940-ben még költségvetési korlátjai voltak, nem volt elegendő gyakorlóruha a zsidók számára. 69 táborigi munkásszázadot szerveztek: az elsőbe a munkaszolgálatra alkalmas és „nemzethűség szempontjából megbízható” zsidók kerültek. A különleges (büntető)munkásszázadokba „valláskülönbség nélkül” a nemzethűség szempontjából megbízhatatlan férfiakat osztották be, végül a nemzetiségi (kisebbségi) munkásszázadokba kerültek a „nemzethűség szempontjából megbízhatatlan” románok és szerbek.⁴ 1941 tavaszától sárga színű karszalagot rendszeresítettek a zsidó munkásszázadoknál. 1942 márciusában nyilvánvalóan nemcsak azért, hogy tovább alázzák, gyötörjék a zsidó rekrutákat, hanem anyagi okokból elrendelték, hogy a munkaszolgálatosok ezentúl saját polgári ruhájukban, sárga karszalaggal, de katonasapkában teljesítsenek szolgálatot. 1942 decemberében ezen a rendszeren már csak annyit „finomítottak”, hogy a zsidó származású, de keresztény vallású munkaszolgálatosok fehér színű karszalagot viselhetek. A „zsidókérdésben” mérsékeltnak számító Nagy Vilmos (honvédelmi miniszter: 1942. szeptember 24. – 1943. június 12.) emlékiratai első, 1947-es kiadásában leírja, hogy amikor 1942. október 14. után vonaton Hitlerhez igyekezett annak főhadiszállására, a határon átkelve már találkozott zsidó munkásalakulatokkal: „melyeket a németek rendeltek ki az utak javítására. A munkaszolgálatosok hátán sárga folt éktelenkedett. Ott láttam először azt a szörnyűséges középkori bélyeget.”⁵ A m. kir. hadsereg a zsidó munkaszolgálatosokat megbélyegző sárga karszalagot 1942-ben vezette be, ám ezt Nagy emlékirataiban nem nevezte „szörnyűséges középkori bélyegnek”.

A honvédelmi (kisegítő) munkaszolgálat rendszerét az 1942. július 31-én kihirdetett 1942. évi XIV. törvénycikk „legalizálta”. Ennek 5. §-a kimondta, hogy a „zsidó hadkötelesek szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget”. Ehhez még hozzáfűzték, hogy: „...ezt a szolgálatot rendfokozat, illetőleg karpaszomány nélkül teljesítik még abban az esetben is, ha korábban tiszti, tiszthelyettesi (altiszti) vagy tisztési rendfokozatuk volt”. Ezzel törvényesítették a már 1941 áprilisától a 2870/1941. sz. kormányrendeletben⁶ megfogalmazott diszkriminatív gyakorlatot: a zsidó tiszteket, mintegy 16 000 embert, már ekkor megfosztották a katonai szolgálatban vagy akár az I. világháborúban a harctéren szerzett katonai rangjuktól.⁷ Nagy Vilmos az egész Honvédelmi Minisztériumot átható „zsidóellenes szellemről” írt emlékirataiban: „Ezt a szellemet még jobban megvadította az a rendelet” – jegyezte meg –, amelyben kimondták, hogy „románnak, szerbnek és zsidónak semmiféle kedvezményt nem szabad nyújtani”.⁸ A rendeletet honvédelmi miniszteri kinevezése után törölte.

Amikor Nagy 1942 őszén a képviselőházban honvédelmi miniszterként először szólalt fel, többek között kijelentette: „A bevonultak ne tekintsék ezt a munkásszázadba való bevonulást magalázásnak. Ez honvédelmi szolgálat, ez kötelező mindenkire, ez törvényes alappal bír. Viszont azonban legyenek meggyőződve arról is, hogy a parancsnokok olyan beosztottnak tekintik őket, akikről ők emberségesen és tisztességesen gondoskodni tartoznak.”⁹ Ezeket a mondatait később sokat és sokan idézték, kezdve mindjárt saját 1947-es emlékirataival. Arra már neki is a világháború után jó oka volt, hogy ugyanennek a beszédnek a bevezető gondolatait már nem nagyon emlegette. Ugyanis feltette a kérdést, hogy: „Mit keresünk mi ott, a messzi távolban, a Don partján?” Szerinte a szovjet-orosz hatalom megsemmisítéssel fenyegette a mi társadalmi berendezkedésünket, és ezért nekünk „ott kell állanunk azoknak a nagy kultúr nemzeteknek: a németnek és az olasznak az oldalán a Don partján, azoknak a nemzeteknek az oldalán, amelyek ennek a vörös mótelynek a kiirtását tűzték ki célul maguk elé”.¹⁰ Nagy is tudta, a (náci)német „kultúr nemzet” és a velük kollaborálók 1942 folyamán több mint négy millió zsidót és több millió lengyelt, orosz, ukránt stb. már lemészároltak. Viszont nehezen lehetett azt elvárni a sárga, illetve fehér karszalagos zsidóktól, hogy ne tekintsék megalázónak a munkaszolgálatot.

Az nem igaz, hogy a munkaszolgálatos századok tulajdonképpen „mozgó vesztőhelyek” voltak, vagyis hogy az egész szervezet célja a zsidók tömeges lemészárlása lett volna.¹¹ Pollák Ferenc (civilben aranyozómester), amikor 1945. augusztus 17-én a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB)¹² Bp. VII. Bethlen tér 2. sz. alatti irodájában elmondta munkaszolgálatos emlékeit, többek között megjegyezte: 1942–1943-ban Nagyilván (Észak-Erdély, Beszterce-Naszód megye) volt munkaszolgálatos, közben az öccse meghalt Ukrajnában, ezért őt leszerelték, „mentesítették” egészen 1944 májusáig.¹³

Még mélyen a Kádár-korszakban osztályharcos-marxizáló alapon, a „mozgó vesztőhelyes” tömeggyilkos elméletnek „ökumenikus” változatát Nemeskürty István vetette fel. Amikor felidézte a 2. hadsereg doni katasztrofális vereségét „fasiszta kormány fasiszta hadseregéről” írt, és azt állította, hogy a Donhoz vezényelt 200 000 ember közé szándékosan sorozták be a

baloldali munkásokat és szegényparasztoakat, akiket „cinikusan a halálba hajszoztak”.¹⁴ Már könyve megjelenésekor, 1972-ben történészek ezt az állítást megcáfolták, rámutattak arra, hogy nem valamiféle munkás- és parasztellenes, tömeggyilkos ideológia és cél alapján sorozták a m. kir. honvédségbe a férfiakat. Más kérdés, hogy ha nem is eleve meghalni küldték ki a Donhoz a magyar katonákat, de róluk 1942 utolsó hónapjaiban már lemondtak. Hiába volt a 2. hadsereg katonáinak a feladata a Voronyezstől délre eső 200 kilométeres frontszakasz védelme, nekik a magyar hadvezetés nem tudott, a német pedig nem akart segíteni. A politikai és katonai felső vezetés az ország védelmére való felkészülés érdekében fontosabbnak tartotta az otthoni alakulatok felszerelését, ellátását, mint azt, hogy megfelelő fegyverzettel, téli ruházattal lássák el legalább a harcoló alakulatokat, nemhogy a zsidókat, akikkel szinte egyáltalán nem törődtek.¹⁵

1942 őszeig névre szóló S. A. S. (Siess! Azonnal! Siess) behívókkal sorozták a reguláris hadseregbe és a munkaszolgálatba is a férfiakat. Ezekkel a S. A. S.-behívókkal vissza lehetett élni. Nagy Vilmos emlékirataiban „legsúlyosabb visszaéléseket” említ, hiszen elég volt, „ha valakinek egy zsidóval szemben valami ügye volt, azt úgy intézte el, hogy behívatta az illetőt, bármilyen korú vagy társadalmi állású lett legyen is a szerencsétlen”.¹⁶ Nagy 1942. november 6-án szigorúan bizalmas rendeletet adott ki, megszüntette a S. A. S.-behívásokat, és elrendelte a 24–33 éves zsidók hirdetmények útján történő behívását, egyúttal leszereltette a 42 éven felülieket. Nagy jelezte: „Súlyt helyezek arra, hogy csak munkára valóban alkalmasak kerüljenek behívásra.”¹⁷ A S. A. S.-behívási rendszer eltörlését Nagy a képviselőházban is azzal indokolta, hogy sok visszaélésre adott lehetőséget, „...sok lehetetlen helyzet adódott, és annyi sok alkalom adódott a vesztegetésre, hogy ezt így tovább hagyni nem lehetett”.¹⁸

A bevonulástól a Donig

■ A munkaszolgálatosok megpróbáltatásai már Gomelnél, a vonatból való kirakodás-kiszállás után elkezdődtek. A Donig tartó mintegy 700 kilométeres utat gyalog tették meg, a nehéz, homokos talajon naponta 25–35, sőt néha ennél is több kilométert kellett gyalogolniuk. A 101/3. munkásszázad parancsnoka azt elismerte a népbíróság előtt, hogy a kocsikat, szekereket néha a munkaszolgálatosoknak kellett tolni, de váltig tagadta, hogy néha kifogták volna a lovakat, hogy azokat legalább kíméeljék, és húzni is, tolni is a zsidóknak kellett a megrakott szekereket.¹⁹ Dr. Heimer Ödön (101/29. század) orvos viszont emlékezett arra is, hogy nemcsak nekik kellett a lovak helyett a szekereket húzni, de közben „úgy vertek bennünket, mint az állatokat”.²⁰ Voltak, akik arra emlékeztek, hogy még a gyenge élelmiszeradagjaikat is rendszeresen fosztogatták a keretlegények, akik aztán vízért, élelemért pénzt zsaroltak ki tőlük. Jakab József és keretlegénytársai (109/3. sz.) bottal verték a lemaradókat, és gyaloglás közben rengeteg gyűrűt,²¹ cigarettatárcát, órát, tölőtollat, pulóvert és fehérneműt szedtek össze.

A munkaszolgálatosok között szép számmal voltak „civilben” tisztviselők, mérnökök, orvosok, ügyvédek, zenészek, természetes, hogy ők nehezen bírták a megerőltető gyalogmenetet.²² Adler Tibor dobozgyári munkás is úgy emlékezett, hogy a Gomeltől Donig tartó gyaloglás „nagyon tönkretett

minket”.²³ Ceglédy Géza (101/50. sz.) műszaki tisztviselő azt említette meg, hogy az 1942. júliusi pokoli hőségben „irtózatossá kényszerítették a szomszédokat, de csupán a lovak részére volt víz, a munkaszolgálatosok nem jutottak hozzá”.²⁴ Volt olyan parancsnok, aki még azt is megtiltotta, hogy az orosz lakosság egy pohár vizet adhasson az elcsigázott munkaszolgálatosoknak. Akinél észrevette, hogy elfogadott valamit, azt a legkegyetlenebbül megverte.²⁵ Amikor végre megérkeztek a frontvonalba, ott például Braun Tibort (szigorló orvos) és társait (101/29. sz.) tábori csendőrök várták. „Úgynevezett motozáson estünk keresztül, amely abból állt, hogy a tábori csendőrök meztelenre vetkőztettek mindenkit, és azt vettek el, ami jólesett nekik, órától kezdve pénzt, élelmiszert, ruhaneműt, miközben furkósbotokkal félholtra vertek idős embereket és aki valamilyen oknál fogva nem tetszett nekik.”²⁶ Grósz László (magántisztviselő) is megemlítette a tábori csendőröket, akik a keretükkel összefogva 30 fokos hidegben meztelenre vetkőztették, majd fél órán keresztül csuklózatták őket, és végül minden meleg holmijukat, takarókat, kabátokat és az értékeiket elvették tőlük.²⁷

Kényszermunka és kínzások a Don-kanyarban

■ Adler Tibor szerint a feladatuk az útjavítás volt, és naponta 14–16 órát kellett dolgozniuk, ráadásul igen hiányos volt az étellemezésük. A közeli kis faluban volt egy pár ház, ezekben a katonákat szállásolták el, ők pedig a földbe vájt kis lyukakban aludtak. Úgy fáztak, hogy napokon keresztül nem került le a ruha róluk.²⁸ Goldner Dezső (asztalossegéd) a „leggyengébb”-nek nevezte étellemezésüket, nyolc napra kaptak egy kiló kenyeret, hozzá egy 80 dekás konzervet – 12 ember részére. „Mindnyájan eltetvesedtünk, amelynek folytán kiütött a flekktífusz, mely erősen megtizedelte a századot” – mondta.²⁹ Goldstein Gyula szakács volt, ezért pontosan emlékezett, hogy 214 ember, vagyis a századuk munkaszolgálatosai részére 12 kg húst adtak, a főzeléket rohadt káposztából és vörös répából kellett elkészítenie.³⁰ Hermann Lajos kőműves (101/9. sz.) is arra emlékezett, hogy mindenki tele volt tetvekkel, mert tisztálkodási lehetőség nem volt, a századparancsnok pedig ellopta előlük az étellemet.³¹ Pollák (Péri) Miklós (kereskedelmi alkalmazott) arról számolt be, hogy a keretlegények, miután ellopták az étellemet, azt a civileknek adták el jó áron, és jól éltek belőle.³² Csapó Gábor tizedes 1942. augusztus 18-án jegyezte föl naplójában: „Zsidó muszosok hordják a tüskésdrótot az utászoknak. Szerencsétlenek le vannak rongyolódva, éhezve... Éjjel hordják az anyagot az akna és a tüskésdrót akadály telepítéséhez. Mire hazamennek, reggelire sorakozó. Alig pihennek valamit, és már kelni kell ebédre. Tisztálkodásra, pihenésre nincs idő. Nem csoda, hogy tönkre vannak menve, szármalmas látványt nyújtanak.”³³ Salamon Dezső (munkás) és társai az első vonalban aknákat raktak le, bunkereket építettek. Pajtáiban laktak, ahova az eső beesett, a hó befűjt, teljesen lerongyolódva, kiéhezve dolgoztak. Naponta 4–5 kilométert kellett a munkahelyükre gyalogolni, társai háromnegyede flekktífuszban halt meg.³⁴ Dr. Gara Jenő (orvos) Jakab József népbírói ügyében tanúként azt vallotta, hogy egy ízben már megegyezett a munkavezető németekkel, hogy egy fordulóval visznek ki az állásból a frontvonal elé spanyolbaktákat (X alakban összeállított, szögeselellyel befont, kecskelábú utakadályállványok, fa-, és vasrudakkal megerősítve), ám Jakab rájuk paran-

csolt, hogy még egyszer vonuljanak ki, hasig érő hóban, hófúvásban, hazafelé már jártányi erejük sem volt.³⁵ Vécsey Béla alezredes 1942. november 9–10-én jegyezte föl naplójában: „...csak a zsidó munkásszázad embereit rossz nézni, ahogy azok dolgoznak. Igaz, hogy ruha alig van rajtuk, és a láb-beli is rettenetes állapotban van. A hadseregtől nem kapnak ruhapótlást... így nem lehet 15–20 fokos hidegben komoly munkát követelni tőlük.”³⁶ Strausz Róbert (gyógyszerésztan-hallgató) százada, amikor kiérkeztek Sztarij Oszkolba, már első nap 40 embert veszített, aknamezőre hajtották őket. Ő úgy számolta, hogy 1942 szeptemberétől „itt az élet kb. másfél hónapig tartott, naponta 2 óra alvás úgy, hogy nagyon tönkretett mindenkit az élet. A munkával rettenetesen hajsztoltak, vertek, ütöttek, kikötöttek, lelőttek.”³⁷ Lukács Imre műszerész is megemléltette, hogy: „A nagy hidegben sokat szenvedtünk. Ruhánk nem volt, hiszen nyárban mentünk ki, és azt mondták, hogy októberre hazajövünk. 10 utánam küldött csomagból 2[-öt] kaptam meg, de a jobb meleg holmikat csellengő magyar honvédek verés kíséretében elvették tőlünk.”³⁸ Toronyi Károly századában futóárokásás volt a feladat. A napi munkateljesítmény egy hat méter hosszú, 80 cm széles és 1,20 méter mély árok kiásása volt. Aki ezzel estig nem végzett, azt egész éjjelre kint hagyták. A században nyolc orvos szolgált, nekik is ki kellett járni árkot ásni. A munkaszolgálatosok 30-40 cm „mély” gödrökben aludtak, a takarójuk némi szalma volt. Toronyi Károly munkaszolgálatos századparancsnok hírhedt „halálszázadának” egyik túlélője Gold Árpád (aranyműves) a népbíró-ság előtt azt vallotta, hogy volt olyan éjszaka, amikor 30 emberből 16 meghalt, tetű pedig annyi volt rajtuk, hogy „valósággal fűrtökben lógtak”. Az, hogy sokan haltak meg, jó volt a keretnek, mert a halottaknak járó élelmszeradagokat is felvették.³⁹

Sok században a tiszték és keretlegények rendszeresen zsarolták, kirabol-ták a munkaszolgálatosokat. A munkaszolgálatosokkal kötelezvényeket, úgynevezett bonokat írtattak alá, és ezekkel kényszerítették az otthon maradt hozzátartozókat, néha ügyvéd közvetítésével, hogy fizessék ki a bonokon szereplő összegeket. Dr. Horváth Andor ügyvéd fejléces levélpapírján rögzítette azt a „szolgálati megállapodást”, mely szerint dr. Braun Ernő, dr. Böhm Endre és dr. Bernfeld Imre „végintézkedtek”, miszerint 2000 pengőt Szabó Gyuláné sz. Horváth Anna jogosult mint „egyezségi végösszeget” felvenni. Szabó Gyula a keretlegényük volt.⁴⁰ Drávai Béla egyike volt azon nagyon kevés munkaszolgálatos parancsnoknak, aki lebukott, a honvéd törvényszék 1943. február 17-én 2,5 évi fegyházra ítélte. Klein Lászlónét még 1943. január 1-jén rendelte Pesten magához, az asztalra kitett pisztollyal fogadta, és közölte vele, hogy ha az urát még élve akarja látni, akkor fizessen neki 1000 pengőt. Kleinné adott neki 500 pengő „előleget”, majd hétfőre (január 4.) beszélt meg vele „randevút”. Az illetékeseknél feljelentette Drávait, és amikor átadott neki 1500 pengőt, megjelent egy katonai nyomozó, aki letartóztatta a korrupt századparancsnokot. Drávai tárgyalásán az egyik terhelő tanú a későbbi neves irodalomtörténész, Ady-kutató Vezér Erzsébet volt, az ő bátyja szolgált Drávai századában.⁴¹

Gyakran ütötték, verték, kínozták is a munkaszolgálatosokat. A 101/38. sz. században volt, hogy naponta 10–15 embert kötöttek gúzsba, és minél jobban jajgatott valaki, annál jobban verték.⁴² Tudjuk, hogy a keretlegények és munkaszolgálatos századparancsnokok jelentős része már antiszemita-

ként érkezett ki a Donhoz, elkeseredésük, dühük pedig egyre inkább a zsidók ellen fordult az idő múltával, amikor a győzelem már egyre kevésbé látzott biztosnak. A katonák és tisztek jó része kárörömmel, vagy legfeljebb részvétlenül figyelte a nehéz fizikai munkát végző zsidókat. A civil életben sok zsidót ismertek, akik a társadalmi ranglétrán fölöttük álltak, értelmiségi munkakörben dolgoztak. Voltak, akik úgy gondolták, a zsidók otthon munka nélkül gazdagodtak meg, csak élőködtek a magyar társadalmon. Soltész Pál református lelkész háborús naplója hemzseg az antiszemita megjegyzésektől. 1942. augusztus elején naplójában azt írta: „Gyönyörűség nézni, mint súrolják fel a kaszárnyát, hordják be a szalmát a volt főkönyvelők, orvosok, mérnökök, textilesek, ügynökök.”⁴³ A hivatalos propaganda is a zsidókat nevezte a háború okozóinak és haszonélvezőinek. A zsidók a Donnál védteletlenek, fegyvertelenek és tehetetlenek voltak, kiszolgáltatva bárki kénye kedvének.⁴⁴ Dr. Hammer Ferenc századparancsnok a farkasordító ukrainai hidegben 10–12 órás éjjeli őrökre küldte ki a munkaszolgálatosokat. Volt, hogy felzavart zsidókat egy fa tetejére, és a szerencsétleneknek óránként kukorékolni kellett. Ha valaki megpróbált lemászni, a keretlegények addig ütötték, amíg vissza nem mászott. Dr. Hammer és keretlegényei a század 80%-át halálra kínozták, állította Fischer Oszkár kereskedőségéd.⁴⁵ Braun Tibor arra emlékezett, hogy 35–40 fokos hidegben ásóval a vállukon kellett őrséget állni.⁴⁶ Kőszegi Tibor (ő 1945-ben már rendőrtiszt volt) a PRO-n azt vallotta, hogy Borgulya János századában is: „Napirenden voltak az atrocitások, a lehető legkegyetlenebbül bánt az emberekkel. Általában a keretlegényeknek minden cselekedetük arra irányult, hogy a munkaszolgálatosok minél előbb elpusztuljanak, mert az volt a köztudatba[n], hogy ha legénység nincs, a keret hazamegy.” Kőszegi szerint az ő századukból kb. húszan kerültek haza.⁴⁷ Ha feltételezzük, hogy 1942 folyamán zömmel életerős, 1900 után született férfiakat soroztak be munkaszolgálatosoknak, akkor, ha nem tudnánk, milyen körülmények között dolgoztatták és kínozták őket, még csodálkozni is lehetne, hogy 1942. november 29-től december 1-jéig az egyik századból „csak” 11 „haláleset bejelentést” állítottak ki. A legidősebb munkaszolgálatos 1905-ben, a legfiatalabb 1921-ben született. Mindegyikük személyi lapján az szerepelt, hogy „végelgyengülésben elhunyt”.⁴⁸ Vértfogasztó legenda csupán, hogy Petschauer Attila olimpiai bajnok kardvívó úgy halt meg, hogy a keretlegények a farkasordító hidegben felkergették egy fára, ott vízzel leöntötték, és halálra fagyott. Petschauer Attila is megpróbált eleinte emberként, önérzetesen viselkedni még munkaszolgálatosként is. Századparancsnoka írta róla: „A Petschauerben volt egy kis akarat, de mikor a szakaszvezető jól felpofozta, és a fejét a trágyalébe mártogatta, egész jól megszeliődött, s most esze nélkül dolgozik.”⁴⁹ Jól értsük meg, mi történt itt az 1904-ben született kétszeres csapatban 1928-ban Amszterdamban és 1932-ben Los Angelesben olimpiai bajnokkal. Egy szakaszvezető összevissza verte, „jól felpofozta”, majd talán a lábánál fogva, fejével előre néhányszor belemártotta a latrinába. Ebből (is) megtanulhatta Petschauer, hogy itt ők, a keretlegények bármit megtehetnek vele. Nyilván megtört, bármilyen parancsot hajlandó volt már végrehajtani, és halálra dolgozta magát. Őt lehet formai szempontból helytállóan, de végtelenül erkölcsstelen és jogilag igaztalan módon a Vörös Hadsereg „áldozatának” tekinteni, pedig ott, a hadifogolytáborban legfeljebb nem tudták megmenteni az életét. Már emberroncsként került szovjet fogságba. Hajduk

Péter a 101/28. sz. munkaszolgálatos századnál volt szolgálatvezető keretlegény. A munkaszolgálatosait útépitésen dolgoztatták, és vádirata szerint rendszeresen pusztá kézzel és bottal is ütlegette őket. Beteg munkaszolgálatosokat munkára zavart ki, lázas embereket a hóban kúszatta, csuklóztatta, volt, hogy kiköttette. A népbíróság halálra ítélte, és az ítélet indoklásában többek között megemlítették, hogy Hajduk „sűrűn alkalmazta fenyítésként az ebéd- vagy vacsoramegvonást, s általában oly kis adagokat adott a muszosoknak [sic!], hogy azok a nehéz munka és a nagy hideg folytán erősen leromlottak. Bár a vádlott[at] mintegy 1½ hónapi szolgálat után a szolgálatvezetői beosztásából leváltották [...] a század erőállapota már annyira leromlott volt, hogy az 1942. [sic! helyesen: 1943] elején történt visszavonulás viszontagságait a muszosok nem bírták el, és közülük sokan meghaltak.”⁵⁰

Abban a jó háromtucatnyi DEGOB-jegyzőkönyvben, amelyekben a Donhoz vezényelt munkaszolgálatosok mondják el emlékeiket, egyetlenegy akad, ahol emberséges századparancsnokról és keretről tesznek említést. Gáspár Sándor magántisztviselő szerint Száva István századparancsnok és a többiek is mind idősebb emberek voltak, századukból soha senkinek nem esett bántódása, a századparancsnok „vigyázott is” az embereire.⁵¹

Visszavonulás

■ Az 1943. január–februári visszavonulás során a munkaszolgálatosokat sokszor kirabolták, gyakran nem engedték őket fedél alá jutni, vagy egyszerűen agyonlőtték a lemaradókat. Perlusz Ferenc (vízvezeték-szerelő), Kesselmann Andor (kereskedő) és Redlich Sándor (üvegcsiszoló) munkaszolgálatosok századparancsnoka és az egész keret az orosz áttöréskor egyszerűen elmenekült. Ők három hónapig gyalogoltak, közben attól rettegettek, hogy magyar honvédekkel találkoznak. „Ezek lehúzták a ruhát a munkaszolgálatosokról, és minden ok nélkül beléjük lőttek. Egy falat kenyeret, ha megláttak egy zsidó kezében, akkor meggyilkolták. Örülhetett az, akit csak megvertek. Ha szállást találtunk valahol, és bejött egy magyar honvéd, éjnek idején kikergetett az udvarra, 30 fokos hidegben, mert nem akart zsidóval egy fedél alatt aludni” – emlékeztek vissza.⁵² Guttman Baruch (kereskedő) arra emlékezett, hogy: „Éhen, szomjan, lerongyolódva, mezítláb mentünk.” 216 ember indult el a Donhoz 1942-ben, 1945-re már csak 39-en maradtak életben. Náluk is tífuszjárvány tört ki, a kórházba 3000 munkaszolgálatos került, akiknek 70%-a elpusztult.⁵³ Goldstein Gyula (villanyszerelő) megindokolta, miért nem akartak szovjet fogságba kerülni: „A családunkhoz vezető, visszatérő utat választottuk... Az úton a jóságos orosz asszonyok elláttak minket élelemmel, de a bitang magyar katonák teljesen kiraboltak bennünket. Nem csak ezt a kis élelmet, de kevés megmaradt meleg holminkat is ellopták.”⁵⁴ Gold Árpád a századából három biztos túlélőről tudott, szerinte az életüket a jószívű orosz asszonyoknak köszönhetik, akik a visszafelé vezető hosszú gyalogúton szállást és élelmet adtak nekik.⁵⁵ Braun Tibor elszakadt századától, egyedül, sebes lábbal gyalogolt nyugat felé. „Nagyon rossz kondícióban voltam” – idézte fel –, „és kizárólag orosz parasztoknak köszönhetem az életemet, akiktől minden este szállást és élelmet kaptam.”⁵⁶ Ackerbaum Ernő (villanyszerelő) arról számolt be, hogy: „Megérkeztünk egy faluba. Bemén-

tünk egy házba, ahol egy csűrbe[n] helyezkedtünk el, jött a hadnagyunk, és kidobott, egész éjjel a szabadban járkáltunk, nem volt hova lehajtani [a fejünket].” A parancsnokuk és a keret egyik éjjel otthagya őket, egyedül voltak kénytelenek menetelni. „[Az] úton a magyar katonák kifosztottak minket, összeverték, akinél jobb ruhaneműt, kabátot vagy cipőt láttak, az biztos halált jelentett... vonultunk vissza szétszórva, keret, parancsnok nélkül, kiteve mindennek. Elhelyezkedni nem tudtunk, mert a magyar katonaság mindenhonnan kidobott minket. Muszáj vagyok bevallani, hogy a németeknél kerestünk menedéket.”⁵⁷ Goldstein Sándor (ezüstművessegéd) szerint „fej nélkül menekültek a magyar katonák, egymást gyilkolták járműért, lóért... Ha megláttak az országúton egy vagy több munkaszolgálatost, egyszerűen beléjük lőttek. Jobb eset volt, ha csak kabátot, cipőt, ennivalót vettek el tőlünk. Ha sikerült valahol szállást találni, jöttek a magyar katonák, és 30 fokos hidegben kivertek az udvarra, mert zsidóval nem alszanak együtt.”⁵⁸ Grósz József (üveges) és Fink Manó (szabó) elmondta, hogy: „Az úton a magyar katonák tarkólövessel gyilkolták le a zsidó munkaszolgálatosokat és kirabolták a hullákat... Sok szerencsétlen bajtársunkat kivégezték 5–10 cigarettáért.”⁵⁹ A ritka kivételek egyike volt Toroczkai Márton századparancsnok. Magatartásáról az egyik volt munkaszolgálatosa, Bruszt Endre 1946. február 2-án hosszú, részletes levélben számolt be védőügyvédjének, dr. Horváth Bernáthnak. Mint írta, Toroczkai „szigorú volt, mint általában a katonaságnál szokás, de rosszindulatot vagy gyűlöletet nem tapasztaltam nála. Sőt az 1943-as visszavonulás alkalmával több ízben tanújelét adta, hogy segítségünkre legyen, és sokan neki köszönhetik, hogy hazajöhettek, mivel összefogta az embereket, együtt tartott bennünket, és nagyon sokszor megvédett a csellengő német és egyéb fegyveres katonáktól.”⁶⁰

Több száz munkaszolgálatos parancsnokot és keretlegényt állítottak a fel szabadulás után népbíróság elé, és ítélték el hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre. Közülük mintegy kilencvenet ítélték halálra első fokon, és 64 főt kivégeztek. Ha figyelembe vesszük, hogy 1945 februárjától 1949 februárjáig 160 főt végeztek ki, a 64 kivégzett „muszos” keretlegény és századparancsnok elég magas számnak tűnik.⁶¹

Hadifogság

■ Emberi mivoltukban megalázott, kiéheztetett, legyengült, halálra dolgoztatott, tetves, lázas, felkktífuszos munkaszolgálatosok estek a Vörös Hadsereg fogságába, nekik még kevesebb esélyük volt a hadifogság túlélésére, mint az addig (viszonylag) jól táplált német, román, olasz vagy magyar katonáknak.

Krausz József (pincér) két nappal a doni áttörés előtt szökött át az oroszokhoz, ott kapott fegyvert, és az orosz előőrssel jött vissza a magyarok állásaihoz, jó néhányan hajlottak a jó szóra, amikor megígérték nekik, hogy nem esik bántódásuk, megadták magukat. Majd a német állásokhoz vezette az oroszokat, ott alig 10-15 ember adta meg magát. A tambovi járásban lévő szlavjanszki munkatáborból Marsanszkba került. Itt egy zsidó tisztnek köszönhetően a zsidó foglyokat nagyon kímélték, könnyebb munkabeosztásokat kaptak. Krausz egy időben lágercsendőr (kevésbé finoman: kápo) volt, és saját megfogalmazása szerint vigyázott arra, hogy „lehetőleg minél kevesebb német kerüljön haza.” Például aki lopott, azt annyira összeverte, hogy men-

ni sem tudott.⁶² Salamon Dezső és társai 1943. január közepén estek fogságba. Ő arra emlékezett, hogy: „Az oroszok elhelyeztek bennünket tábori kórházakban, kaptunk rendes, tiszta ruhaneműt, a legjobb ellátásban és ápolásban részesítettek.”⁶³ Adler Tibor és társai is legyengült állapotban, lázas betegen, tetvesen estek fogságba. Két heti vonatút után Mozsgában (Udmurtföld, Moszkvától 900 km-re délkeletre) kerültek kórházba. Az út elején még 700-an voltak, de a kórházba már csak 200-an jutottak el. Itt 1943 karácsonyáig voltak, ez alatt: „Önfeláldozó orosz orvosok kezeltek és orosz Sestrák [sic! – szesztra-ápolónők] önfeláldozóan ápoltak. Míg ott voltam, 3 orosz Sestra kapta el tőlünk a tifuszt, és azok meg is haltak” – jegyezte meg.⁶⁴ Szakértők becslése szerint a hadifogságba esett több ezer munkaszolgálatosra általában hat év újabb munkaszolgálat várt.⁶⁵

Összefoglalás

■ A régebbi szakirodalomban és a kérdéssel foglalkozó publicisztikai írásművekben igen változatos adatok jelentek meg az elmúlt évtizedekben a keleti fronton 1942–1943-ban elesett zsidó munkaszolgálatosok számával kapcsolatban. Horthyt, mielőtt 1943 tavaszán Klessheimbe indult Hitlerrel tárgyalni, igyekeztek tanácsadói, miniszterei alaposan felkészíteni. A kormányzó azt mondta a Führernek, hogy „pirulva kell bevallania, hogy harminchat ezer zsidót küldött munkaszolgálatos zászlóaljokban a frontra, s ezek legtöbbje alighanem elpusztult az orosz előrenyomulás során”.⁶⁶ Nagy Vilmos emlékirataiban azt állítja, hogy 50 ezer munkaszolgálatos került a 2. hadsereggel a Donhoz, és közülük 5-6000 maradt életben.⁶⁷ Az újabb kutatások tisztázták, hogy Horthy csaknem pontos számot mondott, ténylegesen mintegy 39 000 zsidót vezényeltek a Donhoz. Stark Tamás, Szabó Péter és Szakály Sándor 1992 elején egy napilapban közzétette a munkaszolgálatosok veszteségi adatait. 1942. december 31-ig a keleti fronton 1796 munkaszolgálatos halt meg, 236 tűnt el, és 46-an estek fogságba. 1943 januárjában 19 284, februárban 2003 zsidó halt meg a HM 22. veszteségi osztályának kimutatása szerint. Ezekhez az adatokhoz akkor, 1992-ben semmiféle magyarázatot nem fűztek, csak megjegyezték, hogy 1942 folyamán, az úgynevezett „hídfőcsaták” idején a munkaszolgálatosok 8, a honvédek 14, és a tisztek 25%-a esett el. A szovjet áttörés után a munkaszolgálatosok „véres vesztesége” 70, a tiszteké 60, a legénységé 50% volt.⁶⁸

A szovjet Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság 1943. február 3-i beszámolójában az áll, hogy 31 299 magyar nemzetiségű hadifogoly volt a front mögötti gyűjtő- és elosztóállomásokon. Ugyanez a hatóság kiadott egy összefoglaló jelentést 1943. december 9-én is. A magyar hadifoglyok száma eddigre 3258 főre csökkent. Vagyis a 2. hadsereg állományából legalább 32 ezren estek fogságba, és túlnyomó többségük néhány héten belül meghalt. A zsidó munkaszolgálatosokra vonatkozóan nincs adat. Nyilvánvalóan a fenti számok őket is tartalmazzák.⁶⁹

1944-ben, a német megszállás után, egészen a nyilasok hatalomra jutásáig (1944. október 15.) a munkaszolgálat, amely addig a legtöbb magyar zsidó halálát okozó intézmény/szervezet volt, menekülést jelentett a deportálástól.

A sárga, illetve fehér karszalaggal megjelölt fegyvertelen zsidók sem voltak „hősi halottak”, miként a 2. magyar hadsereg elesett katonái és tiszt-

jei sem. Meggyászolni lehet, sőt meg is kell őket, de valamiféle „antikommunista kereszties hadjárat” hősi halottjaiként ünnepelni nem.

■ JEGYZETEK

1. A magyar holokauszt történetéről a legátfogóbb munka: R. L. Braham: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. I–II. (Ford. Zala Tamás és tsai.) Park, Bp., 2015³. A munkaszolgálatról lásd a 10. fejt. (336–431.); Karsai Elek (szerk.): *„fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I–II. (A továbbiakban Karsai 1962) MIOK, Bp., 1962; Szabó Péter: *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Zrínyi, Bp., 2001².
2. Kállay Miklós beszéde a Magyar Élet Pártja székházában. Függetlenség 1942. október 23. 2.
3. A Kállay-kormány „zsidópolitikájáról” lásd: Karsai László: *A végzetes esztendő: 1942 a magyar diplomaták jelentéseiben*. Hadtörténelmi Közlemények 2004. 3. sz. 859–883.
4. Kis Gergő Barnabás – Szabó Péter: *Munkaszolgálatosok a Donnál. „A 105/11. tábori munkásszázad igaz és valóságos története 1942 októberétől 1943 januárjáig”*. (A továbbiakban Kis-Szabó 2004) Hadtörténelmi Közlemények 2004. 3. sz. 887–926. Idézett összefoglalás: 890.
5. Nagy Vilmos: *Végzetes esztendők 1938–1945*. (A továbbiakban Nagy 1947) Körmendy, Kispeszt, 1947. 91. Második kiadás: Gondolat, Bp., 1986. (A továbbiakban Nagy 1986)
6. *Magyarországi Rendeleték Tára*. 1941. 1028–1029.
7. A munkaszolgálat szervezetének kialakulását részletesen lásd Karsai 1962. I. XVII–LXV.
8. Nagy 1947. 83.
9. *Képviselőházi Napló*. 1939–1944–XV-595. (1942. november 19.)
10. Uo. 592–593.
11. A „mozgó vesztőhely” – kifejezés már 1945-ben Salamon Elemér volt munkaszolgálatos visszaemlékezéseinek címében felbukkant. (Szerzői magánkiadás, 1945.). A világháborús naplókról és visszaemlékezésekről lásd Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a keleti hadszíntérről 1942–1943*. (A továbbiakban Pihurik 2005) http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/289/7/2005_pihurik_judit.pdf. (Letöltve: 2022. szeptember 6.)
12. Az eredeti DEGOB-jegyzőkönyveket, mintegy 3800 darabot lásd: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár-HU-HJMA-IX-23. Digitalizált változatban: Degob.hu (mivel ez a változat rendkívül sok, és sokszor értelemzavaró hibát, elütést stb. tartalmaz, az érdeklődőknek azt javasoljuk, a neten a jegyzőkönyvek szkennelt változatát olvassák, tanulmányozzák).
13. DEGOB 1787. Kauders Pálnak a bátyja halt meg Ukrajnában 1943 decemberében, ezért leszerelték. DEGOB 2474.
14. Nemeskürty István: *Requiem egy hadseregért*. Magvető, Bp., 1972. 24. és 217.
15. Pihurik 2005. 45.
16. Nagy 1947. 82–83.
17. Karsai 1962. II. 130–135. Idézett mondat: 131.
18. *Képviselőházi Napló*. 1939–1944–XV-595. (1942. november 19.)
19. ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – a továbbiakban ÁBTL)-V-98.570-4-5-Kreskai József János vallomása az Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályán (a továbbiakban PRO) 1946. november 8.
20. DEGOB 3572.
21. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) XXV-1-a-Budapesti Népbíróóság iratai – Büntetőperes iratok (a továbbiakban-Nb.) 1513/1946-38-39-Szwarcz Jakab tanúvallomása (1946. szeptember 11.)
22. ÁBTL-V-87.858-11-13-Gold Árpád vallomása, 1945. március 8.
23. DEGOB 2413.
24. DEGOB 3537.
25. BFL-Nb. 616/1946-Gulyás János-12-Beck Dezső tanúvallomása, 1946. november 21.
26. DEGOB 1638.
27. DEGOB 3570.
28. DEGOB 2413.
29. DEGOB 3530.
30. DEGOB 1748.
31. DEGOB 3521.
32. DEGOB 1637.
33. Pihurik Judit: *Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren 194–1943*. (A továbbiakban Pihurik 2007) Múltunk 2007. 3. sz. 40–66., idézet: 64.
34. DEGOB 3384.

35. BFL-Nb. 1513/1946-30-31. (1946. szeptember 12.)
36. Pihurik 2007. 59.
37. DEGOB 2063.
38. DEGOB 1786.
39. ÁBTL-V-87.588-14. (1945. március 8.) Toronyit a népbíróság 1945. július 7-én halálra ítélte, és még aznap felakasztották.
40. ÁBTL-V-87.858-46-47. (Szabóné aláírásával igazolta, hogy a 2000 pengőt felvette, dr. Horváth 200 pengőért közreműködött ennek a bónnak az „elintézésében”. 1943. június 8.)
41. BFL-B. 17.678/1949-Drávai Béla-4., 16.
42. DEGOB 2449. Pfeifer Nándor műszerész vallomása
43. Pihurik, 2007, 58.
44. Pihurik 2005, 16.
45. DEGOB 2392.
46. DEGOB 1638.
47. ÁBTL-V-80.230-14-15. (1945. november 6.)
48. ÁBTL-V-61.743-61-64.
49. BFL-XXV-2-b-Népügyészségi iratok-5179/1947-4. Cseh Kálmán alezredes. Az eredeti levél nincs az iratok között, valószínűleg valamikor 1942 második felében írhatta Cseh Kálmán. Az idézett sorok a népügyészség 1947. szeptember 27-én kelt vádiratában szerepelnek.
50. BFL-VII-5-e-Budapesti Büntetőtörvényszék i.-7486/1950-5-6. Hajduk Pétert a népbíróság (Nb. 3823/1945) 1947. október 16-án halálra ítélte, a NOT (3264/1947) az ítéletet 13 évi kényzszer munkára mérsékelte.
51. DEGOB 2972.
52. DEGOB 2554.
53. DEGOB 1528.
54. DEGOB 1748.
55. ÁBTL-V-87.588-17. (1945. március 8.)
56. DEGOB 1638.
57. DEGOB 183.
58. DEGOB 1692.
59. DEGOB 2729.
60. BFL-Nb. 1424/1946-79. Bruszt mellett dr. Harsányi még további kilenc mentőtanút kért meghallgatni Toroczkaik ügyében (86.)
61. Az 1945–1988. között bírósági ítélet alapján halálra ítélték és kivégeztek névsorát lásd: <https://neb.hu/hu/kivegzettek-1945-1988> (letöltve: 2022. október 7.) lásd még: ÁBTL-4.1. A-1272-Háborús-népellenes bűntett miatt halálra ítélt személyek.
62. DEGOB 3057.
63. DEGOB 3384. Teljes szövegét lásd: Karsai 1962. I. 106–107. Salamon még 1942. november 15-én a magyar kir. honvédség egyik tábori kórházába került, ott kilenc elfagyott ujját amputálták. Mint vallomása végén megjegyezte, az oroszok 1945 szeptember végén, október elején a hadifogolytáborokból csak a betegeket és a rokkantakat „indították útnak”, vagyis engedték szabadon, szállították vissza hazájukba.
64. DEGOB 2413.
65. Kis-Szabó 2004. 906.
66. Hitler Adolf és Horthy Miklós tárgyalása, Klessheim, 1943. április 16. A tárgyalás stilizált jegyzőkönyvének magyar változatát lásd: Ránki György (szerk.): *Hitler hatvannolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*. I–II. Magvető, Bp., 1983. idézett mondatok: II. 84. Ránki Horthy szinte pontos adatát lábjegyzetben 45 ezerre „javította”. Uo. 428. Hitler egyébként megjegyezte, az a meggyőződése, hogy a zsidókat nem ölték meg, hanem átszöktek az oroszokhoz... Uo. 84.
67. Nagy 1986. 127–128.
68. Stark Tamás – Szabó Péter – Szakály Sándor: *A magyar munkaszolgálat*. Magyar Nemzet 1992. február 20. 6. A teljes 1942–1943-as zsidó veszteségi adatokat pontos levéltári jelzetekkel lásd: Kiss-Szabó 2004. 905.
69. Stark Tamás szíves információi alapján, e-mail: 2022. október 24.

CSAPODY MIKLÓS

BAKANCSBAN A VÉR

Irodalom, emlékezet, feledés

*„a megdermedt utca vinnyogó havában
feljajdul mögöttünk múltunk lábnyoma.”*

JÉKELY ZOLTÁN: *Seol ellen*

„A történelem nemcsak a feljegyzett múlt, hanem a múlt emlékezete is.”

JOHN LUKACS: *Egy eredendő bűnös vallomásai*

Az igazságot nem kellett keresni, ott volt a véget nem érő elhallgatott gyászban. Kimondása azok ellen irányult, akik a közös emlékezetből is törölni akarták.

Ungvártól Lemberg felé félúton Bolle önkéntes és társai már mind közelebbről hallották, „ahogy az ágyúdőrgés végiggördült a hegyeken. [...] Nem hatott valami különösen Bolléra, ahogy a sebesültek, mellükön cédulával, bekötött karral és fejjel és vértől ázott köpenyben elvonultak előtte. [...] Még aznap este ki kellett vonulniuk a lövészárkokba. Így szólt a hadosztályparancs. Tucholka kis falu, melynek két sor után faviskója között patak folydogál.” A lövészárkok körül „felhalmozódtak a hullák. Ha a frissen hullott hó az egyik réteget befedte, egy újabb rohamkísérlet gondoskodott róla, hogy a már elmerült holtak fölé egy új réteget hintsen. Valóságos halálzóna feküdt a lövészárkok között.” (Aage Madelung: *A Kárpátokon innen és túl*) Höfer vezérőrnagy 1914. október 8-án kiadott jelentése szerint „előrenyomulásunk a Beszkideken és a Vereckei-szoroson keresztül Slawsko és Tukholka irányában előrehaladt, az Uzsoki-szorosnál visszavetett ellenséget Turkán át tovább szorítjuk.” Németh Miklós sopronszécsényi póttartalékos másnap esett el Tukholka mellett. Huszonhat éves dédapám kislányát és feleségét hagyta maga után, aki hatvan évig gyászolta. Jól emlékszem rá, 1955-ben születtem. Abban az évben, amikor „egyetlen ember élt Magyarországon, aki Hérakleitoszsal, Buddhával, Lao-cével és Shakespeare-rel mindenikük anya-

nyelvén nemcsak beszélgetni, hanem beszélni is tudott volna. Ha az emberi szellem e négy prófétája Tiszapalkonyán szállt volna le a repülőről, s ha megszólították volna az első munkást, s az épp Hamvas Béla lett volna, s miután három éjszakát átbeszéltek volna vele (nappal ugyanis Hamvasnak maltert kellett volna hordania, de lehet, hogy vendégei segédkeztek volna neki) – nos, vajon mit gondoltak volna akkor ezek arról: ha ebben az országban ilyen egy segédmunkás, vajon akkor MILYENEK LEHETNEK az ország ÍRÁSTUDÓI? De szétnézve az országban, mindent megértettek volna.” (Szócs Géza: ...és akiket nem)

Az igazi írástudók

■ „Döfjünk az idő könyvébe – kezdte a *Fegyveres Európát* Cs. Szabó László. – A tú 1919-nél elakad, rálapozunk. Az író ocsúdik a romok alól. Most már tudja, hogy az európai műveltség is mulandó, az anyanyelvéből lehet még holt nyelv, a hazájából régészeti lelet. Mindezt nem tudta a háború előtt, Európa halhatatlanságáról nagy ábrándjai voltak.” Húsz évvel később azt is tudta már, „ez a rommező is fényes lak ahhoz képest, amit a jövő kijelölt szállásul”, mert 1939 szeptembere óta „A holtak benéznek az ablakon, a könyvlapot ellepi a vérrozsa, a mű mögül egyszerre kilátszik a holttest: az elesett szerző. Hányan haltak bele s abba, ami utána következett!” Babits hiába írta le, hogy a nemzet nem a tömeg, hanem a kultúra, az évtized végére beteljesült, amit előre látott: „Szörnyű katasztrófa fenyegeti a világot. Ami küszöbönáll, az emberi kultúra öngyilkossága.” (*A kérdés*, 1934) Hitler-tanulmánya végén Fenyő Miksa is ekkor mondta ki: „Nem lesz béke a világon és a háború közelebb van, mint gondolnók. [...] Már érezni is a gáztámadások szagát, mint az ördög közeledtekor a kénszagot. A nemzetiszocializmus pusztja megjelenésével kirobbantotta a világtörténet szükségyszerű, meg nem kerülhető folyamatát.” A halála előtti évben Babitsnak is a jövő mutatta meg magát a jelenben: „Fölforrtak az idők, egy nagy had a világ. [...] Immár a népeket terelik, mint nyáját, / emberek futkosnak, mint riadt patkányok, / városok lángolnak telhetetlen tűzben, / nemzetek halálát engedte az Isten.” De mi lesz Magyarországgal? „Mire tart a végzet s mily sorsra szánt minket? / Micsoda jövőnek magvaivá rendelt? / Oh ki tudja, milyen nehéz parancsokat / hordunk már zsebünkben titkos pecsét alatt!” (*Ezerkilencszáznegyven*)

Abban az évben hívták be Hamvast is, 1942-ben került ki a frontra. Miután a munkaszolgálatosokat hazaengedte, előbb Németországba tartó menet-századától szökött meg, aztán a Budapestre bevonult szovjet csapatok fogságából, Szibéria elől. *A háború nagysága és az ember kicsinyége* című „oroszországi feljegyzései” 1943 áprilisában láttak napvilágot. Írása nem harctéri napló, hanem filozófia, melynek alaptétele, hogy a háború „a betegessé lett tömeges extraverzió katasztrófája.” (Örkény, aki fél évig volt munkaszolgálatos, négy és felet töltött hadifogságban, „sűrített létnek” mondta a háborút. *A Lágerek népe* kulcsmondata: „A kétarcú Magyarország a fogságban éppen olyan kancsalon kerülte saját tekintetét, mint otthon.”) Hamvas azt tapasztalta, hogy míg az otthoniakat a bizonytalan mindennapok tartják félelemben, a katona nem fél az élettől, „Mindennemű biztosításból kilépett, a kamra-világszemlélet belőle eltűnt, a bombabiztos spájz ideálja értelmét vesztette”. Erkölcseleg ezzel nő a hátszág fölé, emlegetett bátorsága azonban „lélektá-

nilag valótlan. Irodalom. Minden katona fél”, mert a tűzvonalban rádöbben az otthoni világszemlélet értelmetlenségére és arra, hogy „szemtől szemben áll a Gondviseléssel”. És amikor hazatérve arról kérdezik, mit élt át, nem tud felelni, mert „az igazat nem lehet elmondani.” Otthon még ő is azt hitte, a bajoknak külső okai vannak: „amint mondják, az ellenséges nép [...], hogy az államban levő minden baj oka az ellenség s ebben a percben a helyzet katasztrofálissá lett, a háború pedig máris kitört. A háborút csak az érti, aki látja, hogy az egyik nép a másikban saját bajainak okát támadja. Csak egyetlen mozzanatra van szükség: a pillantást befelé kell fordítani [...] a bajok részének forrása belül van”. A visszatért Észak-Erdélyben ezt olvasták az *Ellenzék* 1943. január 8-i számának első oldalán vastag címbetűkkel szedve: *A nagy Don-kanyarban megsemmisült a szovjet haderő. Negyedmillió ember, mérhetetlen hadianyag az oroszok vesztesége. A magyar csapatok mélyen benyomultak a bolsevisták háta mögé.* Másnap, a katasztrófa kezdetén (ugyancsak az *MTI* német forrásból származó jelentése után): a Don vidékén *Súlyos harcok során óriási veszteségeket okoztak a németek a Szovjetnek.*

Halálkanyar

■ Miért küldte ki Kállay 1942 április–júniusában az orosz frontra a legjobban felfegyverzett 200 ezer magyar katonát, akiknek a felszereltsége még így sem volt összehasonlítható sem a németekével, sem az oroszokéval, az orosz térről nem is beszélve? A jobboldali térhódítást megfékezni, a Nyugat bizalmát visszaszerezni akaró miniszterelnök a háború után magyar–román összecsapást várt, ezért amennyire a német harapófógó engedte, meg akarta őrizni „a magyar erőket”. A szövetségesek balkáni partraszállására épített, s mivel biztos volt benne, hogy Románia a kellő pillanatban átáll, mindent megtett, hogy Magyarország még az előtt szakítson Hitlerrel, különben végleg elveszti Erdélyt. A Vörös Hadsereg és egy német hadosztály között ütközőként álló 2. magyar hadsereg összlétszáma 1943. január 12. és február 9. között az 50 ezer zsidó munkaszolgálatossal hozzávetőleg 245 ezer fő volt. 1943. január 14-én estére elpusztult 3. hadosztályának harmada, január 20-ig 80 ezres veszteséget szenvedett, másnap megsemmisült. Német részről a fegyvertelen magyar gyalogság tartalékként való tömeges bevetésére is sor került; Jány hadparancsát: nincs visszavonulás, négy nappal később már csak a maradék maradéka hallhatta. Jány tudta, mit kellene tennie, de nem tette, félt, hogy a németek gyávasággal fogják vádolni. 1942 tavasza óta a 2. hadsereg mintegy 128 ezer fő honvédet és 45 ezer munkaszolgálatost: 173 ezer embert veszített. Más adatok szerint az elesettek és a sebesültek száma 50-50 ezer volt, 80 ezren eltűntek, 42 ezren (szovjet források szerint 27–28 ezren) fogságba estek.

Arról, hogy 1943. január 12-án és a következő napokban megsemmisült a magyar hadsereg a Donnál, a lapok csak késve, hangfogóval tudósíthattak. A sorok között kevesen olvastak, a katasztrófa méretei a bennfentesek előtt is csak később bontakoztak ki. „Az események körüli csend a módszeresen előkészített, történelmileg megalapozott nemzeti amnézia egyik tünete lett [...] Aki nem tudott, nem tudhatott arról, mit jelentett a Don-kanyar, miért tudott volna arról (bár a sárga csillagosokat érő atrocitások, bevagonírozások előtt sokak szeme előtt játszódtak le), hogy mit jelent a deportálás. A haláltá-

borokban elpusztult százazrek tragédiáját a 2. magyar hadsereg pusztulását is kíséző némasághoz hozzákapcsolja valami: *mindkettőnek* a háttérében, ha más és más módon is, de egy, a saját valóságos helyzetét felmérni nem tudó, létreflexeit rosszul, később már csak kihagyásosan működtető, kizsarolt és önmagát tovább zsaroló erkölcsű, a rá is váró sötét alternatívákkal alig számoló társadalom áll.” (Sándor Iván: *A föld alá vitt tények üzenete*)

1943. január végén már az írók közül is többen hallottak a tragédiáról. Sinka István annyit tudott: „Ott vannak az ungi Bánók, / Duna mellől a Bengyelek, / jászok, kunok, magyarok és... / szólni kéne, de nem merek. // Fogadta volt-népét a Don. / Régi halászeit ezüst / nyírfáival, csatazajban, / s égig lobbant az ágyúfüst. / Hősök? Honvédek? mondjam el? / Elmondom hát: sok kun legény / hőse a messzi Donnak – de: / ők mondjanak éljent, ne én. // Idehaza két kis ökrük / keskeny úton tapogat. / – Hős a Donnál Bánó Balázs, / s kevés jóért, de nagyot ad. / A Dunáért és a Donért / meghalni már nem új dolog. / Rajta honvéd! Én sírok csak / s velem az esti szűnyogok.” (*Ének a Don hőseiért*) A melankolikus siratónál megrendítőbb a *Hullaevők*, Illyés Gyula verse, amely a hátszágai nyugalom és az érte életükkel fizetők sorsának megrázó ellentétével döbbsentette meg az olvasót: „Beh otthonosan nyüzsög a csapat / vendég a Fehér Ló fái alatt. / Melyiknek kispörköltjét védve / halt meg Beke és Fekete? / Csillogva cikáz, mint a villám, / kés-villa pár a csirkehullán; / e szép hölgyért, hogy így ehessen: / melyik Nagy halt meg Voronyezsben? / Mert ha van képzeletben mérték, / a finom ujjak szét most vágják / az ezüst tálon Takács térdét, / Kántás karját, Pordán bokáját.” Sokáig ez a költemény volt a magyar katonák legméltóbb emléke, Babits *Ezerkilencszáznegyven* című verséhez hasonló nem született többé. Csoóri úgy tudta, Illyés „hallhatott valami döbbsentes részletet a voronyezsi pokolról”, ez indíthatta a versre, ám ami a tényeket illeti, „a korszak egyik legjelentősebb írója nem tudta, mi történt kétszázötvenezer emberrel”; Illyést 1943. február 18-án Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök hívta beszélgetésre, de a Donról nem esett szó köztük, csak irodalomról. 1943. június 18-án Bánffy Bukarestbe indult. Titkos célja az volt, hogy Maniuval, az angolbarát ellenzék vezérével tárgyaljon a közös kiugrásról, aki elutasította, mert már meg egyezett Benešsel, hogy egész Erdély Romániához csatolása mellett áll majd ki Moszkvában. Bánffy hiába volt meggyőződve róla, hogy a közös lépéssel a háború végén mindkét ország ott ülhetne a győztesek között, mert amiben szeretett volna egyezséget kötni, nem közös, hanem csak magyar érdek volt. Azt is tudta, mit nyer majd a győztes, mi vár a vesztesre, miközben az ellenfél átgondolt stratégiájával szemben a magyar tehetetlenkedést kellett látnia. Hamarosan távozott Romániából, ahová, ha Magyarország már kiugrott volna, el sem kellett volna mennie. Hazatérve „mély hallgatásba burkolózt”, és keserűen csupán annyit mondott: „amilyen okosok ők, olyan buták vagyunk mi”.

A német megszállás napján Márai Sándor azt írta, „Magyarország címerét két lebegő angyal tartja. Már csak e két angyalban bízom.” Odakint a Donnál a „címertartó szomorú angyalok” keze (Nagy László: *Hőszakadás a szívve*) akkor már egy éve lefagyott a magyar katonák kezével együtt. A hírek Bartókot is elérték Amerikában, amikor 1943-ban a *Concertón* kezdett dolgozni; abban az évben szerezte Kósa György háborús *Krisztus* kamaraoratóriumát, Lajtha László a *Négy isten ligete* háborús tánckomédiáját, Veress Sándor a

Szent Ágoston zsoldára az eretnekek ellen oratóriumát. Abban az évben született *A magyarok háborúja* is, a Don melletti harcoló Gellért Sándor eposza és a *Lágerek népe*, Örkény István tambovi-krasznogorszki hadifogoly-szociográfiája. Örkény műve nem a világhír felé vezetett, mint egykor a *Szibériai garnizon*, Markovits Rodion „kollektív riportregénye”, hanem feljelentéshez: szovjetellenesség vádjával Illés Béla elkoboztatta. Ugyanezért tiltották be a Dont megjárt „polgári egzisztencialista” Birkás Géza 1943-ban megjelent könyvét (*Levelek Oroszországból*). A címével Illyés *Puszták népére* utaló Örkény-mű előzménye az *Emlékezők* (Amíg ide jutottunk) volt, tíz hadifogoly emlékezése; a *Lágerek népe* 1946-ban előbb jelent meg, mint ahogy szerzője hazatért volna. A belőle készült *Voronyezs hőse* „Egy a kétszáz-ezerből, aki nem fagyott meg, és nem veszett oda abban a dermesztő télben, 1943. január 13-án, amikor megkezdődött a voronyezsi offenzíva, és a magyar hadsereg sziszüphoszi sorsa elvégeztetett.” Örkény darabját Várkonyi Zoltán már 1948-ban be akarta mutatni a Művész Színházban, végül betiltották.

A doni tragédiát 1945 után „egyszerűbb volt továbbra sem felvetni, főképpen azután, hogy a valódi felelősök hazugságai és a nemzet lelkiismeretét jelentő legjobbak némaságának kíséretében mentek végbe 1943 januárjában [...] Miközben a katasztrófák körül megmaradt a homály, eluralkodott a hivatalos szervek részéről a harcokban részt vevők teljes és általános elítélése.” (Sándor Iván: *A föld alá vitt tények üzenete*) A bolsevik ellenségből felszabadító lett, ami pedig az „utolsó csatlós”, a „fasiszta nép”, „bűnös nemzet” fiaival történt, zárlat alá került. A Donnál veszettek sorsa a Rákosi-rendszerben is politikai tabu lett: „Nem vesszük föl az inventárba, tehát nincs. Nincs múlt, nincs történelem, nincs ország, nincs hagyomány. A kommunisták a jelen, a brutális most.” (Esterházy Péter: *Harmonia Caelestis*) Az új jelen Seneca igazát is felfüggesztette, miszerint csak az bizonyos, amit már megéltünk, mert a sors afölött már „elvesztette hatalmát, senkinek a fennhatósága alá nem vehető”. Az új fennhatóság több mint egy emberöltőn át mindenre kiterjedt. Csak a szovjet hősi halottak sírjaira, emlékműveire kerülhetett korszorú, a magyar hősi temetők gondozása tilos volt, az ukrainai hadi sírokat említeni sem lehetett. „A temető, mint szótlán adattár, egy kiállítás képe. Némafilm, egyetlen mozdulatlan kockából. Fájdalom és felejtés happeningje, virággal.” (Balázs Attila: *Világ-sarok non-stop*)

Formába öntve

■ Ami a magyar irodalom államosítását illeti, „alakulástörténetébe, az irodalmi életbe és az irodalom autonómiájába soha ahhoz fogható durva beavatkozásra nem került még sor, mint az 1948-as kommunista fordulatot követő évtizedekben és enyhébb formában később is, egészen a nyolcvanas évekig, amikor a szocialista realizmus dogmáját már annak kiagyalói és végrehajtói sem vették egészen komolyan. [...] az is nyilvánvaló, hogy más megítélés alá esik a Rákosi-korszak féktelen terrorja, és a Kádár-korszak engedékenyebb, ám annál rafináltabb, kifinomultabb és manipulatívabb irodalomirányítása és művészetpolitikája, mely főként a korszak főideológusának, Aczél Györgynek a nevéhez kapcsolódik.” (Grendel Lajos: *A modern magyar irodalom története*) A rendszer kulturális politikája Aczél bő három évtizedes működésében, a

„három T” (támogatás, tűrés, tiltás) gyakorlatában jutott érvényre. Egymást kiegészítve működött az „orientálás”, az ellenőrzés és a beavatkozás: a kiadói cenzúra, filmek, színdarabok késleltetett bemutatása, informális betiltás, amit Aczél szelekciónak nevezett. A szigorúan tiltott témákat „a párt vezető szerepe”, a Szovjetunió, ’56 és Kádár személye képezte.

Kónya Lajos törte meg a Don-kanyar körüli csendet 1956 szeptemberében két hosszan késleltetett könyvével, a *Hej, búra termett idő!* frontnaplójával és *Az eladott hadsereg* lírai vallomásával. Az 1945 utáni magyar irodalomban ezek a könyvek nevezték először áldozatoknak az elesetteket. Kónya művei nemcsak erkölcsileg és a történelmi igazságot tekintve hoztak „fordulatot”, hanem azért is, mert amíg valami „nincs formába öntve, felfoghatóan kifejezve, addig se nem igazság, se nem hazugság, egyszerűen nem is létezik.” (Ottlík Géza: *Továbbélők*) Ekkor jelenhetett meg a haláláig mellőzött Birkás újabb regénye is, az *Elfelejtett emberek* (1960), a harctéri mindennapok, a pusztulás és a menekülés tragédiája, kezdték vetíteni a *Halálkanyart*, Bokor Péter dokumentumfilmjét (1961). Örkeny világsikerre jutó színműve, a *Tóték* 1964-ben eredetileg forgatókönyv volt. Miután a filmgyár elutasította, 1966-ban kisregény készült belőle, 1967-ben dráma, 1969-ban film: az *Isten hozta, őrnagy úr*, Latinovits Zoltán, Sinkovits Imre és mások főszereplésével. A darab még a doni katasztrófa előtt játszódik, mielőtt „elkezdett lefelé görögni az a szikla, mellyel a magyar hadsereg sziszüphoszi sorsa elvégeztetett. A *Tóték* nem róluk szól, vagy nemcsak róluk, sőt talán egészen másról, de én írás közben mindig rájuk gondoltam. A legtöbben ülve fagytak meg, s ahogy ott ültek, márványba fagyott arccal, még most is hátamban érzem a tekintetüket...” 1967 őszén a színházi élet eseménye volt Kerekes Imre groteszk darabja is, melynek címéből hosszú időre felkapott szólás lett: a debreceni Csokonai Színházban „hadifogoly színjátszók” adták elő „*Kapaszkodj, Malvin, jön a kanyar!*” címmel egy háborús esemény hiteles történetét, az igazságnak megfelelően azzal a szándékkal, hogy a ma jelenlevők lássák, mi történt velünk”. Az áldozatok emlékére Tardos Béla szimfóniát szerzett (*Simfonia in memoriam martyrium*, 1960), Petrovics Emil operát (*C'est la guerre*, 1961), Szervánszky Endre oratóriumot (*A sötét mennyország*, 1963).

Sokan éltek még a Dontól hazatértek közül, amikor 1967-ben elindult a Hetek (Ágh István, Bella István, Buda Ferenc, Kalász László, Raffai Sarolta, Ratkó József, Serfőző Simon), 1969-ben a Kilencek költőcsoportja (Győri László, Kiss Benedek, Konczek József, Kovács István, Mezey Katalin, Oláh János, Péntek Imre, Rózsa Endre, Utassy József). Az újabb magyar költészetben velük kezdődött az igazság elhallgatása elleni küzdelem, annak kimondása, hogy az áldozatoknak a végtisztességet nemcsak a családban (Bella, Kovács, Utassy és mások, köztük Szilágyi István apja is ott maradt a Donnál), hanem a nemzeti emlékezetben, a hazától is meg kell kapniuk; „Gyere, fiam, menjünk el apánkhoz. / Te, a hadiárvagyp, én, / hadiárva föld. / Menjünk – füvekként araszolva, / vakondként a földet púpolva, / menjünk – síronként hullámlva, / sírbarázdákként ringva, ringlódva, / új temetőként kiáradva, / ó-temetőként kiszáradva, / süppedt sírokként apályolva – / menjünk Donkanyarapánkhoz, / Voronyezs-Donkanyar-apánkhoz, / Isonzó-Galícia-apánkhoz, Ob-Jenyiszej-öregapánkhoz, / a Szabadság Szobor-kopjafához, / a Fáklya-ravatali gyertyához, / gyere szanaszét-apánkhoz, / szanaszét-szavú, testű apánkhoz.” (Bella István: *Halotti beszéd*) Mint a kimondhatatlan vesz-

teség fájdalma, „Csontjainkban, inainkban / sajognának még mindig / felkoncolt, kiszenvedett, / karóba húzott forradalmaink? / [...]”
hogyne sajogna bennünk, / ami még mindig szívünkig nyilall, / az irdatlan kerülővel / szerűink aljáig / elérő Don-kanyar! / Minden ott világra dörrenő lövedék / itt csapódott be a sáros Alföldön, / Dunántúl ablaka alatt, / amikor apáinkért, édesbátyáinkért / lámpák virrasztottak, / könyörögtünk értük Istenhez / magas éghez álltak a kijáratnál / kint a kapuk, / hogy a háború lövészárkaiból / jönnének haza. // Akiket csak az udvarról / konyhákban fölröppenő család / fogadott szívébe vissza, / nem a haza. Mert az / a halottait is megtagadta.”
(Serfőző Simon: *Feledésből az emlékmű*)

Az igazságot nem kellett keresni, ott volt a véget nem érő elhallgatott gyászban. Kimondása azok ellen irányult, akik a közös emlékezetből is törölni akarták. Így lett a gyász és a fájdalom, a feledés szorongatása az igazmondáshoz való jog kiharcolásának indulatává, melyet csakhamar a nemzeti ellenállás eszméje hevített, a szembefordulás azokkal, akik nem engedték elszívatni az elesetteket. Az új nemzedékek legjobbjai már ennek az ellenállásnak a szellemét hordozták, ezért bélyegezték őket ellenzékinek. Legtöbbjük valóban a rendszer ellenzékéhez tartozott, miközben az ellenzék más része más politikai nézeteket vallott. A hatvanas években Aczél már úgy látta, „a Don-kanyar” nem tabutéma többé akkor sem, ha a résztvevők és a közvélemény másként vélekedő részére is gondolnia kellett, azokra, akik az ott szetteket, hősök voltak, vagy sem, a munkaszolgálatban elpusztultak kivételével nem áldozatnak tartották, hanem egy fasiszta kormány fasiszta hadserege háborús bűnös katonáinak. Mégis úgy vélte, a tárgykor óvatos, mindenekelőtt a moszkvai vezetés érzékenységevel, de a hazai keményvonalasok gyanakvásával is számoló „kezelése” megerősíti pozícióját, növeli népszerűségét az értelmiség és a közvélemény előtt.

Az igazság felszabadítását egyszerre kísérte a mélyre leszivárgó feledés és a Don-kanyar anekdotikus folklorizálódása. A nyelvész már csak megállapította: „Kanyarban van nálunk minden *Don-kanyarnak* nevezetett rossz hírű kocsmá, italbolt, talponálló, illetve *Don-kanyarnak* mondják az olyan kanyart, amelyben valami züllött kocsmá leledzik. A korcsma, italbolt, talponálló is gyakorta a pusztulás, veszteség helye, családok felbomlásának, életek elromlásának okozója. Külső hasonlóság, tartalmi és hangulati rokonság a névátvitel alapja és az a körülmény, hogy a tragédia az egész nemzet tragédiája volt, az egész ország közvéleményét foglalkoztatta annak ellenére, hogy az akkori újságok és hivatalos jelentések hallgattak róla. [...] A nevezethez ma már nem annyira tragikum, mint inkább akasztófahumor, tréfás, gúnyos hangulat tapad. A névátvitel eredeti alapja elhomályosulóban, sőt a *Don-kanyar* törzsvendégei sem a földrajzi nevet és helyet, sem a hozzá fűződő tragikus eseményeket nem ismerik.” (É. Kiss Sándor: *Don-kanyar*)

Rekviem

■ Még a hetvenes években is megtörtént, hogy a hazatértek közül valaki lázításért kapott ítéletet, mikor kitudódott, hogy háborús visszatekintést ír, pedig a doni harcokban résztvevők már a hatvanas évek elejétől leadhatták emlékezéseiket a Hadtörténelmi Múzeum levéltárába. Az *Ez történt Mohács után* (1966) Ludovikát végzett szerzője, Nemeskürty István film- és iroda-

lomtörténész, a Mafilm-stúdió társutasnak mondott vezetője nemcsak ezeket böngészte végig, mielőtt 1968-ban nekifogott volna *Requiem egy hadseregért*, az ideologikus kommunista történetmagyarázatokkal leszámoló történelmi esszéje megírásához (1972), hanem minden elérhető forrást. A kis alakú, alig háromszáz oldalnyi *Requiem* címlapján fekete-fehér térkép és körző a Budapest és Voronyezs közti 2000 kilométeres távolság vörös vonalával, mottója Keresztury Dezső epigrammája: „Hol nyugszunk, nem tudja barát, feleség, gyerek. Elszórt / Testünk nyomtalanul nyelte magába a föld. / Szíveitek őrizzen: milliók eleven milliókat. / *Áldozatunk nem a gaz jöcíme. Jóra parancs.*” (*Sírvers*)

Ha a Don mellett pusztultak elsíratásában valami fordulatot hozott, az a *Requiem* volt. Nemeskürty a Horthy- és a Rákosi-rendszerben egyaránt elhallgatott eseményeket, a feledésre ítélt áldozatokat a köztudatba nem visszahelyezte, hanem beemelte, a tényeket a nemzeti önismeret részévé tette. A mű kulcsmondata: „Ezek az emberek megfagytak és elvéreztek és meghaltak és megsebesültek és szenvedtek és megőrültek és hóvakságot kaptak, és éhen haltak, és kihunyó tudatuk utolsó értelmes fellobbanásával hazagondoltak, igen, a hazájukra, amelyről tudták, bizonyosan tudták, hogy nem a Donnál kell megvédeni: de ha már egyszer mégis ott kellett meghalniok, és sok vad s madár gyomra lett koporsója feláldozott testüknek, akkor legalább egy könnyet ejtsünk értük.” Már csak az volt eldöntendő, hogy a doni katonák áldozatok voltak-e vagy hősök. „Aki nem lehet hős, lehet azért becsületes és bátor ember. Ami a 2. magyar hadsereg százezer halottját illeti, legjobb, ha úgy van velük a nemzeti emlékezés, mint a második világháború minden magyar katonai és polgári áldozatával: sem hőssé magasztalni, sem elfelejteni nem szabad őket! [...] szerencsétlen áldozatokká lettek, pedig lehettek volna hősök is.” (Mesterházi Lajos: *Hősök vagy áldozatok?*) Nem voltak mind hősök, ellenkezőleg, de mind áldozatok lettek, a nemzeti önérzet, „néplelkünk elmezavart súroló állapotában” mégis „Míntha természetes lenne, hogy százezernyi halottunkról nem beszélünk. Csakhogy nem százezerről, hanem százezrekről szoktuk meg a hallgatást. Az egész második háború magyar áldozatainak nyughelye egyetlen hatalmas névtelen sír.” (Cseres Tibor: *Elveszett holtak temetése*)

A *Requiem* olvasása után Örkény azt ajánlotta Nemeskürtynek, írjanak belőle darabot. Így született meg *A holtak hallgatása*, amelyet a Pesti Színház mutatott be 1973 elején Várkonyi Zoltán rendezésében (ötven előadást ért meg). A szövegkollázs Nemeskürty munkája volt, a dokumentumdráma Örkényé. Miután elkészült, „Felsőbb ellenőrző szerveink egész egyszerűen elutasították a darab bemutatását, mert ez az ügy nem volt egészen tisztázott, nem dőlt el, hogy ez a kétszázezer ember ott a Don-kanyarban requiemet érdemel-e, vagy egyszerűen egy fasiszta hadsereg volt, melyről nem érdemes beszélni, pusztulása nem kell, hogy érdekeljen bennünket.” Várkonyi, bár ismét elutasították, úgy vélte, „akár magyar történelemszemlélet, akár szovjet-magyar kapcsolatok, akár társadalomkritikai szempontok szerint is pozitív műről van szó”. A „perdöntő problémákat” mégsem sikerült tisztázni: „nem kell rekviem, az elesetteket nem kell elsíratni, mert bár igaz, hogy „áldozatok voltak, de azért, hogy mi megsemmisítettük a régi uralkodó osztályt, igazságot szolgáltatunk nekik. Így ez a százezer ember nem halt meg hiába.” Várkonyi ezt sem volt hajlandó tudomásul venni, hiszen eszerint

mindazok, „akik egy agressziós háborúban, idegen földön Horthyék aljas és ostoba számításai folytán odalökve, vezetőik gyávasága folytán életüket veszítették, hiába haltak meg.” Épp az a katarzis, hogy a dráma leleplezi a történelmi vétket, mert nem igaz, hogy Magyarországnak „nem volt választása”. Még az utolsó percben is „lett volna még lehetőség arra, hogy ezeknek az áldozatul odalökött szerencsétleneknek legalább a pusztá életét megmentsék”. Minthogy a politikai vezetés célja nem a darab betiltása volt, hanem az informális cenzúra, az MSZMP KB agitációs és propagandaosztálya ez ügyben is Aczél intencióit követve azt írta: „Az állami-helyi vezetés és a színházak alkotó együttműködése, a menet közbeni ellenőrzés problematikus mű esetében eredményesnek bizonyult. Nemeskürty–Örkény *A holtak hallgatása* című dokumentumdrámája többszöri megvitatás és átdolgozás után nyerte el végleges formáját.” A *Requiem* ihlette Hidas Frigyeszt a *Gyászzene a Doni II. Magyar Hadsereg emlékére* (1973) megírására, amit a rádió csak késő este sugározhatott, Kósa György kantátája, a *Bikasírató* 1975-ben, Hollós Máté oratóriuma, az *Egyenes adás a háború dúlta Budapestről* 1985-ban született. A *Volt egy seregünket*, Moravetz Levente Nemeskürty művéből írott drámáját 2021-ben vitte színre a zalaegerszegi Hevesi Sándor Színház. A második világháborúról a *Requiem*, a *Hideg napok* (1964), Cseres regénye és a *Nyugati hadtest* (1979) Székely János novelláskönyve maradt meg leginkább az olvasók emlékezetében.

1981 elején a *Film, Színház, Muzsika* azt írta, „*Pergőtűz* a címe Sára Sándor rendező dokumentumfilmjének, amelyet a Magyar Televízió számára készített. Célja a kérdezés és a figyelmeztetés.” A *Pergőtűz* Sára 25 részes sorozatának, az 1979–82-ben forgatott *Krónika – a 2. magyar hadsereg a Donnál* 1983-as, ötrészes, nyolcórás tévé- és moziváltozata volt. Sára a közlegényektől a tábornokokig százhusz katonát, az események részeseit szólaltatta meg (forgatókönyve csak 1988-ban jelenhetett meg). A tévé az egyórás részeket esti főműsoridőben kezdte sugározni, az első kettő után azonban az MSZMP PB bekérte a következő hatot, majd az APO törléseket, összevonásokat rendelt el. A tizenötödik rész után a vetítést megszakították, szovjet tiltakozásra be is tiltották, leváltották Nagy Richárd tévéelnököt, a *Pergőtűzet* egy moziban vetítették rövid ideig, a 80 ezer példányban kinyomtatott szövegekötetet bezúzták. (A filmszemlére készült ötrészes változat nagydíjat kapott.) Az 1989-es bemutató után Kovács István azt írta, „Környezetemből senki sem beszélt oly lelkes megindultsággal a *Pergőtűz*ről, mint egy orosz ismerősöm. Azt hajtogatta, hogy egyetlen magyar mű sem szólt oly hitelesen az orosz nép szenvedéséről és hősiességéről, mint a műhelyvetítésen látott film szereplői, a 2. magyar hadsereg túlélői.” Az ismerős író, költő lehetett, én arra emlékszem, hogy a kulturális minisztériumba, ahol egyetem után az irodalmi osztály referense voltam, rendszeresen bejárt a szovjet követség egyik attaséja. Tanúja voltam a beszélgetésnek, amikor magából kikelve ékes magyarsággal nehezményezte, hogy a magyar elvtársak eltűrik a Szovjetunió ellen támadó fasiszták dicsőítését. A *Krónikát* Hanák Gábor (*Végjáték a Duna mentén*, 1982), Gulyás Gyula és Gulyás János (*Én is jártam Isonzónál*, 1982–86), Kóthy Judit dokumentumfilmje (*Válahol Oroszországban*) követte. A *Doni tükkör*, Erdélyi Péter filmje (2003) a *Krónika* ellenpárja volt a magyar katonák doni emlékezetéről.

■ A 2. magyar hadsereg emléke az '56-os forradalomig a lírában eleinte ritkán, mintegy melleleg említve jelent meg. Már a Hetek és a Kilencek költőinél feltűnt a nagy nemzeti tragédiák kronologikus felsorolása (Don és Voronyezs Muhi, Mohács, a Dózsa-felkelés, 1848–49 leverése, az első világháborús olasz harcterek, Trianon, később '56). Az önként adódó társítás azóta is tovább élő költői gyakorlat: „Ama köpönyeget látni vélték később Doberdónál, / Isonzónál rebtent visongó szárnya, sarka már- / tózott vérben a Tanácsköztársaság tócsáiban, / csüngeni vélték a Trianon-palota egyik széktámláján is. / Volt, aki látta Orgoványnál, majd a második nagy / háborúban a Don-kanyarban rozsdállani a szűz- / fehér havon. / Később Száraz-ajtán rebtent, s besusogta / sejtelmesen az ötvenes éveket, ötvenhatban örvénylett / Pest utcáin, kitérve szárnya szögletét / Erdélyre is.” (Farkas Árpád: *Damjanich köpenye*) A hívószó-utalást a metaforikus-allegorikus felidézés, látomásos emlékezés követte: „A tóthmenyhért-fehér mezőn / jégmezőn, hol pengeél a donkanyar / kaszál kaszál kaszál / történelem: vaksi egedből ránküt mégis / a színrózsa fény / csonttá fagyott katonazubbony: fehér ing / fehér hőmezőn: fehér virág fehér mezőn.” (Pintér Lajos: *Tóthmenyhért-fehér mezők*)

A *Hószakadás a szívre*, Nagy László egyik utolsó verse mintha az addigi és a későbbi látásmódokat is összegezte volna: „Idegen fagyban a zászlótartó / keze is lefagyott miképpen / lefagyott a címertartó / szomorú angyaloké // Mária a haza pátronája / fagyosan a fagyos zászlón / végső álmában átváltozik / fülsapkás / hölgygé partizán szűzzé / s megigézi a bús katonákat // S Mária Mária / átváltozik magas hegygé / palástja égbe kékült erdő / feje oromkő szája barlang / – fölkapaszzkodunk négykézláb is [...] Mária szájában bölcső ring majd / ott a magasban lesz a hazánk / hőesés-függöny mögött a tűzhely / a dögcédulát dobd ki nyakadból / de tartsd meg a fegyvert – átváltoznak / bujdosókká a katonák [...] kétszázötvenezer / már nem ábrándozik többé / hazáról tűzről tüzes levesről / még lelkük se bujdoshat elakadt / belefűlt az a hóba // Zöld alapon piros parolit / pázsiton vért / visel a hazai Halál [...] mi lesz ott / ahol titok sincs ahol a Hegynél / nagyobb a butaság maszlagolás [...] A hazára szakad a hó / mert kevés hullt röpcédula / kevés az öngyilkos miniszterek / szívéből vér de sok fekete / hó a dögszagoló diplomatákból / még istenükből is fekete hó / és hó szakad a nyári gramfon / aranykürtjéből a ribancok / torkából a csalárd égből / most és mindörökre az új / temetőre akár a Donnál.”

Székely Jánosnak a *nyugati hadtestet* záró költeménye, *A vesztesek* a győzedelmes vereség, a magára maradt igazság pátosztalan mégis-reménye: „Nem válogat a győzelem, / Mindegy neki, / Egyformán felemel / Hamisat és igazat. / Ám a vereség, / Tönkrejutás, megalázás / Jogot ad, igazat ad. [...] Mennek a lószagú éjben, a sárban, / Kirokkan alóluk a szürke, / Fogatuk sáncba suvad. / De ők keblükben rejtegetik, / Görnyedve, zihálva hátukon cipelik / Újszülött igazukat. / Elhányták a Fegyvert, / A Sáncot feladták, / Réjtüket új kasza nyírja. / De igazuktól / Nem tudnak megszabadulni, / Azt örökölni hagyják fiaikra.” Csiki László versében sem fakul a tragikus emlék, az elpusztultak képét album helyett mauzóleum őrzi, az igazságért lázadó fiak indulata már az örökhagyókkal való azonosulás: „Nézed a képet: / máris nagyapád. / Feltúrva a sarka. / Mutasd rá egyetlen szóval magadat. // Fehér gézpólyával /

gúzsbakötött siketnémák / jelbeszéde ez. // Rosszul kiejtett hősi halottak. / Lapos Csimborasszójuk: ujjlenyomat. / És rajta célkeresztjük. / Ellenfény és Donkanyar. // Anya nélkül született csecsemők, / meztelenül, / ezüstnitrát hóban, hazahíva. / Lassan. / Fagyban feketednek. / Már apák: árnyékbajusszal, / ruhátlanul. // Felejtsd sötétre őket, gyászlepedőre, / negatív hőmezőre vedd ki magadból, / a sötétkamra fényében / váltsd át magadat.” (Fotómauzózeum 2. Távoltság) Ezt a múltat Markó Béla is saját örökségeként hordozza: „Olyan legyen a vers, / mint bakancsban a vér, / s mint báli cipőben a pezsgő, / olyan trágár / vagy olyan felszabadult, / olyan oda nem illő. // Don-kanyarból menekült katonák / fagyott lábáról lekerült bakancs, / vagy a nemzet csalóányainak / isteni lábfejeről lehúzott cipellő, / egyik az undorodónak, / másik a lelkesülőnek. // Nem tudom, milyen legyen a vers, / csupa vér már az ismerős hegy-völgy, / s néha egy kortynyi pezsgő, / egymással összekeveredve, / rendre-szerre kicsorog minden / sok lyukas szonettből. // Bakák túsarkú cipőben, / s bakancsban gyönyörű dívák: / hintód elé fogva / alázattal meghajtom főmet, hazám, / még mindig józanul / s ide nem illőn.” (Milyen legyen a vers?) Végül is mi a vers? „miniatűr Don-kanyar, ahol értékek pusztulnak, de új értékek is születnek”. (Tóth László: *Líránk és a folytonosság*) Múlt és jelen (jövő) ilyen összekapcsolásában a „túlsúlyos” metafora a szókapcsolat állandósult jelentését hordozza. Tolnai Ottó drámájának, a *Végeladás*nak két hőse van: a térkép (a történelem) és a történelmet magyarázó Csömöre bácsi (a térkép kárvallottja): „Még csak a Don-kanyar hiányzott!” A *Wilhelm-dalok*ban már „ott lenn a fű a csalán / amibe beleharapnak / kik harapnak bele / hát mind a szegény katonák / de hol látsz te tukacs képen katonákat / sehol / mind elestek már / engem is megtanított a bunyevác / marjan bácsi mert ő is volt a don-kanyarnál / [...] megtanított csalánlevest főzni / az mentette meg az életét” (*tukacs konrád történelmi csataképfestő*), Balázs Attila nagyapját pedig, hogy a fogságban szerbnek mondta magát (*Ki tanyája ez a világ?*)

A második világháborús magyar részvétel, a Donnál pusztultak emléke, a holokauszt és a nemzeti önismeret megannyi zavaros, tisztázatlan kérdése a próza- és esszéírásban is félszázados ívet rajzol Cseres *Hideg napokjától* és *Parázna szobrok* ikerregényétől (1978) a sokféle közvetlen és áttételes ábrázolásig, Balázs Józseftől (*Az ártatlan*, 1977. és *Magyarok*, 1978) Ördögh Szilveszteren keresztül (*Koponyák hegye*, 1977) Simonffy András történelmi kollázsregényéig (*Kompország katonái*, 1981), Boldizsár Iván napló-émlékiratáig (*Don – Buda – Párizs*, 1982). A Donnál történtek, a háború és következményei a prózában máig megjelennek a háttérben mint Bereményi Géza *Eldorádójában* (1994), Kukorelly Endre *TündérVölgyében* (2003), Závada Pál *Idegen testünk* (2008) és *Természetes fény* (2014; utóbbiból készült Nagy Dénes filmje, 2021), Vida Gábor *Ahol az ő lelke* (2013), máskor csupán gomolygó, felbukkanó emléktöredékek, mint a roham után a hóban véresen hanykolódó katonák látványa Nádas Péternél (*Rémtörténetek*, 2022). A szintén csak részben doni témájú, a holokausztot, hadifogságot, deportálást tárgyaló, a nemzeti öntudatzavar okait kutató történelmi esszé Csoóri Sándor (*A magyar apokalipszis*. 1980, *Szögesdrót a tudatban*, 1990) és Sándor Iván írásaival (*A föld alá vitt tények üzenete*. Don-kanyar, Lillafüred, Szárszó. 1983, *A föld alá vitt tények*, 1990. és *A történelem gépangyala*, 2013) termelt maradandót.

■ A legtöbben, köztük Csanádi Imre, Örkény, Hernádi Gyula, 1946–49 között térhettek haza a szovjet fogságból. 1953–56 között is sokan érkeztek, a többiek csak a hatvanas évek végétől, 10–25 éves büntetés letöltése után. Ha odakint polgári internáltként kerültek táborba, itthon már nem folyt eljárást ellenük, de a „fasiszta katona” nehezen jutott munkához, gyermekei továbbtanulását megnehezítették. Az a több ezer magyar azonban, akiket háborús bűnösnek ítélték el, Magyarországon is büntetett előéletűnek számított, azok is, akik a XX. kongresszus után szovjet iratokkal tudták igazolni, hogy „téves ítélettel” kerültek táborba. Az internált és a hadifogoly szovjet kategóriái ugyanis összekeveredtek: nemcsak a fogságba esett katonákat tekintették hadifogolynak, hanem a civileket is: az elhurcolt 700 ezerből mintegy 200 deportált a harcok során, a háború után összefogdosott civil volt, németek és magyarok Dél-Szlovákiából, Kárpátaljáról, Észak-Erdélyből. Ők „a külföldiek Gulagjára”, a GUPVI táboraiba kerültek, ahol a foglyok harmada elpusztult a körülmények, a bánásmód és az 1946 utáni éhínség következtében. (A szovjet dokumentumok 500–540 ezer hadifogolyról és polgári internáltról tudnak, valóságos számuk több mint 700 ezer, legfeljebb egymillió lehetett. 2018–19-ben 682 ezer hadifogoly- és internáltkarton vált kutathatóvá.) A hazatértek közül sokat beszervezett, 1989-ig megfigyelt az állambiztonság; aki beszélt a fogságról, Recskre került kényszermunkára, azoknak pedig, akik a táborokban jöttek a világra, kitalált történetekben kellett okát adniuk „távollétüknek”. Akik megérték, csak a rendszerváltozás után kezdtek beszélni. Az utolsó magyar hadifogoly, Toma András 2000 nyarán térhetett haza.

„Hova tűnt sok sírkereszt?” A magyar katonatemetők sok évtizedes rombolása után az elmúlt tizenöt-húsz évben az elesettek egy része visszakaphatta fejfáját, rajta a nevét. A bolgyirevkai magyar katonatemető emlékoszlopának avatásakor, 1997 őszén Csoóri azt mondta, a Don-kanyar a magyaroknak a bukást és a végzetet jelenti. Voltak, akik „csonttá keményedett, halott katonáink száza-it talpukra állítva szúrták bele a hóba, hogy ne halottnak, hanem elevennek láthassák őket a visszavonulásban [...]. Emberszobrok a XX. század történelmének dermesztő múzeumában? Igen! De a sorfaluk előtt haladók nem díszmenetben, hanem halálmenetben vonultak. [...] Mi, akik most eljöttünk ide, hogy százötvenezer, hazáját hűséggel és hősiesen szolgáló elpusztult magyar katonának és munkaszolgálatosnak megadjuk a halottakat mindig megillető végtisztességet, főhajtásunkkal nem a történelmet akarjuk utólagosan átigazítani. A megesett bűn – még ha elnyerte is büntetését – karakteres bűn marad az emlékezetben. Az marad a mi második világháborús részvételünk is. Mentséget nem, legfőljebb magyarázatot találunk rá. Epp az oroszok egyik legnagyobb írója, Dosztojevszkij tárta föl azt a meghökkentő folyamatot, amelyben a kitaszított, a szerencsétlenül járt áldozat szinte törvényszerűen áldozattá válhat. Sajnos ez a folyamat nemcsak egyéneket ragadhat el, hanem nemzeteket is, és rossz döntésekben sodorhatja őket. Téves csataterekre. Ez történt velünk is.” Bevallható-e az „áldozatból lett bűnös legmélyebben rejtező igazsága és fájdalma”? Igen, ám tudnunk kell, hogy ha 1849-ben Miklós cár nem siet Ferenc József segítségére, „mi most nem egy sokat szenvedett kis nép képviselőiként állunk egy sokat szenvedett nagy nép képviselőivel halottaink csontjai fölött, hanem más ügyben, a rokonszenv és a megbecsülés légkörében, egyenragúan s bűntudat nélkül.” (*Halott katonák oszlopa a Donnán*)

GÉCZI JÁNOS

Akkó felé

Hiába mutat mást-mást a reggel,
a dél, a délután és az éjjel,
legyek bárhol, monokróm az éden,
a szemem sem szükséges hozzá,
az elmém ugyanazt látja.

Mindenki nagyorrú lett és sovány
és keserű. Világra szóló nagy
tettet nem végez. Ha Dantét olvas,
komédiaként silabizálja
a tragédiát és Pirovácban
tercinákba rendezi, ha lépi
a fény sikálta lépcsők fokait.

Tavasztól fogva kelet és délkelet
közén lebeg, könnyű tűzköpenyét
a fénix a Szűzre ráteríti,
de be nem végződik e mozdulat.

Orrot Akkó felé tartva úsznak
kormánylapátos, lassú gályáink.
Ki hú és tiszta, annak mágnese
az ima, mint a mértantudósnak
a kör, hiába, hogy a négyszöget
vizsgálja.

Megérteni nem Istent kell, hanem
az embert. Istent megérteni nem
lehet – így beszélek, ki a mennyből
több napon át zuhantam alá
a földre, így tehát jártasa a
száműzetésnek.

Szasztok. Üdvözetek

Hogy voltak-e? Eh, trágyába velük
vagy a redves valagba! Egyre megy
hogy tavaszuk, nyaruk volt, vagy telük
velem, húzzanak el a pokolba.

Remeg a város, leomló díszlet,
az utcákon, tereken nyomulnak,
mint az őrütek, akiknek soha
semmi nem volt vagy lesz elég drága.

Mondogatom sorra a neveket,
nézem, ki mit tett, és mit nem, ez csak
elárult, az megcsalt, szétlopott,
az nőnemnek mondta, ami hímnem.

Mivégre is voltak? Nem lett jobb se
a világ, se én. Térdepel ki-ki
átkozódva a maga vaksötét
szobasarkának kukoricáján.

Item:

Egyik se ért annyit, amennyit ért
nekem, én se értem egyiknek se
annyit, amennyit magam reméltem.
Szasztok sok nő, haver, üdvözetek!

Vázlat

Minden más.
És lesz mindig másabb.
Ha az évek mélyére vágok,
ötszáz féle alakban talállok magamra,
árnyékba félig bújva,
félig fénnel betakarva.

Ötszáz éve nézem tetőtől talpig,
hol csak félig,
vagy annál is kisebb részben
a tornyot a parton.
Alant, a sziklapadnál megloccsan a víz
és a tenger megtorpan.

Minden nap más.
Máshol szürkébb a mészkő
és a résnek más mélyéről tör elő a gaz.
Nincs, ami megmarad igaznak vagy hamisnak,
csak olykor lepattan,
leszakad és hátára fordulva lesz valódibb
egyetlen percen át a kődarab.

FECSCKE CSABA

Nagy hó

haltak meg emberek akkor is amikor
még nem volt ravatalozója a falunak
szépen eltemették őket és
többé nem voltak
a halál kegyetlen az élet is
a tisztaszobában ravatalozták fel
nagymamát letakarták a tükröt a halál
csak ne nézegesse itt magát gyertya
lángja nyaldosta a bizonytalan félhomályt
néztem meredten a viasz színű testet
és kiszakadt belőlem valami amiről
nem is tudtam hogy van üres voltam
mint a talpig hasadt zsák
november derekán valamiért sietős volt a télnek
hóval lepte be a nyitott sírgödröt
puhán kíméletesen nyelte el a koporsót

Hazavezető

játékos mondhatni vidám és megfontoltabb komor léptek
diskurzusa az ismerős tájon nyári verőfényben pirosodó
bőrünk Nessus-ingében talpunknál alig szélesebb
gyalogúton a tikkadt dombon lefelé az aljban lenn át a kis
patakon néhány mohó korty a jéghideg vízű babaruszkás
forrásból aztán föl a hegynek nevezett dombon szeretném ha fiam
tudná mi ez a hely mit jelent a törkölyízű szó Ivárgyó
jó lenne tudni nem téved el az életemben ha itteni bort
iszik tudja mit iszik és hallja a szüretelőők vidám énekét
a levegőbe kalapált hangokat amelyek eligazítják s ha
ide jön majd érezze hazaérkezett

SZÜTS-NOVÁK RITA

BERTA ILONA NŐNEVELÉSI MŰKÖDÉSE GYERTYÁNFFY ISTVÁN *EPILOGUSA* NŐKÉPÉNEK ALAPJÁN

Mikrotörténeti aspektus

■ Gyertyánffy István (1834–1930) magyar pedagógus és tanügyi író régi naplói feljegyzéseiben (1865–1870) olvashatók egyes leveleinek másolatai is, amelyek dokumentálását azzal magyarázza, hogy ezek a legközvetlenebb életrajzi adatok az önéletrészhez. Az utoljára írt naplójában utalt a számára legfontosabb, három utolsó levelezőtársára is, akiket hozzá „még közelebb álló jó embereinek” nevez, és akikkel naplójában is tartotta a kapcsolatot magánlevelek formájában. Bizalmasaiként Imre Sándor, Berta Ilona és Gyurman Emil, egykori háziorvosa nevét említi. E három ember közül Imre Sándor (1877–1945) művelődéspedagógussal itt nem szükséges foglalkoznunk, Gyurman Emilről (1859–1923) sem érdemes hosszan beszélnünk, még ha a magyar orvoslás jelentős úttörőjéről is van szó.¹ Viszont Berta Ilona (1862–1945) a kor egyik jelentős, nőneveléssel foglalkozó alakjaként jelen volt minden jelentős értekezleten és konferencián, ahol a nőnevelés áldatlan helyzetének tárgyalását helyezték a megbeszélés fókuszába.

A Theano-nevelés gyakorlata

■ A gyűlés utáni évben *A Néptanítók Lapja* 33. száma ismertette Gyertyánffy István *Theano* című munkáját. A nőnevelés kérdéseinek abban foglalt fejtegetései, az ott felmutatott nemes női alakok meglehetősen széles körben keltettek érdeklődést, és különösen sokat foglalkozott a művel Berta Ilona, az Erzsébet Nőiskola igazgatója a *Nemzeti Nőnevelés* egy másik számában. Ez indította a szerzőt arra, hogy ugyanabban a folyóiratban munkája kiadásának indokait feltárja, és részletekbe menően szóljon az első világháború alatt legfontosabbnak tartott nőnevelési feladatokról. Gyertyánffy a Theano-nevelés gondolatait (a lányoknak jó feleséggé, háziasszonyokká, gazdasszonyokká, egyszóval jó családananyákká történő nevelése) még részletesebben fejtette ki az *Epilogus a Theanohoz, gondolatok a Theano nevelési eszmék gyakorlati megvalósításáról* című munkájában, amelyet hálából Berta Ilonának, az Erzsébet Nőiskola egykori igazgatónőjének ajánlott.²

Berta a *Theanót* népszerűsítő írásában szintén a hagyományos női ideált pártolta, tehát tulajdonképpen azzal, hogy beállt az adaptációs straté-

giát választók sorába, a legkisebb ellenállást választotta. Ez természetesen nem tudatos döntésként értelmezhető a részéről, nyilvánvalóan szavai vallási meggyőződésből és neveltetéséből fakadtak, ahogy Perczelné Kozma Flóra újságíró, nőképző esetében is láttuk: „Hiszek abban, hogy ha a nőnek lesz ereje éppen a theanizmust, a nőiességet, a sophrosynét belevinni abba a munkába, munkakörbe, melyben önállóan dolgozik, akkor lesz ő méltó munkatársa a férfinak, kiegészítője társadalmi és nemzeti téren a férfi munkájának, mellette és vele dolgozó hű társa és a szó legszebb értelmében Istennek áldása.”³

Árnyalatnyi különbség már felfedezhető a női feladatkör meghatározásánál nála a korábbi esetekhez képest, ugyanis Berta már *önálló munkát* és *munkatársi szerepet* jelöl ki a nőknek, míg a korábban uralkodó narratívában csupán a férfi háttérországát képezhették az asszonyok. Azonban itt is feltételekhez köti a női emancipációt, ami nem lehetséges a női erkölcs és esztétika, tehát a *nemi sajátosságok megőrzése*, illetve a *férfi mint viszonyítási alap* nélkül: „Milyen szomorú is volna, ha a nő-emancipáció végeredményében a női erények, a nőiesség, sophrosynének sorvadását, hanyatlását jelentené, sőt inkább azt kell jelentenie, hogy ezek nagyobb téren hódítanak és a férfiak által nagy tiszteletben tartanak.”⁴

Berta Ilona életútjának rövid bemutatását több szempontból a dolgozat elkerülhetetlen részének tartjuk. Az Erzsébet Nőiskola igazgatójaként a korabeli nőképzés megkerülhetetlen alakja és a nőnevelés jelentős női képviselője volt, ennek ellenére nevét nagyon kevés lexikon említi. Négy évtizedes pedagógusi tevékenysége alatt lányok százainak adta át nőnevelési és nemzetnevelési gondolatait. Az alábbiakban legfontosabb életrajzi adatai után rátérünk az írásaiban kirajzolódó nőkép elemzésére.

Berta Ilona szakmai életútja

■ Berta Ilona Kisjenőn született római katolikus családban. Édesapja, Berta János gazdatiszt volt József főherceg kisjenői uradalmán, édesanyja banai és rétlaki Hlatky Franciska. Tanulmányait Aradon és az Erzsébet Nőiskolában végezte, majd az utóbbi intézetben 1883-ban munkába is állt. 1886–1887-ban Angliában, majd 1893–1894-ben Németországban tartózkodott tanulmányúton. Berta Ilona később ismertetőt közölt a cheltenhami Ladies' College szervezetéről, az ott folyó életről és a leánytanulók magánlakás-intézményéről, ahol ő maga is egy hetet töltött el tanulmányútja alkalmával. 1911-től az Erzsébet Nőiskola és az Apponyi Kollégium igazgatója volt, és az intézmények évente megjelenő értesítőjét is ő szerkesztette.⁵ A helyes magyar nyelv és a magyar irodalom ismertetése érdekében az iskolán kívül is széles körű és eredményes tevékenységet fejtett ki évtizedeken át nyilvános felolvasásaival (Uránia, Mária Dorothea-Egyesület stb.). Számos értekezése és cikke jelent meg a *Nemzeti Nőnevelésben* és a *Magyar Asszony Lapjában*, amelyeknek hosszú időn keresztül szerkesztője is volt. A már általunk korábban jellemzett női gondolkodók is gyakorta felbukkantak szerzőként folyóirataiban, például nagy elődje, Perczelné Kozma Flóra még halála évében, 1925-ben *Munka és hit* címen írt vezércikket a *Magyar Asszony Lapjában*.⁶ 1892-ben már a Magyar Pedagógiai Társaság külső tagjának választották,⁷ és már ebben az

évben november 19-én részt vett a felolvasó ülésen, ahol a harminc felsorolt férfin kívül (akik között Gyertyánffy is ott találjuk) negyedmagával szerepelt nőként Thuránszky Irén, Lengyel Sándorné és Radnay Bella mellett.⁸

Berta Ilonának már a 19. század utolsó éveitől számos publikációja napvilágot látott, de ezek nagyrészt még irodalmi kontextusú, edukációs célú írások voltak.⁹ Neveléstudományi munkáinak legértékesebb anyaga az első világháború beköszöntével keletkezett. Írásai a *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain kaptak helyet, de néhány különlenyomatként is megjelent. Igazgatónként elmondott évnyitó és évzáró beszédei, tanulmányai is arra világítanak rá, miként idomuljon a nők feladata a háborúk viszontagságaihoz.

A háború és (nő)nevelés kérdése

■ Ezek a gondolatok ismerősek lehetnek nekünk az Imre Sándor esetében általunk korábban leírtak fényében, illetve Tamusné Molnár Viktória is külön dolgozatban mutatta be Imre Sándor ezirányú publikációs tevékenységét. A Gyertyánffy-utód Imre Sándor az 1915-ben készített *A háború és a paedagogia* című írásában a nevelésre és a pedagógusokra háruló feladatokat magasabb szintről, az oktatáspolitikával összefüggően szemlélte. Mondanivalóját szokásosan beillesztette a nemzetnevelés koncepciójába, amit pacifista megközelítésben dolgozott fel. Mivel a nevelés mindig a jövőre készít fel, arra a következtetésre jutott, hogy a nevelés nem készíthet fel a háborúra is, mert ezzel a békés jövőt tévesztené szem elől. A nevelésnek a háborús időszakban jelentkező feladatait a következőkben összegezte: átvezetni az ifjúságot a szörnyű korszakon és felkészíteni a háború utáni teendőkre, bizalmat kelteni a békés jövőben, az ifjúság gondolkodását a nemzeti eszmények felé fordítani, erkölcsi felfogását befolyásolni a békeszeretet érdekében, végül törődni egészségével. Meg kell gátolni, hogy a gyermekek „egyedül a katonáskodást lássák az élet legnagyobb feladatának; hogy egyszerűnek tartsanak mindent, ami a miénk, s lenézzék az ellenséget”.¹⁰

Berta Ilona hozzáállása annyiban különbözött Imre Sándorétól, hogy ő nem a háború utáni teendőkre koncentrált nőnevelési tanácsaiban, hanem arra, miként tudnák a lányok, nők segíteni a háború miatt méltatlan helyzetbe kerülőket: sérülteket, betegeket, árvákat, anyagiakban szűkölködőket. Az Erzsébet Nőiiskolában már az 1914-ben megindult, majd a következő években is folytatódott a jótékonsági munka. A növendékek hozzáálltak a kötéshez, varráshoz a Hadsegélyező Egylettől kapott 100 kg pamuttal, amelyből 200 db férfiinget, 650 db zsebkendőt, 150 törülközőt varrtak, és 120 pár harisnyát, 40 érmelegítőt, 5 térdmelegítőt, 12 hósapkát kötöttek 2000 korona értékben már az 1915/1916-os tanévben. Az év jótékonsági csúcspontja volt a karácsony, amelyre a lányiskola diákjai a pénzgyűjtés mellett műsorral is készültek. Sokat elmond Berta elkötelezettségéről Gyertyánffy munkássága iránt, hogy a műsorban helyet kapott a *Theano* méltatása is, „mint amelynek a szellemével összeforr a mi intézetünk s amely iránynak egész nevelőmunkánkat, életünket széles e hazában át kellene hatnia”.¹¹ Tehát bár Gyertyánffy nem nyilatkozott a *Theano*-ban konkrétan a háborús viszonyokról, mégis hatott munkájával a nőnevelésre is.

Berta Ilona *Nemzetünk nőnevelése kapcsolatban a háború tanulságai-
val* című munkájában minden olyan gondolat megtalálható, amely a ha-
gyományos értékrendet követő, közép- vagy felsőbb osztálybeli hölgyeket
foglalkoztatta, és Berta igazgatónő nőnevelési eszmerendszerét tükrözte.
Az előadás nyomtatott verziójában a magyar nőnevelés törekvései prag-
matikus színezetet kaptak. Az üres szavakat tartalommal kívánja megtöl-
teni, a frázisok helyett a cselekvő formát választja: „Kimondom, vágyom
arra, hogy ne csak szavakat éljünk át, amikor nemzetünk nőneveléséről
beszélünk a háború tanulságaival kapcsolatban, hanem meggyőződést sze-
rezzünk célokról és módozatokról és tételünk végzetlen fontosságáról.”¹²

A magyar nőnek hivatása, küldetése van a nemzetjövő életében mint
aktív tényezőnek. Szembeszáll a madáchi idézettel, amely azt sugallja, a
nő passzivitást választja, mert a nőnek „a jó sajátja, míg bűne a koré mely
szülte őt”. Berta szerint nem szabad várunk, hogy milyen bűnököt jelöl
ki számunkra a korszellem, helyette aktív szerepet kell vállalnunk. A nő-
nek meg kell éreznie nemzetfenntartó kötelességeit, öntudatra kell ébred-
nie, hogy nemzete életében tényező legyen. A nőnek, a családanyának
szociális kötelessége kifejleszteni már a családi körben a lányban a csírá-
ját annak, hogy később a társadalomban nemzetének hasznos, munkás
tagjává váljon. A tehetség sem ér önmagában semmit, ha nem ismerik fel,
hogy értékét, erejét és egyéni színezetet is csak a közös hatások és vissza-
hatások folytán nyerhet; szociális érzés nélkül nem bontakozhat ki az
egyén. A család és a környezet, így a lányiskola is fontos szerepet játszik
a gyermek egészséges fejlődésében, amely során a gyermekből először csa-
ládtag, majd az egyénből a társadalomban honleány vagy hazafi lesz. Ber-
ta ezen a ponton jellegzetesen a 19. századi szabadságharc nőeszményé-
hez nyúlt vissza, de egy sokkal korszerűbb megközelítéssel.

Berta a *Hozzászólás a leányközépiszkolák kérdéséhez* című, dr. Bittenbinder
Miklós egy esetleges leányreáliskola létesítéssel kapcsolatos körlevélben
írt felvetésére válaszolva már sokkal egyértelműbben fejezi ki véleményét
a magyar nő aktuális lehetőségeiről. Bittenbinder szerint a nyelvek tanu-
lása, a kézimunka, a tánc, az illedelmes hajlongások kora lejárt, és ha el-
fogadjuk – minthogy el kell fogadnunk – a női lélek „egyenlő rangú voltát
a férfilelekkel”, akkor az eddigi felsőbb leányiskolánál méltóbb intézmé-
nyekről kell gondoskodnunk. A leánygimnázium hatalmas lépés volt a
nők tudományos képzése terén, de bár megadja a nőknek a lehetőséget
technikai tanulmányok végzésére, még mindig túlságosan nagy súlyt fektet
a történelmi, nyelvi és irodalmi képzésre. A szerző Imre Sándor egy
korábbi konkrét megállapítására is utal, amelyben a pedagógus arra
a problémára hívta fel a figyelmet, hogy a középosztálybeli lányok férjhez-
menetelét nehezíti a hozomány hiánya, ezért még nagyobb szükségük van
képzettségre. Bittenbinder nagyon színes palettán mutatja be az általa
megálmodott reáliskola tárgyait. A tanítás gerincét alkotó tárgyakon kívül
szerepelne még a tanrendben a jog, a nemzetgazdaságtan, a szociológia
alapelvei, lélektan, logika, erkölcsstan, filozófia, pedagógia, zene, művé-
szettörténet, esztétika, világirodalom, háztartástan, tánc, gyorsírás, gép-
írás és iparművészet-történet is.

Bittenbinder szokatlanul támogató fellépést tanúsít származásuktól
függetlenül a nők védelmében, a nevelés megújításának ügyében: „A tu-

domány az a forrás, mely köré korlát nem állítható. Jaj annak, aki a tudományt ki akarja sajátítani. Árt a tudománynak, árt a nemzetnek. Előttem e téren a fiúközépiskolák tapasztalatai lebegnek. Mint küzdötték és küzdik magukat az egyszerű emberek fiai fel a társadalom munkás és vezető embereivé. Félre minden finnyással. Szabad utat női tehetségeknek is. De csakis azoknak.”¹³

Sokatmondó fejlemény, hogy Bittenbinder véleménye annyira megosztó volt, hogy már az Uránia folyóirat is csak azzal a feltétellel közölte az írást, hogy lábjegyzetben megjegyezte: „Készséggel közöljük kiváló munkatársunk ez érdekes cikkét, hangsúlyozzuk azonban, hogy a cikkben kifejezésre jutó álláspontoknak és nézeteknek nem mindegyikével értünk egyet.”¹⁴

Ugyancsak diszkriminatív és a korszakra nézve tipikus volt dr. Petrich Béla *Katolikus Szemlében* Bittenbinder észrevételeire közölt recenziója is: „Különböző megfontolások adták Bittenbinder Miklósnak azt a kitűnő, bár első pillanatra bizarrnak látszó eszmét, hogy a leányokat realisabb színezetű tudással lássuk el. Síkra száll az ellen a felfogás ellen, amely dogmaként állítja fel, hogy a női léleknek nincs és nem is lehet érzéke absztraktumok iránt és értelme az elvontságok világában csak idegenül botorkálva jár.”¹⁵

Berta Ilona ezek után szólalt fel a nők tanulási lehetőségének bővítése ügyében, olyan utakat kínálva, amelyek célszerűnek tűntek a háború sújtotta országban: „Olyan irányba kell fejleszteni magyar nőink tanítását, amely eddig paragon hagyott szép tehetségeiket kifejleszti, a gyakorlati, a nemzetgazdasági és szociális élet szolgálatába állítja. Nemcsak szóval hangsúlyozni a munka fontosságát, hanem megfigyelni minden családban a leányok hajlamait, természet- és Isten jelölte tehetségeit és előadni a kedvet, az arravalóságot és így munkába állítani a nőt. Végre el kell némulnia azoknak a szerencsétlen szállóigéknek, amelyek szinte lealázók a nőkre nézve: pld. *Nem szorult rá, hogy tovább tanuljon! Csak azért taníttatom, végeztetem vele a tanítónőképzőt, hogy valami kenyér legyen a kezében!* Minden embernek (remélem a nők is azok már), természet, Istenadta joga tehetségeinek kifejlesztésével – mert mindenkinek van ilyen –, hogy az őt megillető helyet családjá, nemzete, körében elfoglalja és ezen alapon teljesítse kötelességét. Aki tanár-, tanító-, nevelőnek való, akiben Isten ilyen szikrát gyűjtött, az menjen, tanítson, neveljen, ha száz- és százai vannak is; és a másik úzzön ipart, iparművészetet, kertészetet, gazdaságot, szolgálja tehetségével a közt, csak munkátlan ne legyen, mert akkor koldusabb a koldusnál, csak nyomorult pénze van esetleg, de élete nincs.”¹⁶ Az igazgatónő nőképeiben erősen jelen van a hívő keresztény asszony emberképe, a talentumról szóló bibliai példázat is kiolvasható soraiból: „Gondolom, Isten úgy tervezte e világot, hogy minden teremtett ember munkájára számított, s ha csak egyetlenegy hiányzik is, avagy nincs a maga helyén, már nem teljes, nem tökéletes az egész.”¹⁷

Berta Ilona nagyon világos, pragmatikus válaszokat ad dr. Bittenbinder Miklós kérdésére. Jelzi, hogy aktuálisan helyhiány miatt 56 tanulót nem tudtak felvenni a Nőiskolába a 46 bentlakó, 10 félbentlakó-bejáró mellé, ezért szükségesnek tartja még egy-két leányközépiskola létesítését Budapesten. Támogatja, hogy legyen gazdasági, gyakorlati iránnyal és interná-

tussal ellátott nyolcosztályos felső leányiskola, továbbá leánygimnázium a görög nyelv elhagyásával, egy modern nyelv intenzív tanításával. A Bittenbinder által javasolt leányreáliskola megalapítását is helyesnek ítéli meg, és egységes szervezettel ellátott állami iskolák építését sürgeti.¹⁸

A két vizsgált pedagógus gondolatainak közös halmaza: a hagyományos nőkép

■ Érthető, hogy ez a konzervatív, de jól átgondolt reformokra nyitott igazgatónő és Gyertyánffy miért tudtak konstruktívan együtt gondolkodni a lányok oktatásának jövőjéről. És miért szólt az *Epilógus* ajánlása ekként: „Berta Ilona, az Erzsébet Nőiskola igazgatója ő nagyságának, mint a Theano-nevelési eszmék lelkes hívének és terjesztőjének, tisztelet jeléül – a szerző.”

Az *Epilógus* megírása Gyertyánffy reflexiója a *Theano* kapcsán megjelent pozitív recenziókra, illetve a szerző válasznak szánta a háború okozta problémákra. Éppen ezért a jelenben legfontosabbnak tartja a háború sérültjeinek ápolását, gondozását, a nyomor enyhítését, az árvák segélyezését, a kifosztott iskolák és templomok felszerelését. Ebben az „ál-Theanok” – akiket a szereplési vágy hajt – nem tudnak segíteni, hanem csak a valódik, akik igazi, nemes, gyümölcsöző munkát végeznek. Wieland *Theanója* az *Epilógusban* is főszerepet kap, hiszen a valódi Theano képes önbírálatra, kész lemondani az általa fontosnak tartott értékekről, miközben hiúságnak és önimádásnak nyoma sincs benne, nem zsarnoki, hanem éppen inkább altruista. „Szorgosan forgatni az orsót!” – ez a jelige, amellyel a család jólétének megszövéséhez szükséges fonalat állítják elő az asszonyok. Mert a második csatatér a hazai aggódó lelkekben van, amelynek igazi orvosai a valódi Theanók, a helyszíne pedig a családi tűzhely.

Ahogy a *Theano* központi figurája Cecília volt (Gyertyánffy édesanyja) az *Epilógusnak* is van igazi hősnője, aki szintén rokoni kapcsolatban van a pedagógussal. E tipikus, régi világbéli székely asszony, Fenyédi Miklós Rozália a szerző egyik unokatestvérének, az 1849-es szabadságharcban mártírhalált halt Gyertyánffy Ferencnek volt az édesanyja. Az asszony beleőrült fiatal fia elvesztésébe, és az orvosok elmeegógyintézetbe akarták szállíttatni. Azonban a három „Theano-lelkületű” lánya vállalja anyja gondozását, és ennek következtében az asszony felépül. Fenyédi Miklós Rozália személyisége szintén jól képviseli Gyertyánffy nőideálját. A háztartási teendők és anyai kötelességek mellett olyan jól megtanult latinul, hogy bár nem Cicero nyelvén, de az ügyvédekkel és a katolikus papokkal is tudott vitatkozni, noha akkor még nem állt rendelkezésre arravaló nőiskola: „Mi, kis diákok, nagyon szerettük ezt a mi Rózsi ángyontkat az aranyos jó kedve és tréfái miatt, de féltünk is kissé tőle, ha a latin nyelvtudásával kezdte kibolygatni a mi ebbeli tudásunk fogyatékoságait.”¹⁹

Miután a jelen feladatát felvázolta, Gyertyánffy rátért a jövőbeli teendőre is, amelyre mint a „várva várt béke napjának ránkvirradása után bekövetkező misszióra” tekint. Alapvetőnek tartja, hogy a magyar nők ezen jövőbeli nagy regeneráló munkájának tisztán, sőt mondhatni specifikusan családi jellege kell hogy legyen. „A hazát fegyverével megvédő és a mun-

kájával fenntartó emberanyagban” beállt veszteség pótlása képezi jövőnk egyik elsőrendű biztosítékát. A nagy nemzeti megújulásnak a családból kell fakadnia, így olyan anyákra van szükség, akik értékes emberekké nevelik a gyermekeiket. „Vissza kell vezetni a magyar nőt a családi életbe!” – írja Gyertyánffy, de hozzáteszi, hogy „öt ott meg is kell tartani”, majd a következőkben azt ecseteli, miként lehetséges ez.

További momentum, hogy Kornis Gyula (1885–1958) piarista szerzetes, egyetemi tanár, kultúrpolitikus az 1925-ös *Nők az egyetemeken* című munkájában a nőkérdéssel kapcsolatban szintén az „antik értékérzéshez” tér vissza. Miután a női testi és lelki tényezők említésével „igazolva” cáfolja a nők különböző szakmákban történő elhelyezkedésének (pl.: tanárnő, orvosnő, jogásznő, mérnöknő, egyetemi magántanár) létjogosultságát, felhívja a figyelmet a „kettős hivatás tragikumára” és arra, hogy a nők ügye már nem csak gazdasági vagy kulturális kérdés, hanem világnézeti probléma: „Az antik világ [...] matrónáit ezzel a sírfelirattal tisztelte: *Domum servavit et lanam fecit* (igazgatta a házat és font). Mi már távol vagyunk ettől a nőeszménytől; de távol a középkori lovagvilág és a romantika rajongó nőkultuszától is. A mi értékelésünk bonyolultabbá vált: az erkölcsi és a gazdasági érték viaskodik bennünk. Aki a kettőt a valóságban kellő összhangba tudja hozni, az oldja meg a modern társadalom nőproblémáját.”²⁰ Kornis dolgozatában felveti a következő kérdéseket: „De vajjon a nehézsorba jutott középosztályú nők gazdasági helyzetén mit változtat az egyetemi tanulmány? vajjon [...] biztosítja-e nekik a hosszú és költséges egyetemi tanulmányozás az önálló megélhetést? vajjon orvosser-e erre a célra a jogi kar, műegyetem, állatorvosi stb. főiskolák kapuinak megnyitása?”²¹

Gyertyánffy az egyik legnagyobb veszélyforrást szintén az egyetemeken látja, ahol a női hallgatók a szabad élet veszélyeinek kitéve, végleg elveszthetik theanói nőiességüket; a sophrosynét, és miközben tanulmányuk elvégzése után bármilyen tudományos pályára léphetnek, de már nem lesz lehetőségük theanókká formálódniuk. A nők helyes útjának megelégedésében felelőssége van a férfiaknak is, akiknek életre neveléséről, társadalmi szerepvállalásáról, kialakítandó erényeiről szó esik, ahol a legfontosabb a családalkotó és fenntartó, a családi élet házi oltárait megvédeni tudó férfiaknak a nevelése. Harmadik lépésként pedig a kultúra (szépirodalom, színház) theanói nevelésre való hatásának kérdését mutatja be. Véleménye szerint a legtöbb ilyen modern szépirodalmi termék nem tesz jó szolgálatot ennek a nevelési célnak, nem formálják jó irányba a nők jellemét és erkölcsét, ártanak a közmorál és a vallás értékeinek. Különösen kártékonynak ítéli meg a francia irodalom képviselőit, azok közül is Flaubert *Madame Bovary*-jét, a könyvet szembeállítva az angol klasszikusokkal, Dickensszel és Thackeray-jel, a karaktert pedig Theanóval ütköztetve. A nemzeti nőnevelés jelentőséget is ebben a körben határozza meg, ezeket a megoldandó feladatokra téve a hangsúlyt.

Tehát Gyertyánffy gondolatai több ponton érthetőek, illetőleg megérthetőek, azonban a feminizmus syemben szóval és eszmével még mindig fenntartásai vannak, anélkül hogy – saját bevallása szerint is – valóban tisztában lenne annak 19. század végi 20. század eleji programjával. Tulajdonképpen az *Epilógus* következő kulcsmondataiban minden benne foglaltatik Gyertyánffy nőképeréről és nőnevelési elveiről: „a magyar nők-

nek mindeme nagy regeneráló munkáikat ezután is csak a családban, és a család által kell elvégezniök. Igen is kell. De mit fog szólni ehhez a kell-hez az a feminizmus néven ismeretes hatalmas (v. inkább hatalmaskodó?) női áramlat? Az, amely már hazánkban is, számban ugyan kevesen még, de annál fokozottabb eréllyel készenlétben várja annak a kedvezőbb időnek a bekövetkezését, amidőn teljes erővel fölveheti a harcot a maga jogainak kivívására. A programjuknak eléggé világos és szabatos meghatározását, megvallom, nem ismerem. Lehet, ők maguk sincsenek eléggé tisztában vele. Ha azonban a férfiakkal szemben a köznevelés terén való szellemi egyenjogúságukat értenék alatta, úgy elmondhatnám: hisz így én is feminista vagyok... Az voltam már akkor, amidőn a feminizmus szó még meg sem született volt. Ámde ha a magyar feminizmus az ő pozitív követeléseinek azzal a hosszú sorozatával akarna előállani, hogy lehessenek a nők nálunk is: jogászok, ügyvédek, bírák, szolgabírák, fő- és alispánok, rendőrfőnökök, és mindenekfelett országgyűlési képviselők, úgy hogy csupán a katonai életpályákat volnának kegyesek, legalább egyelőre még, a férfiak osztatlan birtokában meghagyni: úgy erre azt mondanám, hogy hisz ez nem egyéb mint az a Pankhurst-féle eszeveszettség.²² [...] Ha nekik, mint egykor Nagy Sándornak Macedónia, igen kicsiny és szűk női hivatásuknak ez a régi munkaköre: úgy csak repüljenek magasabbra, mindig magasabbra! Azok az ikarusi szárnyak elébb-utóbb mégis csak felfogják mondani a szolgálatot s ők, az egek ostromlásában kifáradva, csalódottan, szárnyatörötten fognak visszazuhanni oda, ahonnan kiindultak: a családba, vagyis valódi női élethivatásuknak általuk olyannyira és oly méltatlanul lekicsinyelt munkaköreibe.”²³ A leányinternátusok gyakorlati irányának erősítését viszont javasolja, amelyre főképp a tanítónőképzők esetében lenne szükség, hogy a theanói eszmék gyakorlati jelleget ölthessenek. Az *egyéniesítés* megvalósítása érdekében nem szabad túl nagy létszámmal indítani az internátust, illetve gyakorlati célokra szolgáló gyümölcsös-, konyha-, gyógynövény- és virágoskertekkel, baromfiudvarokkal, kis méhészettel és a háztartási iskolák felszereléseivel kell ellátni. Az Erzsébet Nőiskola koncepcióját termékenynek tartja, ezzel dicsérve a megszólított Berta Ilona igazgatónőt is, de sérelmezi az elemi iskolai tanítónőképző ki-
szakítását, a minta- és gyakorló polgári leányiskola hiányát.

Konkluzió

■ Ahogy a századfordulón számos közméltóság felszólalt, és óvatosságra intette a reformpedagógiával kapcsolatos változtatást sürgető hangokat, úgy a nőnevelés ügyével kapcsolatban is voltak, akik bár nem zárkóztak el a feminista törekvések megvalósításától, de felkészülési időt kértek. Ezekhez tartozott Gyertyánffy is, aki türelmet kért a nőktől politikai szerepvállalásuk gyakorlása ügyében. Felhívja a figyelmet arra, hogy a nőnevelés kérdése egybevág a korban központi helyet betöltő nemzetnevelés elképzeléssel, és ez esetben fontos, hogy a feminizmus eszméinek minél gördülékenyebb megvalósítása érdekében át kell alakítani a magyar nőnevelési rendszert. Gyertyánffy esetében szét kell választani a nőnevelés és a feminizmus gondolatát. Mert a nőnevelés fontosságát ő is erősen hangsúlyozta, miközben a feminizmustól ódzkodott, és felesleges magamuto-

gatásnak bélyegezte a nők szabad pályaválasztását. Nem tartjuk szerencsésnek azt a körülményt, hogy az általa sokra becsült, és valóban nagy értéket képviselő női gondolkodók a kor kontextusának megfelelően kis különbségekkel (pl. szavazati jog kérdése) szinte teljesen azonos nézeteket vallottak vele, ezáltal – hasonlóan manapság a közösségi médiában tapasztalt jelenséghez – egy egysíkú szociális véleménybuborékot húztak a pedagógus köré, amelynek hosszú távú következménye a töredezett nyilvánosság lett. Ehhez asszisztáltak a nőírók is, mind a Nemzeti Nőnevelésben, mind a lányoktatási intézményekben, például a Berta Ilona vezette Erzsébet Nőiskolában.

■ JEGYZETEK

1. Dr. Gyurmán Emil a Szent János-kórház Belgyógyászati osztályának főorvosa volt, akinek első felesége Clark Ilona (Clark Ádám lánya) Gyurmán Jenő nevű közös fiuk édesanyja lett.
2. Gyertyánffy István korábbi, Theano-nevelési gondolatait már megírtuk, lásd: Szűts-Novák Rita: *A nőnevelés és feminizmus dilemmája Gyertyánffy István pedagógiájában*. In: *Tantárgy-pedagógiai kaleidoszkóp: 2021 – Pedagógiai, neveléstudományi és szakmódszertani tanulmányok*. Szerk. Medovarszki István. Békéscsaba, 2021. 15–29.
3. Berta Ilona: *Gyertyánffy István: Theano*. Franklin Ny., Bp., 1915. 14.
4. Uo. 14.
5. *Berta Ilona* (szócikk). In: *Pedagógiai lexikon – csehszlovákiai, magyar és más külföldi pedagógusok közreműködésével I.* Szerk. Finánczy Ernő – Kornis Gyula – Kemény Ferenc. Révai, Bp., 1936. 217; *Berta Ilona* (szócikk). In: *Magyar asszonyok lexikona*. Szerk. Bozzay Margit. Stephaneum, Bp., 1931. 150–151.
6. Balga Zsuzsó: *A Magyar asszony*. Néptanítók lapja 1925. 33–34. sz. 29.
7. *Az 1892. február 30-án tartott rendes ülésről*. Magyar pedagógia 1892. 1. sz. 119–123. 120.
8. *A M. P. T. felolvasó ülése 1892 nov. 19-én*, Magyar pedagógia 1892. 1. sz. 639–640. 639.
9. Pl. Berta Ilona: *Deák Ferencz levele Vörösmarty Ilonához*. Franklin Ny., Bp., 1897; *Uő: Deák Ferencz levele Vörösmarty Ilonához*. Hornyánszky Ny., Bp., 1900; *Uő: Az ember tragédiájáról*. Uránia M. Tud. Színház, Bp., 1901.
10. Tamusné Molnár Viktória: *Háború és nevelés*. Módszertani Közlemények 2007. 2. sz. 84–87. 84.
11. *A budapesti magy. kir. állami Erzsébet nőiskola, polgáriiskolai tanítónőképző és gyakorló felsőbb leányiskolai nevelőintézet, valamint a vele kapcsolatos elemi tanítónőképzőintézeti tanárképző Apponyi kollégium értesítője az 1915/1916 iskolai évről*. Szerk. Berta Ilona. Hornyánszky ny., Bp., 1916. 4–6.
12. Berta Ilona: *Nemzetünk nőnevelése kapcsolatban a háború tanulságaival*. Orsz. Pedagógiai Könyvtár és Tanszermúzeum, Franklin Ny., Bp., 1917. 4.
13. Bittenbinder Miklós: *A magyar leányreáliskola kérdése*. Uránia 1918. 6–8. sz. 171–177. 176.
14. Uo. 171.
15. Petrich Béla: *Bittenbinder Miklós: A magyar leány reáliskola kérdése*. Katolikus Szemle 32. 1918. 10. sz. 951–953. 951.
16. Berta Ilona: *Hozzászólás a leány-középkolák kérdéséhez*. Nemzeti Nőnevelés 1918. 1–6. 204–206. 204.
17. Uo. 206.
18. Uo.
19. Gyertyánffy István: *Epilógus a Theanohoz*. Nemzeti Nőnevelés 1916. 1. sz. 8–22. 13.
20. Kornis Gyula: *Nők az egyetemen*. Eggenberger, Bp., 1925. 48.
21. Uo. 33.
22. Emmeline Pankhurst (1858–1928) brit radikális politikus, női választójogi harcos.
23. Gyertyánffy: i. m. 20.

DEMÉNY PÉTER

ELSÉTÁLT AZ ÉJBEN

Szöcs Petra: *A gonosz falu legszebb lakói*

■ Sűrítés – ez a szó jut leghamarabb az eszembe, ha Szöcs Petra kiváló kötetére gondolok. *A gonosz falu legszebb lakóiból* már a közösségi hálón is olyan verseket láttam, hogy azt éreztem: igen, ez igazi költészet. „Pillanatnyilag nem vagyok elérhető, / Moziban vagyok, / I'm on my way, / írta a legváratlanabb időpontokban apám, / a telefon így olvasta fel a nevét: éjpm, / küldte az sms-t a konferencia közepén, / pompeji katakombából, / névnap köszöntőről, / pekingi koncertről, / majd később a hotelban hozzátette: / bámul az ablakpárkányról egy dagadt macska. / A kínaiak azt mondják, a holtak szelleme. / Ha integet, szerencsét hoz. // Állítsd a telefonod erdélyi idő szerint, / és többet ne késs. / Kolozsváron a moszkvai időt használd, / így kétszer jön az éjfé. // Éjpm, éjpm, / elsétált az éjbn. / Nem érzek ízeket, csak a mákvirágét. / Nem érzek szagokat, csak a fellegvárét. // I'll call you back, írta utoljára. / És még egyszer: I'll call you back.” (*Éjpm* – 73.) Torokszorító, miközben ironikus, de nem a megfelelési kényszer miatt, vagyis azért, mert „nem illik érzelmesnek lenni”, hanem azért, mert ez ennek a költészetnek az anyanyelve, a hiteles beszédmódja. A telefon szabványüzenetei hirtelen teljesen személyre szabottakká válnak, egyszerűen azért, mert a

beszélő olyan valakihez kapcsolja őket, akit szeretett. A magánhangzók kihagyása miatt az „Éjpm, éjpm, elsétált az éjbn” sor is szikáran pompás, miközben a magánhangzókkal együtt érzelgős lenne.

Mondhatni a magánhangzók kihagyásának művészetét tanulta meg remekül Szöcs Petra – remélem, érthető, hogy ez egy metafora, s nem mindig a magánhangzók kihagyását dicsérem. Vagy tán nem is csak a kihagyás művészete ez, hiszen vannak szövegek, amelyekben semmi versszerű nincs, pontosabban az a versszerű, hogy mint Duchamp vizeldéje vagy Örkény villamosjegye, más kontextusba van helyezve. „Észak-Amerika, egyetemi tankönyv, 1968, nem rendelhető / Dél-Amerika, egyetemi tankönyv, 1969, nem rendelhető” (*Egy geológiai szakíró emlékezete* – 28.) A kontextus, a művészi szándék változtatja verssé a szöveget, készíti az olvasót arra, hogy mélyebb vagy egyszerűen más jelentést lásson belé, mint amennyivel a puszta információ bír: gondolhat például arra, hogy egyik Amerika sem létezik talán.

Szöcs Petra körvonalakat rajzol, amelyek egy történetet rajzolnak körül. „Ne írj, ne hívj, imádkozzál értem, és ne átkozzál, / írta a fiú, akit olyan sokáig szerettem, / az öcsém keze megállt a zongorán, /

még kétszer jött át az üzenet, / és akárhányszor hívtam ezután, / csak az álmos finn portás válaszolt, / egyszer elmagyaráztam neki az egészet, végighallgatta, / és megvárta, hogy én tegyem le, / nem tudtam megcsinálni a jogosítványt és a féléves vizsgákat, / lefogytam, megakartam halni, / évek múlva láttam, hogy ő ezalatt aktív volt egy zsonglőr csoportban, / buzogányról készült áttérni diabolóra.” (*Csöndkúra* – 29.) Ez egy szerelem története, amelyből azonban nagyon keveset tudunk meg, pontosabban csak az intenzitását tudjuk a beszélő részéről, és azt, ami a szakítás után történt. A szikár versbeszéd végig kitart, az egyetlen érzelmes sor éppen a szenvedély erejéről szól, de mint a „meg akartam halni”, ez is a száraz vesszők közé van iktatva, a zárás pedig a másik hűvösségét bizonyítja, ám ebben sem lehetünk biztosak, mármint az biztos, hogy a beszélő ridegségnek élte meg utólag, az emberek azonban különbözőképpen védekeznek valami ellen, ami felfalja őket, és a diabolóra való áttérés talán éppen a fiú szenvedélyének hullámválását bizonyítja.

A versek ugyanis nem ítélnének, talán ez is az értelme a kötetbe szerkesztett talált tárgyagnak, mint *Az áthaladó* című fényképnek az 54. oldalon, ez is a Szócs Petra műve, akárcsak a versek, ez is csupán a címe, vagyis a kontextusa miatt az, ami, különben „egyszerűen” egy fotó, amelyet akárhogy érthetünk. Egyébként mintha a fiú is ezt, az ítékezés hiányát kérné, „imádkozzál értem, és ne átkozzál”, hagyjunk meg mindent úgy, ahogy volt, hiszen nem volt hazugság, hidd el, de persze ezt elhinni a legnehezebb. A *Csöndkúrában* éppen az a nagyszerű, hogy nagyon szélesre tárja az értelmezés kapuját, az elő-

történet hiányában bármit el lehet képzelni, és a versbeszéd sem viszi semerre az olvasót, teljesen a saját tapasztalatainak és empátiájának következtében indulhat bármerre.

A szerelem különben a másféle beszédben létezik e szerint a kötet szerint. „A kitört fákat mindig elfelejttem, / pedig a lány, akit szeretek, / természetképekkel felel a kérdéseimre. / Sokat írok neki: például, hogy Japánban a cunami után / többet panaszkodtak arra, hogy meg szállták őket / elégedetlen szellemek. Meg hogy Messinában az *Aida* / teljes szereplőgárdája meghalt a földrengésben, kivéve / *Aidát*. Ezekre csak egy-egy birsalmafát küldött.” (*Egy katasztrófakutató naplója* – 79.) (Csak operarajongói hevületemben jegyzem meg, hogy itt a könyv egyetlen hibája: *Aida* és *Radames* énekel a sírban, nem *Aida* és *Ramses*.) Mindenesetre ebben a versben sincs „párbeszéd” a szerelmesek között, ha a párbeszédet feltétlenül a nyelvben tett gesztusnak tekintjük. Az egyik szereplő egy idő után némává válik, egyszerűen kilép a beszélgetésből, mint a fentebbi fiú, vagy nagyon másként beszél, mint ahogy megszoktuk és amire vágyunk. „Sétáljunk a kertben ünnepekkor – kérdem. / A lány azt mondja: nem tudsz németül.” (*Nit ich werd gebrechen* – 76.) A párbeszéd a legjobb esetben is abszurd.

A csönd fontos szereplője vagy dinamizátora ezeknek a verseknek, bele kell számolnunk az értelmezésükbe. Olyan ez a csönd, mint a törött csempe, mindig megvág valamivel, nem azt sugallja, amire vágyunk, nehezen tudjuk elhelyezni az addigiakban. A versek elliptikusak, szorongók, melankolikusak, amivel természetesen nem az esztétikai, hanem az emberi minőség-

gükről mondok valamit. „Akinék olyan baromi nagy a jövőképe, az nem lesz költő” – mondta Parti Nagy Lajos vigaszként egy fiatalembernek a tatai írótáborban. Ezt érzem Szócs Petra kötetét lapozgatva is. A versek behúznak, mint az örvény, de szívesen térek vissza ebbe az örvénybe, mert igazi költészetet találok benne. A boldogság teljesen más kérdés, kevesebb zúzott csönddel.

Kolozsvár-kötet is ez a könyv, a Fellegvár például, a város egyik emblemikus pontja, többször is megjelenik benne. Sok energiával feltöltött ikon ez, Szócs Géza szerkesztett egy ilyen című lapot, és a látványosságok között a Kolozsvárra látogatók nagy része felkapaszkodik erre a dombra, ahonnan a régi város körvonalai is megtekinthetők, s az egész mai város is madártávlatból. Szócs Petra éppen olyan visszafogott ebben is, mint mindenben, befelé sír, mondhatni, vagy nem is sír, csak befelé érez inkább, s a már említett körvonalakal rajzolja körül az érzelmeit. „Most nincs mit mondanom fél-

álomban, / mit is mondhatnék, nem látszik az arca, csomagol, / és örül, hogy hallgatok. // Kuttyák ugatnak a páratlan oldalon, pedig / meg sem mozdulok a kerti széken, / az égen sem felhők, sem csillagok. / Egy spanyol filmben láttam, / hogy teliholdkor új életet kezdhetünk, / de én a régit akarom. / Vasút, patak a kert alatt. / Hold sincs az égen. / Megnéztem: nem lakik senki / az egykor közös szuterénben.” (*Át a fellegváron* – 70.) Itt csak a címben szerepel a Fellegvár, a költő ráadásul mindig kisbetűvel írja. Az, hogy egy jelentős útról van szó, mindössze ennyiből és néhány utalásból derül ki, például a csomagolásból, az új élet-régi élet ellentétéből, meg abból, hogy a szuterénben már nem lakik senki. Nagyon jól összeválogatott utalások ezek, egy biztos kezű költő rendezi meg a jelenetet. Szócs Petra filmrendező is, a kevesebb mindig több nála.

A gonosz falu legszebb lakói szép könyv, és visszafogottsága ellenére – vagy éppen azért – az ember nem tud kívüle maradni.

KERÉKES ERZSÉBET

IDEA ÉS TAPASZTALAT ÖSSZETARTOZÁSÁRÓL

**Veress Károly: *Idea és tapasztalat határán*
(*Lábjegyzeteim Platónhoz*)**

■ Veress Károly kötete az előszó és összesített irodalom mellett 15 filozófiai esszét, tanulmányt tartalmaz, melyek a Magyar Filozófiai Társaság által 2004 óta évi rendszerességgel sorra kerülő Lábjegyzetek Platónhoz című konferenciasorozathoz kapcsolódnak: többnyire a Szegeden tartott előadások kibővített változatai, főként az erény problematikája köré csoportosulva. A konferencia neve Alfred North Whitehead angliai születésű amerikai filozófus megjegyzésére utal, miszerint az európai filozófia nem más, mint egy sor lábjegyzet Platónhoz.

Nagy öröm volt számomra, hogy ezeket a Veress Károly által írt szövegeket egy helyen olvashattam. A vizsgált témák röviden: az erény, a bűn, a barátság, a gyűlölet, az igazságosság, a szerelem, a hazugság, a bizalom, az agresszió, az emlékezet, az idegen, az identitás. A Platón által tárgyalt kérdések, problémák időszerűségéről próbálnak meggyőzni a kötetben található előadások és a szegedi konferenciák maguk is. Arról győznek meg, hogy ezek a kérdések a mi világunk, a mi korszakunk vonatkozásában is vizsgálándók, s Platón egy vonatkozási rendszert kínál a mai

értelmezés számára (ami által a kérdések számunkra is értelmet nyerhetnek).

Platón klasszikus szerző, s amikor Veress Károly a *klasszikus* szót használja, akkor azt nem stilisztikai adalékként tekinti, nem is csupán a görög klasszikus történeti korra való utalásként. H.-G. Gadamerből merít, amikor úgy gondolja, hogy a klasszikus egy normatív és egy történeti dimenziót foglal magában. Különléle történeti tapasztalatok élményében, kontextusában újból és újból igazolódik, és ezáltal valami igazat mutat meg. Ezt közvetíti most nekünk, ahogy más korok számára is. Nem mi őrizzük meg a klasszikust, hanem ő őriz meg egy igazságot (nekünk), ami minden történeti reflexióban igaznak bizonyul. Hozzá igazodhatunk, kötelező erejével megelőz minden történeti reflexiót. A klasszikus nem időtlen. Platón gondolkodása sem időtlen, hanem saját filozófiai gondolkodásunk egyik történeti módusza, megkerülhetetlen, ha nem akarjuk, hogy gondolkodásunk talajtalanná váljon. Nem személyesen Platón időszerű, hanem az általa tárgyalt kérdések, problémák. A mi világunk, a mi korszakunk vonatkozásában kell vizsgálnunk

ezeket. A szegedi konferenciasorozat az együtt gondolkodás mindenkori szükségességével és aktualitásával bír.

A Veress Károly kötetében felmerülő kérdések sokfélék, de ugyanazon körben mozognak: az erény körül vizsgálódnak, mely által magunkhoz jutunk el, és amelyre magunkban találunk rá.

A szerzőt idézem: „A filozófiának olyan kérdései is vannak, amelyek önmagunk felé fordítanak. Az ilyeneket nem azért tesszük fel, hogy általuk valamilyen külső dologgal kapcsolatos tudásra találjunk rá, hanem azért, mert minket magunkat érintenek meg, s ebből az érintettségéből nem áll módunkban kivonni magunkat. A kérdező ember ilyenkor *önmagát* kérdezi. Az erény kérdése is ilyen.”

Az erény különféle alakzataival kapcsolatos vizsgálódásai során a szerző kiemeli a *gondolkodás erényét*. Platón *Államából* idézve: a lélek különféle erényei „eredetileg nincsenek meg benne, s csak később, a szokás és gyakorlás folytán kerülnek belé. A gondolkodás erénye azonban úgy látszik, mindenél inkább valami istenibb lényegből való, amely az erejét sohasem veszti el...” Veress Károly úgy gondolja, hogy „a gondolkodás és az együtt gondolkodás erénye olyan belső tapasztalat, amelyet elsajátítva nem fogjuk feltétlenül megtudni, hogy mi az erény, de mi magunk jobbá válunk általa. [...] Az ismétlődő gondolkodási és együtt gondolkodási kísérletek során újra-teremtjük magunkban és egymásban a gondolkodás erényét, s ezáltal jobbá válunk, közelebb kerülünk az erény ideájához. A jóról való tudás nemcsak az ismereteink körét, hanem az emberi létmódunkat is gyarapítja.”

A kötet írásai nem maradnak a tisztán szellemi szférán belül, hanem a bűnről, a lelkiismeretről, a gyűlöletről, a bizalomról stb. végzett spekulatív vizsgálódásokkor, gondolatkísérletekkor kitér saját tapasztalataink, viszonyaink és cselekedeteink szféráira is.

A tartalom rövid áttekintését mutatom be a következőkben. Az első tanulmány, *A bűn problémája és a végesség tapasztalata* az eredendő bűn fogalmát, értelmét vizsgálja, főként Paul Ricoeur kutatásait gondolva tovább. *A barátság hermeneutikája* című tanulmány Platón, Arisztotelész és Kant felfogását veti össze, a probléma erkölcsi horizontját és a barátságtapasztalat nyitott struktúráját tárja fel. Aztán *A lelkiismeret szava* című írásban a lelkiismeret kerül fókuszba, mint ítélet, mint hívás, mint kérdés. *A gyűlölet-beszéd* című tanulmányban a szeretet hiányáról, harag és gyűlölet fogalmairól, a másik ember megsemmisítéséről olvashatunk, majd fény derül a gyűlölet igazi természetére. A hatodik tanulmány *Az igazságosság játéka*. Ebben az erkölcsi tudat születéséről, erényről és kötelességről, emberi és isteni igazságosságról értekezik Veress Károly. A tanulmány legfontosabb része talán az igazság és igazságosság összefüggésének feltárása. *Az értelmezés szabadsága* című szöveg a szabadságkérdés filozófiai aspektusairól értekezik, kiemelve a problémás aspektusokat. Aztán az értelmezés mint létfolyamat és mint tapasztalati történés kerül kifejtésre. A következő két tanulmány szorosan összetartozik: ezekben a *felelősség mint kérdés* és az *akarát mint válasz* kerülnek bemutatásra. *Az Észnél lenni* tanulmány ész és tapasztalat viszonyát vizsgálja hermeneutikai szem-

pontból, az észhasználat lehetőségköreit tárva fel. Mi a viszony hazugság és igazság, hazugság és őszinteség között? Megtudhatjuk a *Hazugságban élni* című esszéből, amely a hazugságot a nyelv körében vizsgálja, és fontos dolgokat olvashatunk a hazugságtapasztalatról a helyesség felől, illetve a hazugság borzalmáról. A bizalomtapasztalat kérdésességeiről, bizalomvesztésről és bizalomépítésről szól *A bizalom közege* című írás. *A kérdezés mint erőszak* azt vizsgálja, hogy tanítható-e a kérdezés, valamint ráirányítja figyelmünket a kérdezés mint igazságot felszabadító erő lehetőségére, illetve az öngerjesztő kérdezésre mint erőszakra. *A felejtés adománya* szöveg a visszaemlékezés, felejtés, ismétlés, lélek, idő, történelem, írás és beszéd problémáit járja körül. Az utolsó két tanulmány *Az idegen nézőpontja*, illetve *Az (inter)kulturális identitás kérdőjelei* címet viseli. Előbbiben először az idegen mint szociológiai jelenség kerül előbb elemzésre, aztán a fenomenológiai idegentapasztalatról olvashatunk, majd az idegenkérdés megfordításáról, az idegen ontológiai és hermenutikai hozadékaról. Az utolsó tanulmány a modern identitáskonceptciók sajátosságainak elemzése után az azonosság és a különbözőség, egység és összetartozás, a Másik önmagаса fogalmak mentén vizsgálódik. A kulturális identitás problémaköreinek bemutatása után a kultúra-közöttiség többletéről értekezik a kötet végén Veress Károly.

A szerző egyik következtetése, hogy ha nem is nyerhetünk az erény kérdésére végső választ (a kérdések láncolata nem szakad meg), szert tehetünk *bizonyosságokra*: pl. bizonyosság az, hogy az erény valami belső, a *belüllét álla-*

pota. Akár az igazságosság, akár a szabadság, a barátság vagy az ész felől nézzük, mindig azt találjuk, hogy az erény valami belső. Az erény gyűjtőfogalma, átfogó megragadása mindazon tapasztalatoknak, amelyek belülről formálják meg emberi valónkat. Ez a megformálás viszont egy tapasztalati világban történik: egyszerre jelenti a tapasztalatok megformálását és a tapasztalatok általi megformáltságot. „Ezért a belüllét az erény esetében nem szűkül a szubjektív bensőségre, hanem a közöttünk meghúzódo köz-tesség mezőjére is kiterjed, arra, ami az »együtt«-et – a másokkal együtt levést, együtt cselekvést, együtt gondolkodást – belülről egyben tartja. A gondolkodás olyasmi, ami egyszerre zajlik bennünk és közöttünk, a léleknek önmagával és másokkal folytatott párbeszédé-ként a szabad beszélgetés nyelvi közegében.” Megtudjuk továbbá, hogy az erény a *képzett* belüllét állapota, a képzés folytán a bennünk formálódó jóra irányuló általános és közös, eligazító érzék formáját ölti magára. Továbbá megtudjuk azt is, hogy az erény nem pusztán egy passzív belülléti állapot: a különböző alkotási területeken és jóra irányuló cselekedetekben képes megvalósítani magát a *belüllét aktív állapotaként*. Egyszerre hat a gondolkodás erejeként, a lélek erejeként és a közösségben kibontakozó cselekvési erőként.

Veress Károly kutatásainak egyik fontos hozadéka annak bebizonyítása, hogy az erény mibenléte és képezhetősége nem szűkíthető le az etika területére, hanem ezen túlmenően az erény kérdése ontológiai relevanciával bír (emberi létmódunkat átfogóan formálja), ugyanakkor a hermeneutikai hozadékait is számba veszi: „Hatalmas értel-

mező erő bontakoztatható ki a platóni erénykoncepcióból annak mindenkorai megértéséhez, *hogymi történik velünk*. Az erény konkrét gyakorlati fogalmaira és tapasztalati problémaköreire irányuló újragondolási kísérletek nem csupán együttgondolkodási gyakorlatoknak bizonyulnak, hanem tényleges *megértésgyakorlatoknak*. Az általuk hordozott megértéstörténet a *praxis* terében bontakozik ki, azt igényli, hogy *in actu* próbáljuk az erény horizontjában élni az életünket.”

A kötetben foglalt írások az erényekhez való viszonyunkkal kapcsolatos hermeneutikai szemléletváltásra akarják felhívni figyelmünket. Feltehetjük viszont a kérdést, hogy egyáltalán szükséges-e az erényről gondolkodni mostanában, egy olyan korban, amelyet „az erényfelejtés” korszakának is nevezhetnénk? Hiszen a személyes és közösségi érdekeinkre, kötelességeinkre, felelősségeinkre való összpontosítás ma kiszorítani látszik az erények gyakorlását praktikus életünkéből és világunkból.

A következőkben a kötet címére szeretnék reflektálni röviden. E tanulmányok olvasásával idea és tapasztalat határán mozgunk, ahogy a cím jelzi. A „határ” szó itt nagyon fontosnak tűnik, és talán inkább összeköt, mint elválaszt. Felmerül a kérdés mit jelent az idea és a tapasztalat egymásmellettsége, összetartozása. Hogyan valósul ez meg?

Megjegyzem, hogy a központi esszében (*Észnél lenni*) jelenik meg hangsúlyozottabban ez a két fogalom, mely esszé az idea és a tapasztalat, ész és tapasztalat viszonyát tárgyalja, de a kötet minden tanulmányán végigvonul ez a viszony. Hermeneutikai szempontból itt egy köztes mezőny fontosságát emeli ki a szerző, ahol folyamatosan egy-

másba játszik az ész és a tapasztalat. A hozzátartozás struktúrája az, ami belülről egységben tartja ezt a történetet. Egységes életfolyamat, életgyakorlat dimenzióiként önmagukban nem is lehetségesek, egymástól leválasztva. Az ész a tapasztalat nélkül nem gondolható el, és fordítva sem, Veress Károly megközelítésben. A tapasztalat fölött mindig az ész és az észszerűség irányába nyílik meg az a horizont, amibe bármiféle értelemképződés történik. Mint ahogyan minden ilyen eszmei horizont szükségképpen egy tapasztalati értelem-történethez tartozik.

Veress Károly az erkölcsi tudás problémájában Gadamer Aristotelész-értelmezéséhez, a filozófiai hermeneutikai nézőpontjához kapcsolódik. Eszerint az erkölcsi tudás „nem valamiféle tárgyi tudás, amelyet a megismerő valamilyen tényállással szemben csupán megállapít, hanem olyan tudás, amelyben az, amit megismer, őt magát közvetlenül érinti. »Valami olyasmi, amit tenni kell.« Az erkölcsi tudást nem tanuljuk, és nem is felejtjük el. Nem úgy állunk vele szemben, hogy ha akarjuk elsajátítjuk, ha nem akarjuk, akkor nem, mint a mesterségbeli tudást. A konkrét élethelyzetben mindig valamilyen szituációban találjuk magunkat, amiben cselekedni kell. (...) Azt, hogy mi a helyes, nem lehet teljesen meghatározni attól a szituációtól függetlenül, amely a helyest követeli tőlem. Az erkölcsi tudás tehát a konkrét szituációtól is függő tudás, Más szóval tapasztalat, melyet úgy szerzünk meg, hogy megszerzése már alkalmazás is egyben. Ezért nincs értelme itt a tudás és tapasztalat közötti különbségtevésnek Gadamer szerint. Az erkölcsi tudás már maga is egyfajta tapaszt-

talatot foglal magába, sőt talán épp ez jelenik meg a tapasztalat alapvető formájaként.”

Például a barátság tapasztalata olyan „tudásként” mutatkozik meg Veress Károly szövegében, amely a gyakorlati szituáció konkrétságában valósul meg. Ez azt jelenti, hogy a baráti kapcsolat mibenlétére vonatkozóan nem lehetséges olyan kész norma, előzetes előírás, melyet utólag egy konkrét szituációban alkalmazhatunk. Mindig konkrét, egyedi szituációban megvalósuló, de az egyediségén túlmutatató, az összes hasonló egyedi, konkrét szituáció vonásaira is kihat. Veress Károly kimutatja, hogy „itt nem valamely teoretikus általánosságra kell gondolnunk, hanem inkább a *példa* általánosságára, amely mindig egy konkrét cselekvési szituációban érvényesül. Más helyzetben nem lemásolható, hanem megalkotható. [...] Abban, ahogyan valaki valakivel konkrét baráti kapcsolatot tart fenn, mindig van valami közös az összes többi konkrét barátság tartalmával és megvalósulási módjával. Mégis ez a barátság annyira egyedi, hogy a maga módján megismételhetetlen.”

Egy másik fontos felismerés, hogy az erkölcsi tudás célja nem csupán partikuláris, hanem a helyes életre mint egészre vonatkozik. A barátságban benne élünk, életformaként, életbeállítódásként a teljes életünket éljük meg átfogó módon, még akkor is, ha konkrét, egyedi élethelyzetekben részesülünk a barátság tapasztalatában. Veress Károly feltárja a barátságnak a *megértéssel* való lényegi összefüggését is. A megértés az erkölcsi megítélés egyik módjaként tárul fel: a megértés nem csupán intellektuális beállítódás, hanem az életfolyamat egészére kiterjedő ta-

pasztalat. A megértés nem általános tudást hoz mozgásba, hanem a pillanatnyi konkrécióban érvényesül. A tapasztalt ember nem azáltal érti meg helyesen a cselekvőt, hogy ő maga az illető cselekvéssel kapcsolatos minden technikai tudást kívülről tud, hanem azáltal, hogy ő is a helyeset akarja, s a másikkal ez a *közösség* kapcsolja össze. Akik megértőleg viszonyulnak egymáshoz, azzal az előfeltevéssel élnek meg ezt a kapcsolatot, hogy baráti kötelék tartja őket össze egyazon közösségben.

Amit az egyes tanulmányokból kiemelnék a fentiekkel összefüggésben, az a Veress Károly által felmutatott *spekulatív struktúra* (a bűnnel, barátsággal stb. kapcsolatban). Például a bűn egyszerre egyénien személyes és emberileg általános (mint olyasmi, ami magán viseli a részt vevő és részesedő benne levés konkrétságát és a belőle kirajzolódó világhorizont absztraktságát), egyszerre valósul meg egy tett végességében behatárolt aktusként és a történet soha le nem zárható folyamataként. Ennek alapján értehető meg az eredendő bűn legtágabb értelmében mint az emberi lét- és értelem-történet kibontakozási közege és univerzális tapasztalati horizontja. A bűnbeesés bibliai történetébe sűrített eredendő bűn tehát nem bűn a tárgyi-dologi értelemben, azaz nem empirikusan kutatható, morálisan megítélhető, és jogilag elítélhető faktum. De az eredendő bűn átfogó egysége az emberi bűnök sokaságában és sokféleségében szóródik szét, melyek belőle nyerik fenntartó alapjukat és végső értelmüket. Az emberi lét, tett és értelem összetartozására mutat rá a szerző. Például a barátság tapasztalatával kapcsolatosan is spekulatív struktúrá-

ról beszél Veress Károly az arisztotelészi megközelítés mentén: a lét, a jó és az értelem összetartozó egységeként megélt barátságban az ember számára a másikkal fűződő egyéni, személyes kötelékében egyúttal az általános emberrel való alapvető, szerves összetartozása is megvalósul és megtapasztalhatóvá válik, a belőle való részesülés s a benne való részvétel tényleges módjában.

Egy következő gondolatként kiemelném az alkalmazás problémáját, mely a kötet minden tanulmányban hangsúlyos: a megértés mindig alkalmazás. Nem fenyeget itt relativizmus? Például az igazságossággal kapcsolatos tanulmányban is felmerül az alkalmazás kérdése. Az igazságosság normáját mindig a konkrét helyzet vagy viszonyok függvényében kell kimunkálni, érvényesíteni. Mindig számot kell vetni a konkrét szituációval. A nem hermeneutikai gondolkodásmód tárgyiasítja a megértést: valaminek a megértéséről beszél; az alkalmazás esetében: egy készen megértettnek az utólagos felhasználását érti valamilyen probléma-szituációban. Hermeneutikai szempontból viszont a megértés történet, amelyben részt veszünk, alakulunk, változunk általa. Az alkalmazás éppen ez a részvételi folyamat. Soha nem rajtuk kívül, hanem velünk esik meg, rajtuk fejt ki hatását a megértésnek a története – Veress Károly szerint.

Az igazságossággal kapcsolatosan senki sincs abban a helyzetben, hogy egy konkrét szituáción kívül eldönthesse, hogy mi igazságos, és mi nem. Általánosan érvényes, hogy az igazságosságnak van normája, de ez minden szituációban kiképződik. Összekapcsolódnak az általános szempontok és a

megítélendő konkrét cselekmény igazságtartalma a dologról magáról. Minél inkább sikerül közelíteni az igazság általános, elvi feltételeit és a konkrét esemény, cselekvés igazságtartalmát, annál igazságosabbra sikerül a megítélés. Itt kapcsolódik össze igazság és igazságosság. Egy intenzív játékról beszél Veress Károly az igazság konkrétója és az általánosság között, mely nem hagyja érintetlenül sem egyiket, sem másikat, hanem az arisztotelészi középben nyeri el érvényét.

A hermeneutikát sokan támadják a vélt relativizmusa miatt. Ez a vád többnyire kívülről érkezik – Veress szerint –, azoktól, akik felületesen ismerik ezt a beállítódást, s nem a sajátjuk. A lényeges aspektus az, hogy a hermeneutika esetében érvénytelen bármiféle relativizmus, de szerves velejárója a relativitás. Ha valaki kívülről, fix pontból próbálja megítélni, akkor nem vet számot magával a történettel, amiben mindig benne állunk (nem rajta kívül). Kívülről mássá válás, de belülről folyamatos játék, mely folyamatosan képezi a maga szabályait. Soha nem szabályozatlan, szigorúan összekapcsolódik hatástörténeti összefüggésekben az előttivel és az utánival. Itt felmerül a szabadság, az értelmezés szabadságának kérdése. Mennyire lehet szabad egy? A köztudat a hermeneutikát az értelmezéssel kapcsolja össze, a szövegértelmezés módszertanára egyszerűsíti. A hermeneutikai-ontológiai fordulatra mutat arra, hogy az értelmezés nem pusztán intellektuális művelet, nem csupán módszertani eljárás, se nem egy szövegtárgyra vonatkozó művelet, hanem folyamatos történet az ember életében, létfolyamat. Az értelmezés minden emberi szituációban végbemenő fo-

lyamat. Például egy cselekvési gesztus (kalapálás) esetében minden fogalmi rögzítés előtt különböző használati értelemösszefüggéseket élünk meg. Soha nem kívül, hanem velem történik mindez; az értelemképződésnek válok részesévé.

Minden értelmezés valamilyen új értelemösszefüggésnek megnyitása Veress szerint. Az értelmezés lehetőségének kiiktatása szabadságot iktatja ki. A szabadságnak a megnyilvánulása mindig egy játékterben való szabad megnyilvánulást jelent. Vulgárisan szabadnak lenni azt jelenti, hogy bármit tehetek (bárhogyan értelmezhetek). De ha a játék vonatkozásában gondolkodunk tovább hermeneutikailag, a játék szigorúan szabályozott létforma, belülről ő alakítja a maga szabályait. Játsszani úgy lehet, ha szabályokat követünk, és azoknak megfelelően újszerűen lépünk (új lehetőségek tárulnak fel). A szabadság titka: az adott rendezett állapotban lehetőség nyílik újszerűen cselekedni. Akkor vagyok szabad, ha tudok másképp cselekedni. Akkor nem vagyok szabad, ha a szituáció annyira zárt, hogy semmiféle újra nem nyílik lehetőség. A szabadság lényege az újnak az érvényesítése.

Ha rögzített értelmekeket tárunk fel csupán, saját magunkat fosztjuk meg a szabadságtól. Szükségképpen összefügg tehát szabadság és értelmezés. A szerző szerint a mindenkori hatalmak ki akarják sajátítani az értelmezést/értelmezéseket, rögzíteni akarják a hivatalos értelmezést, ellenőrizni, cenzúrázni, médián keresztül szórni azokat, korlátozni az alternatív interpretációs lehetőségeket. A szabadságtól, változástól, az értelmezések sokféleségétől félnek, veszélyeztetve érzik magukat, hatalmukat.

Félnek mások is, más miatt, például a hétköznapi emberek, akik az értelmezések sokaságával, harcával nem tudnak már megbirkózni, nem tudnak már eligazodni, s csömörükben már nem is akarnak megéretni, lemondnak a megértésről. Vagy akár a filozófián belül is vannak aggódók, akik a filozófiától egy fix pontot kérnek számon (lásd például a platonista Badiou-t), ahonnan beláthatóvá válnak jelenségek. Ők úgy vélik, hogy a hermeneutikai értelmezési szabadság relativizmushoz vezethet, vagy nem segít eléggé tiszta kép kialakításában, mert mindig mozgásban van, belesodródik valamely jelenségbe, túlságosan a nyelvi interpretációkra bízva magát.

Napjainkban az értelmezés válságáról is beszélhetünk. A világról létrehozott magyarázatok egyre átláthatatlanabbak, tele vannak lábujjzetelvé. Veress Károly szerint különféle válságok egységesítő szempontja az értelmezési válság: intézményes értelmezések sokszor szembefeszülnek, kísérlet történik annak a köztes térnek az ellehetetlenítésére (akár agresszióval is), ahol az értelmezések játéka megvalósulhatna, a szabad beszélgetések, közeledések, közösségképző egyetértések létrejöhetnének. A hermeneutika mit tud kezdeni ezzel a problémával? Előterbe állítja a megértést, annak jól értését, ami a világban és ezen belül velünk történik. Ez az alaptapasztalat az emberek többségében hiányzik mára: információkat kapnak, de hiányzik annak megértése, hogy mi történik velünk. Hogyan lehet a szándékos ideologikus torzításokat, rendszerintű hazugságokat, a mediális szennyezést kiküszöbölni? Szemlélet- és beállítódásváltozással, értékrendi beidegződésekről lemondva, figyelmesen odafordulva egymás-

hoz, egyénekhez, közösségekhez, kritikai reflexióval, nyitottsággal, jóakarattal egymás iránt – és a mindezekhez szükséges aktivitással, erővel és bátorsággal. Az embernek persze akarni kell megváltozni (de lehet, hogy a többség nem akar, vagy ezt akarja legkevésbé).

A filozófia kereső-kérdező foglalatalkodás, amely – a szerző nézete szerint – egyfajta visszaemlékeztetés útján zajlik. A mai körülmények között a gyűlölet, barátság, bizalom stb. filozófiai tematizálása egyfajta emlékeztetés a szóban forgó tapasztalatokkal kapcsolatos igazságokra.

„A barátok dolgai közösek”: tömény, provokatív, kizökkentő mon-

dat Veress Károly szerint. Mit jelent itt a „közös”? Ténylegesen megélni, nem csak megtudni a barátságról ezt-azt, hanem meg is érteni azt, hogy mi történik velünk, amikor barátságban élünk. Jó, ha a filozófiának sikerül elgondolkodtatnia (ha csupán egy pillanatra is) ezekkel a témákkal kapcsolatosan, és egyenesen ösztönöznie kell, hogy az ember kezdje el keresni a saját életében azokat a tapasztalatokat, melyek kapcsán a gondolatok megérintik. „Emberi dolgokról” való gondolkodás lesz ez – és rögtön kiderül, hogy nem üresjáratú foglalatalkodásról van szó a filozófia esetében.

ABSTRACTS

Miklós Csapody

■ ***Blood in the Boots (Literature, Memory, Forgetting)***

Keywords: 1942-1943, *Don Bend*, *Hungarian army, victims, remembrance*

In the spring of 1942, Prime Minister Miklós Kállay sent 200,000 troops to the Russian front to strengthen Hungary's position in the struggle for Transylvania, following the German demand. These soldiers' equipment was not comparable to that of the Germans or the Russians. The army, which in January 1943 had a total of approximately 245,000 soldiers and 50,000 Jewish forced labor servicemen, lost some 128,000 soldiers and 45,000 forced labor servicemen in one year: 173,000 men in total. Other figures put the number of killed and wounded at 50-50,000, with 80,000 missing and 42,000 captured. The press was silent about the greatest catastrophe in Hungarian military history, the writers were unaware of it, and after 1945 the survivors were branded as fascists by the communist regime. Many of those who returned home were recruited and monitored by state security until 1989; those who spoke about their imprisonment were sent to Recsk for forced labor. Victims could not be commemorated; families could not mourn their dead. A change only occurred in the 1960s. The turning point came with István Nemeskürty's essay *Requiem egy hadseregért* (Requiem for an Army), which refuted the false communist explanation of history. *Requiem* brought the forgotten victims into the public consciousness, making the facts part of national self-awareness.

The search for human and historical justice continued in the 1980s with Sándor Sára and Sándor Csoóri's monumental documentary series *Krónika* (Chronicle), which the authorities tried to prevent from being shown under Soviet pressure. The study traces the process in which the mourning and the struggle for truth, silenced for decades, has been accompanied by a confrontation with the regime in poetry, epic literature and essays, as well as in music and film, in Hungarian literature in Hungary, in Upper Hungary, Transcarpathia, Transylvania, and Vojvodina.

László Karsai

■ ***Jewish Forced Labor Servicemen at Don, 1942-1943***

Keywords: *Jewish forced labor servicemen, Don River, 1942-1943*

Some 39,000 Jewish forced labor servicemen were sent to the Don River with the 2nd Hungarian Army in the spring and summer of 1942. In the anti-Semitic Horthy-regime it was quite natural that Jews could not fight with arms in the so-called "anti-Communist crusade", which was in reality a war of genocide. Some 16,000 Jews were stripped of their ranks. They were forced to wear yellow (the converted Jews white) arm bands. They had no appropriate winter clothes in the Ukrainian ringing frost. They cleared the minefields, built trenches, roads, and bunkers. Many of their officers and guards tortured them, stole their rations, beat them to death, etc. Some 23,000 Jewish forced laborers perished during the 1943 January-February offensive of the Red Army. The present study is based on the published literature on the subject, the protocols taken

in 1945 at the offices of the National Committee of the Care of Deportees, and the documents of the Hungarian people's courts.

Pritz Pál

■ ***The Barbarossa Plan – in Retrospective***

Keywords: *Barbarossa Plan, attack against the Soviet Union, sending of the 2nd Hungarian Army to the Eastern Front*

The Barbarossa Plan, which ordered the attack on the Soviet Union, had deep historical roots and a profound impact on the fate of the Hungarians. The author of the paper briefly presents the antecedents from the history of ideas, on the basis of which the aim of the Williamite liberal imperialist Germany was to achieve European hegemony and the position of a dominant world power. Hitler's Germany wanted the same thing with the enormous difference of race theory. Therefore, the study also answers why no document signed by Hitler ordering the *Endlösung* was ever produced. In the meantime, the reader learns why the Führer was sure of Hungary's unsolicited participation in the aggression, and how Berlin forced the Hungarian leadership to send the 2nd Hungarian Army to the Eastern Front in early 1942.

Péter Szabó

■ ***Hungarians in the Don Bend: The History of the 2nd Hungarian Army (1942-1943)***

Keywords: *World War II 1942–1943, Don bend, 2nd Hungarian Army*

Why was the 2nd Hungarian Army sent to Russia, 2000-2500 kilometers away from its homeland? How many were lost in the Don bend? The questions keep coming back.

Over the past more than half a century, the answers to these questions have often been formulated with incorrect data and hypotheses, also depending on the evolution of politics. For a long time, all you could read and hear from renowned and not so renowned writers was that the Hungarian soldiers who fought in World War II were thrown in like cannon fodder, in exchange for hoped-for advantages. In his study, the author describes how some units of the 2nd Hungarian Army conducted their anti-Partisan operations behind the front line, how the soldiers perceived the conditions in the Russian and Ukrainian territories affected by the war and the local population, what tragedy befell the Hungarian forced labor servicemen, and what the everyday life of the front-line soldiers was like.

Sándor Szakály

■ ***Two generals from the 2nd Royal Hungarian Honvéd Army: Vitéz Gusztáv Jány, Colonel General – Count Marcel Stomm, Lieutenant General***

Keywords: *2nd Royal Hungarian Honvéd Army, 1942-1943, Don bend, Gusztáv Jány, Marcel Stomm*

During the fights of the 2nd Royal Hungarian Honvéd Army in the Soviet Union in 1942-1943, about 250-260,000 soldiers and forced labor servicemen of served in the army. The bloody losses (killed, missing, wounded, prisoners of war) suffered during the fighting – in practically a year – are estimated at 120-150,000. The performance of the army was judged at the time (and even subsequently) by the character of its military leaders. But who led this army? Generals

and staff officers, of whom two generals are especially worthy of mention. One of them, the commander of the army, was General Vitéz Gusztáv Jány, and the other, Count Marcel Stomm, the commander of III Corps, from 1 February 1943 Lieutenant General. Two military leaders, with almost identical starts in their military careers, war experience between 1914 and 1918, then the Royal Hungarian Honvéds.

Both of them are mostly rated on the basis of some individual orders they have issued. Is this fair? How did their fate unfold and how did their lives end almost identically, with a death sentence? (Implemented in the case of Jány, pardon in the case of Stomm.) 20th century Hungarian soldiers' fates.

Rita Szűts-Novák

■ ***Ilona Berta's Work in Women's Education Based on István Gyertyánffy's Epilogue to the Image of Women***

Keywords: *István Gyertyánffy, Ilona Berta, history of education, women, women's education*

In the diaries of István Gyertyánffy (1834-1930), a Hungarian teacher and educational writer (1865-1870), one can also read copies of

some of his letters. In his last diary, he also referred to his three last correspondents, the most important for him, whom he calls his good friends, and with whom he kept in touch in private letters even in the days of his diary writing. He mentions Sándor Imre, Emil Gyurman, a doctor, and Ilona Berta as his confidants. Ilona Berta (1862-1945), one of the most important figures of the time in the field of women's education, was present at all the important meetings and conferences, such as the meeting of the Hungarian Pedagogical Society held on 21 February 1914, where the discussion focused on the unfortunate situation of women's education. Gyertyánffy explained the ideas of Theano education (the education of girls to become good wives, housewives, farmers, in short, good mothers) in even greater detail in his Epilogue to Theano: Thoughts on the Practical Implementation of Theano Educational Ideals, which he dedicated in gratitude to Ilona Berta, the former director of the Elizabeth School for Women. The aim of this article is to present their professional relationship, their intellectual influence on each other and their efforts to educate women.

Pártoló tagok

András Sándor – író, költő, Nemesvita
Dr. Barabási Albert László – fizikus, akadémikus, Budapest
Bencsik János – képzőművész, Budapest
Dr. Nicholas Bodor – vegyészprofesszor, Miami
Dr. Filep Antal – néprajzkutató, Budapest
Kelemen Hunor – író, politikus, az RMDSZ elnöke
Dr. Kovalszky Péter – orvos, az AMBK elnöke, Detroit
Lauer Edith – politikus, az AMBK volt elnöke, Cleveland
Markó Béla – költő, politikus, Marosvásárhely
Dr. Romsics Ignác – történész, akadémikus, Göd
Dr. Úry Előd – fogorvos, az Erdélyi Kör elnöke, Sopron
Dr. Varga István – ügyvéd, Orosháza

Támogató tagok

Ágh István – költő, Budapest
András István – teológiai professzor, Gyulafehérvár
Árkossy István – képzőművész, Budapest
Dr. Avornicului Mihály – egyetemi adjunktus, Kolozsvár
Bartók Julianna – tanár, Kolozsvár
Dr. Bitay Enikő – akadémikus, Kolozsvár
Dr. Buchwald Péter – vegyész, Kolozsvár
ifj. Dr. Buchwald Péter és Dr. Buchwald Amy – tudományos kutatók, Miami
Dr. Csapody Miklós – irodalomtörténész, Budapest
Dr. Cseh Áron – jogász, diplomata, Budapest
Csöregi Csenge – rendezvényszervező, Budapest
Péter Deák – statikus mérnök, Zürich
Dr. Deréky Pál – irodalomtörténész, Bécs
Dr. Egyed Ákos – történész, akadémikus, Kolozsvár
Ferencz Éva – levéltáros, Marosvásárhely
Dr. Amedeo Di Francesco – egyetemi tanár, Nápoly
Füzi László – irodalomtörténész, főszerkesztő, Kecskemét
Dr. Geréb Zsolt – teológiai professzor, Kolozsvár
Judik Zoltán – építészmérnök, Budapest
Kálóczy Béla Tibor – nyugdíjas köztisztviselő, Halásztelek
Kerekes György – szerkesztő, Kolozsvár
Dr. Kiss András – orvos, Pócsmegyer
Kiss Károly – ny. agronómus, Élesd
Kónya-Hamar Sándor – költő, közíró, Kolozsvár
Korniss Péter – fotóművész, Budapest
Dr. Kovács András – művészettörténész, akadémikus, Kolozsvár
Dr. Kovács Zoltán – egyetemi docens, Kolozsvár
Könczey Elemér – grafikus, Kolozsvár

Molnár Judit – szerkesztő, Nagyvárad
Nagy Éva – ny. tanár, Calgary
Dr. Nagy Mihály Zoltán – főlevéltáros, Nagyvárad
Dr. Pomogáts Béla – irodalomtörténész, Budapest
Dr. Singer Júlia – biostatistikus, Budapest
Dr. Sipos Dávid – ideggyógyász, Kolozsvár
Dr. Szarka László – egyetemi tanár, Komárom
Dr. Szász István Tas – orvos, Leányfalu
Dr. Tamás Ernő és Sedlmayer Ella – Sopron
Dr. Tankó Attila – orvos, Budapest
Dr. Tibori Szabó Zoltán – szerkesztő, Kolozsvár

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:
Kovács Kiss Gyöngy

Csapody Miklós (1955) – irodalom-
történész, PhD, Budapest

Demény Péter (1972) – költő,
szerkesztő, Látó, Marosvásárhely
Fecske Csaba (1948) – költő, Arnót
Gézi János (1954) – költő, író,
Balatonalmádi

Incze Mózes (1975) – festőművész,
Isaszeg / Barót

Karsai László (1930) – történész, az
MTA doktora, professor emeritus,
Szegedi Tudományegyetem

Kerekes Erzsébet (1977) – egyetemi
adjunktus, PhD, Babeş-Bolyai
Tudományegyetem, Történelem és
Filozófia Kar, Magyar Filozófiai Intézet,
Kolozsvár

Kovács Vilmos (1961) – hadtörténész,
muzeológus, CSc, ezredes, Magyar
Kultúráért Alapítvány, a HM Hadtör-
téneti Intézet és Múzeum korábbi
parancsnoka, Budapest

Pritz Pál (1944) – történész, az MTA
doktora, az ELTE Bölcsészettudományi
Kar Új- és Jelenkori Magyar Történeti
Tanszékének magántanára, Budapest

Szabó Péter (1959) – hadtörténész, az
MTA doktora, tudományos főmunka-
társ, HM Hadtörténeti Intézet és
Múzeum, Budapest

Szakály Sándor (1955) – történész,
az MTA doktora, egyetemi tanár, a
VERITAS Történetkutató Intézet és
Levélár főigazgatója, Budapest

Szűts-Novák Rita (1982) – tanársegéd,
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem,
Eger

TÁMOGATÓK

„Ha a Don mellett pusztultak elszáraztában valami fordulatot hozott, az a *Requiem egy hadseregért* volt. Nemeskürty a Horthy- és a Rákosi- rendszerben egyaránt elhallgatott eseményeket, a feledésre ítélt áldozatokat a köztudatba nem visszahelyezte, hanem beemelte, a tényeket a nemzeti önismeret részévé tette. A mű kulcsmondata: »Ezek az emberek megfagytak és elvéreztek és meghaltak és megszebesültek és szenvedtek és megőrültek és hővakságot kaptak és éhen haltak, és kihunyó tudatuk utolsó értelmes fellobbanásával hazagondoltak, igen, a hazájukra, amelyről tudták, bizonyosan tudták, hogy nem a Donnal kell megvédeni: de ha már egyszer mégis ott kellett meghalniuk, és sok vad s madár gyomra lett koporeója feláldozott testüknek, akkor legalább egy könnyet ejtsünk értük.« Már csak az volt eldöntendő, hogy a domi katonák áldozatok voltak-e vagy hősök. »Aki nem lehet hős, lehet azért becsületes és bátor ember. Ami a 2. magyar hadsereg százezer halottját illeti, legjobban úgy van velük a nemzeti emlékezés, mint a második világháború minden magyar katonái és polgári áldozatával: sem hőssé magasztalni, sem elfelejteni nem szabad őket! [...] szerencsétlen áldozatokká lettek, pedig lehetek volna hősök is.«

(Csapody Miklós)

ISSN 1222 8338

9 771222 128330 4 23001

10 LEJ
800 FT

CATASTROFA DE LA DON
THE DON DISASTER